

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

ЛИСТ „ЗАСТАВА“ О БОСАНСКОМ ВИЛАЈЕТУ **(1875–1876)**

МАСТЕР РАД

Ментор:

Доц. др Радован Субић

Кандидат:

Вук Мандић

Бања Лука, новембар 2024.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
FACULTY OF PHILOSOPHY

THE NEWSPAPER ZASTAVA ON THE BOSNIAN VILAYET (1875–1876)

MASTER THESIS

Mentor:

Radovan Subić, PhD

Candidate:

Vuk Mandić

Banja Luka, November 2025.

1) Ментор: доц. др Радован Субић, доцент Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци

2) Наслов мастер рада: „Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)“

3) Резиме: У овом раду се представља писање листа „Застава“ током првих осамнаест мјесеци Велике источне кризе (1875–1878) у босанском вилајету. Поменути догађај је један он преломних историјских тачака у 19. вијеку. Он је узрокован устанак који је почео у Херцеговини 1875. године. Веома брзо устанак се проширио по свим крајевима вилајета. Након неколико година борбе за ослобођење Босна и Херцеговина је поново пала у руке страног освајача, овај пут Аустро-Угарске. Посљедице минулих догађаја ће дугорочно оставити траг на Балкану. Због великог значај овај устанак је изазивао огромну пажњу јавности. Међу новинама које су темељно пратиле његов развој била је новосадска „Застава“. Њен уредник и власник, Светозар Милетић је био политички лидер српског народа у Аустро-Угарској монархији. Основно начело његове идеологије је рад на народном ослобођењу и уједињењу. Зато ће „Застава“ постати један од кључних учесника Велике источне кризе у босанском вилајету. Половином 1876. године због хапшења Милетића њен утицај значајно опада. Циљ рада је да представи, анализира и критички сагледа писање листа у вријеме њеног зенита. Због тога првенствено ћемо представити сам лист, његову садржину као и идеје које су инспирисале његове творце. Након тога у главном дијелу рада хронолошки раздијељено из перспективе „Заставе“ ћемо указати на различите фазе кроз које је босански вилајет прошао у 1875. и 1876. години. Како би проникли у развој и рад ових новина користимо и са издањима „Заставе“ упоређивати изворну грађу и референтну литературу. На тај начин ћемо настојати да проникнемо у мотиве дјеловања сарадника листа и да одгонетнемо величину њиховог утицаја на јавно мњење.

4) Кључне ријечи: „Застава“, устанак у босанском вилајету (1875–1878), Велика источна криза, новине, Светозар Милетић, ослобођење и уједињење, јавно мњење, Срби у Аустро-Угарском царству

5) Научна област: 6.

6) Научно поље: 6.01.03.

7) Класификациона ознака за дату научну област према CERIF шифрарнику: Н 240

8) Тип одабране лиценце Креативне заједнице: Ауторство - некомерцијално - без прерада (CC BY-NC-ND).

1) Thesis Supervisor: Radovan Subić, PhD, Assistant Professor at University of Banja Luka, Faculty of Philosophy

2) Title of Master Thesis: “The Newspaper Zastava on the Bosnian Vilayet (1875–1876)”

3) Abstract: This paper presents the writing of the newspaper "Zastava" during the first eighteen months of the Great Eastern Crisis (1875–1878) in the Bosnian Vilayet. The aforementioned event is one of the turning points in history in the 19th century. It was caused by an uprising that began in Herzegovina in 1875. The uprising spread very quickly throughout the Vilayet. After several years of striving for liberation, Bosnia and Herzegovina once more came under the dominion of a foreign ruler - this time Austria-Hungary. The consequences of these events would have a lasting impact on the Balkans. Due to its great importance, this uprising attracted enormous public attention.. Among the newspapers that thoroughly followed its development was the Novi Sad-based "Zastava". Its editor and owner, Svetozar Miletić, was the political leader of the Serbs in the Austro-Hungarian Monarchy. The grounding principle of his ideology was to work for national liberation and unification. That is why "Zastava" will become one of the key participants in the Great Eastern Crisis in the Bosnian Vilayet. In mid-1876, due to the arrest of Miletić, its influence significantly declined. The aim of the paper is to present, analyze, and critically examine the writing of the paper during its apex. Therefore, we will first present the paper itself, its content, and the ideas that inspired its creators. In the main part of the paper, we will, from the 'Zastava' perspective, outline in chronological order the different phases in the Bosnian Vilayet 1875-1876. In order to gain insight into the development and work of these newspapers, we will also use the original materials and literature to compare with the editions of "Zastava". In this way, we will try to gain insight into the motives of the paper's contributors and to determine the extent of their influence on public opinion.

4) Keywords: „Zastava“, uprising in Bosnia and Herzegovina (1875-1878), Great Eastern Crisis, newspaper, Svetozar Miletić, liberation and unification, public opinion, Serbs in the Austro-Hungarian Monarchy

5) Scientific Area: 6.

6) Scientific Field: 6.01.03.

7) Classification code (CERIF coding): H 240

8) Creative Commons License: Attribution - NonCommercial - NoDerivates (CC BY - NC - ND)

САДРЖАЈ

1. Увод	1
2. О <i>Застави</i> (1866–1929)	9
3. „Опасни знаци на истоку“ (<i>јануар–јун 1875. године</i>)	22
4. „Је ли мајка родила јунака?...“ (<i>јул–септембар 1875. године</i>)	35
5. „Помоћ, браћо, помоћ!“ (<i>октобар–децембар 1875. године</i>)	75
6. „Кад се почне снег топити“ (<i>јануар–март 1876. године</i>)	97
7. „Дакле мира ради рат!“ (<i>април–јул 1876. године</i>)	114
8. Закључак	132
9. Библиографија	135
10. Биографија	145

1. Увод

Основни мотив за настанак рада који је пред вама био је стварање додатног личног доприноса обиљежавању стопедесетогодишнице устанка у босанском вилајету 1875. године. Устанак са којим је почела Велика источна криза је од неспорног историјског значаја. Прве борбе у Херцеговини које су убрзо успјешним примјером прошириле пламен побуне и у Босну покренуле су успавану европску дипломатију. Велики сјеверни дивови, оличени у Тројецарском савезу, полако су се суочавали са новим проблемом. Постајући све нервознији, они су мијењали своје методе и кренули са жешћим притисцима на Османско царство. Како ово није давало резултате, а хришћанско становништво се није мирило, у рат су 1876. године гурнути и Београд и Цетиње. Пошто ни европска дипломатија ни локални ратови нису дали одговор на све крупнији европски проблем, најзад је и Руско царство 1877. године Порти објавило рат. Послије њихове побједоносне интервенције одржани су мировни преговори и Берлински конгрес који је обнародовао крај Велике источне кризе. Одлучено је да се Босна и Херцеговина умјесто османском султану повјери аустроугарском императору. Иако не подразумијева суштинску промјену замјена једне стране управе за другу у овом случају је била веома радикална. Становништво вилајета је легло у пространом и запуштеном оријенталном царству, а пробудило се у модернизованој средњоевропској држави. Након стотина и стотина година турско господарење је већ показивало знакове велике слабости. Умјесто њих нова власт је била знатно агилнија, али и перфиднија па је са њом отпочела нова епоха у историји земље. Све поменуто свједочи у прилог тези да је устанак у босанском вилајету из 1875. године најважнији и преломни догађај тог простора у XIX вијеку.

У односу на наведени значај самог устанка поставља се питање колико је досадашња историографија одговорила своме задатку? О босанском вилајету у Великој источној кризи се заиста много писало. Од књиге учесника догађаја Васе Пелагића *Историја босанског устанка* из 1879. године¹ па све до дјела *Невесињска пушка – пуцањ који одјекује вјековима*

¹ Васа Пелагић, *Историја босанско-ерцеговачке буне у свези са српско и руско-турским ратом (штудија за народ и државнике)*, (Будимпешта: Штампарија Виктора Хорњанског 1879). Даље у тексту: В. Пелагић, *Историја*. Ово Пелагићево дјело је Екмечић описао на идући начин: „Поред тога што је у њој испричао нужни минимум градива, колико су га из устанка могли задржати његова гола успомена и немарно сабрани подаци,

објављеног 2025. године,² ова тема је била непрестана инспирација и домаћим и страним ауторима. У том дугом периоду одржана је неколико значајних научних скупова.³ Објављиване су монографије, студије, чланци, расправе, прикази, кратке синтезе, споменице и сјећања.⁴ Међу њима поједина дјела су оцјењена као класици српске историографије попут *Устанка у Босни 1875–1878*. Милорада Екмечића. Без обзира на овакав огроман научни труд, ова тема ни данас није потпуно заокружена и обрађена. Како сам Екмечић наводи: „По том свом општем историјском значају, устанак и данас представља захвалну тему која се никако не може исцрпсти у неколико историјских студија и који потпуно надраста ефемерност историографије. Овде свако има нешто ново да каже“.⁵

Нешто ново би била и тежња да се по први пут створи исцрпнија научна синтеза која би представила досадашње резултате истраживања ове теме. До сада није нам познато да је створено једно сумарно дјело у којем би били изложени и анализирани догађаји који су се десили на простору босанског вилајета од 1875. до 1878. године. Сва претходна научна продукција имала је одређена ограничења. За међе су углавном узимани или простор, или вријеме или одређена област друштвених процеса у прошлости. Са обзиром на значај теме и дугу историју истраживања поставља се питање зашто до сада није покушано са

Пелагић је добар део књиге посветио идејама којим се сам занимао после буне.“ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878*, (Нови Сад: Православна реч, Архив Војводине, 2021), 22. Даље у тексту: М. Екмечић, *Устанак*.

² Монографија *Невесинска пушка – пуцањ који траје* објављена је поводом обиљежавања 150 година од почетак овог догађаја. Њу чине рад Александра Растовића „Место и значај Херцеговачког устанка у Великој источној кризи – сто педесет година после“, као и три фототипска издања књига: Ристо Т. Пророковић, *Невесинска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године*, (Београд: Штампарија Светозара Николића, 1905), Даље у тексту: Р. Пророковић, *Невесинска; Споменица о Херцеговачком устанку 1875. године*, (Београд: Одбор за подизање невинског споменика, 1928). Мирко С. Радоичић, *Херцеговина 1875–1878*, (Невинска: Општински одбор Савеза бораца НОР-а 1961). Даље у тексту: М. Радоичић, *Херцеговина*.

³ Међу њима су научни скуп у Сарајеву, одржан 1977. године на тему *100-годишњица устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и Источној кризи 1875–1878. године*, те скупови из 2016. године у Бањој Луци *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године* и Гацку *Херцеговачки устанак 1875–1878*. Током текуће јубиларне године одржане су и конференције у Невесињу *150 година од Херцеговачког устанка: утицај на регионалну безбједност и европску геополитику* и у Бањој Луци *Срби у Великој источној кризи*.

⁴ Више о библиографији радова који говоре о босанском вилајету током Велике источне кризе, в. Братислав Теиновић, „Важнија домаћа литература и историографија о устанку у Босни 1875–1878. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске II-2* (2010), 601–614. Даље у тексту: Б. Теиновић, *Важнија*. Милена Максимовић, „Херцеговачки устанак и Источно питање, библиографија радова“, у *Ђоровићеви сусрети, Херцеговачки устанак 1875–1878*. Уредник Драга Мاستиловић, (Гачко: СПКД „Просвјета“, 2015), 403–410.

⁵ М. Екмечић, *Устанак*, 22.

стварањем дјела свеобухватног карактера? Бар до једног сигурног одговара на ово питање веома је лако доћи. Суочавање са стварањем таквог дјела подразумјевало би мукотропан и вишегодишњи, ако не и деценијски посао. Иако се тема истраживања своди на свега неколико година, ово је период када се историја „убрзава“. Ударне вијести које су се из дана у дан сукцесивно смјењивале, створиле су и гомилу историјских извора. У збиру они су толико обимни да ни генерације историчара нису могле у потпуности да их истраже, а самим тим ни да изврше синтезу. Само географски гледано не постоји дјело које би заједно представило све крајеве побуњеног босанског вилајета иако су они временски подударни. Обично су се аутори одлучивали да се задрже или само на Херцеговини или само на Босни, при том углавном запостављајући догађаје са простора Старе Србије.

Рад *Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)* је само први корак у стварању дјела који ће као синтеза дати слику овог простора у Великој источној кризи. Као такав у њему је представљен период од јануара 1875. до јула 1876. године. Основни садржај, односно средишњи историјски извор на који се рад ослања је лист *Застава*. Због двије специфичности одабрана су ова два мјесеца као граничници за прву фазу писања о устанку. Период од почетка па до половине 1875. године чине догађаји који су непосредно претходили великој побуни. То поглавље је уводног карактера јер је и његов основни задатак да читаоцима предочи предустаничко стање у вилајету. Остала поглавља су по тромјесечјима представљена све до половине 1876. године. Зашто је баш тај тренутак изабран као завршни? У задњем дану јуна те године објављена је вијест о уласку Кнежевине Србије у рат са Османским царством. Објава рата је сама по себи судбоносан тренутак у процесу српске борбе за национално ослобођење и уједињење. Због тога се овај догађај са правом може сматрати међашем у општој периодизацији Велике источне кризе. То је први разлог зашто се са истраживањем ишло до половине 1876. године. Други је неспорно због теме рада и важнији, а тиче се најбитнијег тренутка у дугом објављивању *Заставе*. Убрзо након Београда и двор на Цетињу је кренуо у рат, а свега неколико дана послје стигла је вијест о хапшењу Светозара Милетића (1826–1901), идејног творца овога листа. Иако је Милетић већ успјешно савладао сличне битке, његово друго тамновање ће се показати као кобно. Оно је из темеља промијенило не само живот утамниченог него и српску политику

у XIX вијеку. Зато од поменутог нема бољег начина да се оивичи прва етапа у раду које има дугорочне амбиције да у потпуности сагледа Босански вилајет током Велике источне кризе.

Осим тренутне хронолошке скучености рада, истом би се могло приговорити и да има тематску условљеност. Ако је тема истраживања штампа и њено дјеловање може се доћи до закључка да ће овакав рад представљати само допринос у социјалној историји или чак некој ужој научној теми, попут историје домаће журанлистике. Писање о Великој источној кризи из визуре само једне друштвене области и до сад је била редовна тема истраживача. Тако су на примјер на нивоу историје дипломатије настала бројна вриједна научна дјела која без изузетка говоре о тој теми. Ипак свођење овог рада само на једну пуку грану историје било би неправедно. Новине, а у овом случају *Застава*, представљају само полазну тачку и простор за истраживање из којег се може добити једна цјелокупна слика важног историјског процеса. Да је то тако може освједочити било ко читајући дневне новине. У оваквој врсти штампе су готово до краја огољена актуелна дешавања. Стална глад за информацијама и потреба за објављивањем подразумијева додатна сагледавања и анализе великог броја података о битним догађајима. Оно што је објављено у њима није само из једног сегмента друштвеног живота, него представља „живот у малом“. Док историјски извори друге провенијенције представљају баласт и имају јасно видљива ограничења, новине пружају ширину коју је тешко обуздати. Тако се у свега неколико бројева *Заставе* читалац може сусрести са стањем у географски изузетно одјељеним четима Бабића, Љешевића, Љубибратића и Поповића, истовремено сазнајући дипломатске кораке које је подузимао Андраши у декларативној жељи да смири кризу на истоку. Затим може читати о наново пробуђеној европској емпатији ка хришћанским масама у Османском царству. Зашто је до тога дошло увјериће се сам пролазећи кроз редове који говоре о индивидуалним злочинима у босанском вилајету. *Застава* је у својој свеобухватности ишла толико далеко да се утицај Велике источне кризе може препознати чак и у рекламном сегменту ових новина који је иначе био ослобођен политике.⁶ То је разлог зашто ће све оно што је

⁶ Тако се на примјер на задњој страни (гдје је и иначе био простор за оглашавање) броја 55 за 1876. годину може пронаћи вијест да је у наклади „Србадије“ у Бечу објављена „велика и уметнички израђена слика Вође и јунаци из српског устанка у Босни и Херцеговини“ аутора А. Шуберта. Уз цијену дискретно је написано да без овакве слике не би требала да буде ни једна српска породица која се интересује за устанак у Босни и Херцеговини. „Нова слика“, *Застава*, 11. 4/23. 4. 1876.

представљено ондашњој јавности, накнадно послужити као добар извор за научно истраживање које има обиљежја синтезе.

По самој својој природи штампа је значајан путоказ историчарима. Она помаже у изазовном послу одвајања битног од небитног и указује на најзначајније догађаје датог тренутка. Са правом се можемо запитати да ли је оно што није објављено уопште значајно? Осим бројних предности које листови посједују као историјски извор оне имају и значајне недостатке. Понекад је тријажа информација извршена заиста објективно предајући историјском забору поједине ефемерне догађаје из прошлости. То је нажалост само случај код ријетких појава које нису пробудиле новинарско интересовање па су самим тим и биле достојне идеала објективности. Све значајније новости су под великим теретом пристрасности, која и иначе краси журналистику. Стање у дневним новинама или оним који су попут *Заставе* објављиване неколико пута седмично је утолико горе. Брзина вијести које су престижале једна другу условило је да ће коначно издање бити под изузетним утицајем политичких свјетоназора свога творца. Можда дјелује необично и цинично, али овог је свјесна и *Застава* коментаришући рад једног страног ратног извјештавача са „ма да свако зна за ону пословицу што каже: „он лаже као какав ратни булетин““.⁷ Због тога лист препоручује читаоцима и додатне мјере опреза: „Све што се о бројевима јавља то треба пажљиво примати, први извештаји усташки, што се појединости тиче, обично су некоректни, често сасвим непотпуни, али ретко неосновани у ономе, што се главнога у самом извештају тиче. И саме вође све незнају читати и писати, и извештаји се усмено поручују, или их казују сами они, који су у битци били. „Штаба“ или главнога стана нема, те се мора по 8-10 дана чекати док се дође дотле да се може тачно преставити или измерити важност битке. Из гомиле тих информација, које нестоје у свези једна с другом, није тешко склопити себи опис догађаја, кад се опште расположење с једне и с друге стране, малаксалост оних, којих се тиче с једне а весеље с друге, у обзир узме. Најмања несрећа или само глас о несрећи каквој има на те људе особита уплива.“⁸ Претходни цитати указују да

⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876.

⁸ Исто. Погледај и Ибрахим Тепић, *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1878)*, (Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1988), 388. Даље у тексту: И. Тепић, *Босна*

новине понекад нису могле, а некада нису хтјеле говорити како је заиста било.⁹ Зато нам не преостаје ништа друго него да се усагласимо са *Заставом* и читаоцима овакве грађе још једном препоручимо будност. Наспрам оваквих случајева ипак стоји велика већина оних вијести у којима се трагало за истином.

Са обзиром на све поменуте изазове овај рад има два битна задатка. Први и примарни је да научној историографској критици изложи оно о чему је писала *Застава* и да оно што је у листу забиљежено подвргне релевантним изворима и богатој литератури. Ако се понегдје утврди тенденциозност, одговоримо на питање зашто је до ње дошло и какви се мотиви крију иза таквог дјеловања? Ако су неки битни догађаји изостављени у новинарском извјештавању утврдићемо да ли се ради о намјерном или ненамјерном пропусту? Ако се посумња на намјеру, покушаћемо одредити који су разлози то узроковали. Како би у све поменуто проникли и одговорили на могуће недоумице, представићемо политичку мисао која је провијавала кроз редове овог листа. Она је уједно инспирисала и цјелокупни поглед на свијет уредника, новинара и дописника *Заставе* па ја посљедично од посебног значаја за изучавање ове теме. Укратко први задатак је да се објасни природа овог листа и одговори зашто је *Застава* писала на начин на који је писала? Други или секундарни задатак рада је већ наговјештен. То је жеља да се у облику синтезе још једном хронолошки изложи Велика источна криза у босанском вилајету. Оно што је чини новом и даје јој на научној вриједности јесте чињеница да то треба бити урађено у пуном опсегу овог проблема. Уз тај

⁹ О овоме је током 1875. и 1876. године писала *Застава*, али и њени сарадници који су били непосредни свједоци устанка. Тако у једном допису из Босне стоји: „Чудновато је то, да како наш устанак тако и његов чудаствени и давни развој, све скоро јевропске новине тако изопачују, да се човјек начудити томе неможе“. „Дописи“, *Застава*, 16. 3/528. 3. 1876. Уредништво овог листа је нарочито негативно сагледавало рад аустроугарских званичних и полузваничних гласила. Један од примјера за то је и однос према листу Бењамина Калаја (1839–1903) *Kelet Népe*. Његов дјеловање је кратко прокоментарисано: „Главни управитељ „Келет-Нипа“ је Калаји, бивши аустро-угарски генерални конзул у Београду. Кад се сетимо тенденцијозних дописа, који су за време његовог конзулства из Београда, па и из Н. Сада, како је кад требало пунили бившу Лоњајеву „Реформу“, онда можемо оценити, колико се веродостојности може поклонити садањим дописима или описима у „Келет-Нипу“ о српским и београдским стварима“. „Преглед новина“, *Застава*, 20. 1/1. 2. 1876. Осим овога о тенденциозном извјештавању новинара говори и један глас пун очаја, али са трунком духовитости: „Ох да ми је довести немачке и мађарске новинаре, а особито уредника *Neue-Freue-Presse*, па да ми је населити их око Невесиња да овђе пишу и издају лажи по свету. О заиста, не би онда грдили у сваком броју кривошијане и Црногорце а бранили турке, него би се о свом јаду забавили. *Neue-Freue Presse* од 23 јула напада на кривошијане и црногорце обичнијем својијем грдњама, а колико се види да познаје ове краје, доказују оне ријечи ће каже да су усташи између Наренте и Неретве, као да није ово све једна ријека, као да би рекао: између Донау и Дунава. Јасан доказ да њима није до истине, него само како ће да обману своје читаоце, те да дођу до новаца“. „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8 8. 1875.

сегмент свеобухватности, три теме ће за нас ипак бити од посебне важности. Прва је приказивање унутрашње историје устанка у његовој пуној просторној распрострањености. Тако ће на једном мјесту бити представљена прошлост устанака који су подигнути у Босни, устанак у Херцеговини и устанак у Рашкој заједно са оним на простору Брда. Ради боље прегледности сви они понаособ ће по поглављима бити изложени као засебне текстуалне цјелине. Друга значаја теме су злочини почињени на овом простору у Великој источној кризи. Због нажалост великог броја ратова, а консеквентно и масовних злочина у XX вијеку страдања током овог сукоба су релативно заборављена. О њима се може читати у различитим историјским изворима, али таква расутост не оправдава изостанак дјела које би их збирно представило. Зато ће овај сегмент рада уједно имати и комеморативни карактер. Трећа тема је спољнополитичке природе. Пошто су до сада урађена бројна истраживања која говоре о утицају Тројецарског савеза, осталих великих сила, те и посебно заинтересованих српских кнежевина на устанак у босанском вилајету, опредјелићемо се на истраживање спољног фактора мимо високе дипломатије. То подразумијева сву материјалну, моралну па и војну помоћ која је долазила из најразличитијих крајева Европе и свијета.

За крај читаоце морамо упозорити и на неколико техничких детаља како накнадно не би долазило до забуна и тумачења појединих сегмената истраживања као анахроних. Све временске одреднице прилагођене су грегоријанском календару како би се и на лаичком нивоу лакше повезивали историјски догађаји са властитом спознајом читаоца. У научном апарату сви бројеви *Заставе* су наведени у обе варијанте па на тај начин није потпуно одбачен ни јулијански календар на којем се и у самим новинама дуго инсистирало. Лична имена, а то се првенствено односи на особе и мјеста су такође наведена на начин да савремени читалац може лако да разумије о коме и чему се говори. Ово је учињено не само због поједностављивања и једноставнијег тумачења, него и због бројних штампарских грешки које нису ријеткост у масовној публицистици. Осим у посебним случајевима навођење личних имена под којим су иста широко распрострањена у науци, али и ван ње ће предуприједити могућу забуну. Битно је нешто додатно рећи и о веома фреквентном појму *усташа* због његове данашње изразито негативне конотације.¹⁰ У односу на све остале

¹⁰ Због геноцида који су припадници усташког покрета извршили над српским народом у Независној Држави Хрватској потпуно је разумљиво што овај израз буди негативне емоције. Ипак кориштење овог израза није

могуће синониме који би означавали човјека који се побунио, устао против нечега појам усташа је без сумње најзаступљенији код стваралаца *Заставе*. То је разлог зашто ће и у овом раду бити често кориштен.

Вјерујемо да смо потврдили величину значаја ове теме, а самим тим доказали и оправданост истраживање са којим ћете се упознати на наредним страницама. Указали смо на поједине предности новина као историјског извора. Оне су заједно са недовољном истраженошћу кључан аргумент зашто овакав вид извора треба бити темељ једног новог занимљивог виђења босанског вилајета у Великој источној кризи. За крај остаје само једно битно неразријешено питање, а то је зашто је *Застава* изабрана међу бројном оновременом журналистиком да буде тај темељ?

пука случајност и у директној је вези са догађајима који су се десили у босанском вилајету током Велике источне кризе. Тако се у Павелићевим мемоарима помиње да је једна устаничка пјесма послужила као подлога службеној усташкој корачници из времена Независне Државе Хрватске. Оригинални текст по Павелићевом наводу гласи:

„У ранама на Борцима, лежи рањеник,
Не плаши га гром пушака ни топова рик.
Пушка пуца, а топ риче,
Барут мирише,
а усташа на Борцима,
мирно издише...”

Ante Pavelić, *Doživljaji*, Zagreb: Naklada Starčević, 1996, 107. Више о поријеклу ове пјесме и њеној употреби у Павелићевом покрету, в. Máté Lajos, „„Ustaška pjesma“ kao ustaška himna“. *Časopis za suvremenu povijest* 54-1 (2022). Да ли је Павелић сасвим случајно изабрао овај израз и ову пјесму, те да ли је постојала одређена тенденција да се „окужи“ појам који су борци за српско ослобођење и уједињење толико радо користили сматрам да треба бити тема посебног научног рада.

2. О Застави (1866–1929)

„Ево развијамо „Заставу“, као символ народне политичне свести, под којом нам једно коло Србаља на политичном пољу за уставна и народна права, за нераздељени уставно-народни живот борити, и млађејем нараштају српском пут победи крчити жели.

Уставност, родност и равноправност грађанска и народна три су боје „Заставе“ која се у зраку слободе вије...

„Застава“ ће подизати глас свој за невољну, једнокрвну, и сродну браћу нашу у Турској, и пратиће братским срцем, али искрено, и отворено кораке које Србија за будућности своју и своје браће у Турској чини. Источно питање биће у првом реду расправа наши...

И тако нека се вије „Застава“ српска са бедема Пеште-Будима у име Божије и на славу имена Српског, док се у српски град не премести“.¹¹

Ово је дио из *Прогласа и позива* објављеног у новосонованом листу *Застава* 21. фебруара 1866. године. Кључна личност Уредништва које потписује претходне редове био је Светозар Милетић, један од најистакнутијих српских политичара XIX стољећа.¹² Са

¹¹ „Проглас и позив“, *Застава*, 9. 2/21. 2. 1866. Осим у утемиљивачком тексту листа спољнополитичка начела овог Милетићевог покрета изложена су и у „Основа програма за србску либерално-опозициону странку“, *Застава*, 8. 1/20. 1. 1869. Већ у овој фази политичког развоја јасно је наглашено противљење било каквом Бечком експанзионизму у правцу Босне и Херцеговине. Касније ће овај документ послужити као основ Бечкеречког програма из ког је настала нова странка. Василије Крстић, „Бечкеречки програм“, *Глас одељења историјских наука* 18 (2018) 9–18; *Бечкеречки програм, периодичка и архивска грађа*, прир. Слободан Милин, (Зрењанин: Историјски архив Зрењанин, 2019)

¹² Светозар Милетић био је правник, публициста, политичар и градски начелник Новог Сада. Рођен је 22. фебруара 1826. године у мјесту Мошорин у Бачкој, тада Хабзбуршком царству. Након образовања у родној Бачкој и свршеног првог степена гимназије у Новом Саду образовање је наставио у Пожуну, Пешти и Бечу. Као вођа омладине заједно са својим друговима 1847. године објавио је родољубиву збирку *Славјанка*. Током српске револуције 1848–1849. године био је члан Главног одбора устаника, повјереник митрополита Рајачића, борац и пропагандиста. Након устанка, 1854. године, докторира право. У доба Баховог апсолутизма посвећује се породичном животу и постаје успјешан адвокат. Од 1861. године је вођа политичке струје која се залаже за сарадњу са Мађарима, а против бечке хегемоније. У *Српском дневнику* објављује текстове који постају темељ његовог политичког програма. Под уредништвом Милетића 21. фебруара 1866. године објављен је први број *Заставе*, која ће у наредном периоду постати један од најзначајнијих листова међу Србима. Под утицајем *Заставе* из омасовљеног народног покрета настаје Српска народна слободоумна странка. Од аустроугарске нагодбе, 1867. године, разочаран мађарским политичким ставовима Милетић започиње самосталну националну политику не очекујући помоћ ни Беча, ни Пеште. Уз борбу за права Срба у Монархији он се на ширем националном плану залаже за ослобођење и уједињење српства. Због овог залагања и непрестане борбе

обзиром на сталне проблеме, бројне непријатеље и непрекидну борбу, вјероватно би и сам Милетић остао изненађен пред чињеницом да га је његов лист надживио за 28 година. Са Шестојануарском диктатуром 1929. године, посљедњим бројем листа угашена је шездесеттрогодишња традиција. У том великом временском распону пропадала су царства, нестајале су династије, обаране су владе, политике су се из коријена мијењале, биљежене су побједи и порази, славило се и туговало, али је *Застава* остајала као вјерни и неуморни хроничар времена. У том драматичном добу и *Застава* се мијењала. Њено најзначајније раздобље трајало је од оснивања до 1876. године. За завршетком Велике источне кризе и давањем непотпуних, али неријетко и дугорочних одговора на Источно питање и ове новине су дјелимично испуниле своју историјску улогу. Године узлета се већински поклапају са великом деценијом Милетићеве политичке каријере,¹³ након које њихов заједнички јавни значај полако блиједи.

Неријетко су Милетићеви биографи и истраживачи говорили о широкој подршци коју је он имао у народу. Уз то му је често додјеливана и неформална улога вође пречанских

током Велике источне кризе (1875–1878) бива осуђен и затворен. Непрестане борбе као и ово, али и пријашње тамновање значајно нарушавају његово здравље. Милетић 1882. године тешко оболијева. Од тог тренутка он се посвећује опоравку и миру породичног дома. Преминуо је 4. фебруара 1901. године у Вршцу. Поједини од најзначајнијих Милетићевих биографа су: Трива Милитар, *Др. Светозар Милетић и његово доба* (Нови Сад: Штампарија „Застава“ Д. Д, 1926); Васа Стајић, *Светозар Милетић* (Београд: Југо – исток, 1938). Даље у тексту: В. Стајић, *Светозар*; К. Н. Милутиновић, *Светозар Милетић* (Загреб: Нова Европа, 1939). Даље у тексту: К. Н. Милутиновић, *Светозар*; Никола Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)* (Београд: Нолит, 1958). Даље у тексту: Н. Петровић, *Светозар*; Родољуб Маленчић, *Милетић* (Нови Сад: Матица Српска, 1996); Душко М. Ковачевић, *Светозар Милетић: Живот и политика (1826–1901)* (Београд: Завод за уџбенике, 2009). Даље у тексту: Д. Ковачевић, *Светозар*; Дејан Микавица, *Светозар Милетић* (Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016). Даље у тексту: Д. Микавица, *Светозар*. Напомена преузета из Вук Мандић, „Светозар Милетић и Босна и Херцеговина“, у *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII–XX век*, ур. Влада Гавриловић и Боривоје Милошевић, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 193–194.

¹³ *Застава* се понекад упрошћено своди на политичко гласило Српске народне слободоумне странке. Петровић то продубљује: „Застава није била само политичко гласило Српске народне слободоумне странке. Она је играла не мању улогу у процесу њеног окупљања и организовања. Њена улога је у том погледу била утолико значајнија, што Народна странка није имала своје посебне партиске организације и свој страначки апарат. Све крупније политичке акције Милетић је покретао преко ње“. Н. Петровић, *Светозар*, 110. Управо је тај утицај Милетића константа и оно чиме је проткан њен успјешан рад у првих десет година. Због тога неопходно је у овој дилеми његову личност ставити испред самог покрета.

Срба.¹⁴ Блиски Милетићеви пријатељи и истомишљеници попут Јована Јовановића Змаја¹⁵ наглашавали су слободоумност и независност како његове политике тако и новог листа. По његовим ријечима је: „...вредно... видети таку заставу која се неће по ветру владати, већ ће се својим правцем вити, ма ветар са истока, ма са запада или са које друге стране дувао“.¹⁶ То што вјетар није дувао ни са једне стране свијета не значи да су ове новине биле потпуно објективне. Оне су првенствено политички орган и то се у њиховим читању никада не смије заборавити. Ставови према унутрашњој и спољној политици су због тога неизоставно обиљежени пристраношћу.¹⁷ Ипак постоји јасна разлика између ове двије теме, пошто је на нивоу спољних послова постојао јаснији општенародни конзензус.¹⁸ Он се у нешто блажем тону поклапао са написаним у програмском тексту Заставе, а то је посебна брига за најпотлаченији дио српског народа. То јест за онај дио који је остао под милошћу Порте.¹⁹ Кад се без устезања и отвореније говорило о спољним питањима навођено је ослобађање и уједињење српства као врховни национални циљ.²⁰

¹⁴ Као ријетко ко Милетић је узроковао непрекидну пажњу у научним круговима. Уз све већ побројане биографе издвајамо запажања Михаила Марковића и Јаше Продановића о њему. „Светозар Милетић је био не само неоспорни вођа војвођанских Срба и један од најслободоумнијих српских интелектуалаца деветнаестог века већ и човек чије идеје о националном питању имају и данас пуну вредност и актуелност“ Михаило Марковић, „Милетићева национална политика и балканско питање“, у *Актуелност мисли Светозара Милетића*, редактори Михаило Марковић и Драган Симеуновић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 7. Даље у тексту: М. Марковић, *Милетићева*. „У тешкој борби које је Српство водило за свој опстанак он је добио најтежи део: одређен је да буде политички вођ једном народу који се брани од снажних непријатеља“ Јаша М. Продановић, „Др. Светозар Милетић (1826–1901)“, *Српска књижевни гласник* 1, 136.

¹⁵ Васа Стајић је веома поетично указао да је Змај Милетића „поштовао као светитеља“. В. Стајић, *Светозар*, 166.

¹⁶ Д. Ковачевић, *Светозар*, 72.

¹⁷ Скерлић је лаконски оцјенио *Заставу* као „гласило чистог, непомирљивог национализма српског“. Јован Скерлић, *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*. (Београд: Српско новинарско удружење, 1911), 56.

¹⁸ „*Застава* је тада водила прву реч у српској националној политици, стварала јавно мнијење српско, и Срби са свију страна, и из Србије, Хрватске, Далмације, Босне, Херцеговине и Црне Горе, у њој су се јављали када су имали да говоре целом српском народу“. Исто

¹⁹ Колики је значај *Заставе* за ову тему говори и један податак који износи Теиновић. Фељтон Милке Ватренове објављен 1877. године у овом листу представља прву писану ријеч о устанку у Босни. Б. Теиновић, *Важнија*. 602.

²⁰ Овакво рјешење је било само дио ширег одговора на проблем Источног питања. Милетић је сматрао да водећи народи Балкана, а у њих је убрајао Бугаре, Грке, Румуне и Србе требају заједничким снагама да се ослободе Османског царства и формирају засебне националне државе. Новостворена српска држава би садржавала Србију, Босну, Херцеговину, Зету, Стару Србију и дио Македоније са Солуном. Таква би по њему касније могла ући у федерацију са Бугарском, а заједно би могле основати конфедеративну државу која укључује и Грчку. Ове идеје изражене су у чланку од девет наставака објављеном у *Српском дневнику* (бројеви 174, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185 и 188), в. од „Источно питање I“, *Српски дневник*, 13. 8/25. 8. 1863. до „Источно питање IX“, *Српски дневник*, 14. 9/26. 9. 1863. Идеја познатија као „Балкан-балканским народима“, а по којој се касније говорило и о Балканском савезу или федерацији, имала је важне заговорнике

Оваква агенда узроковала је и широку подршку и бројне симпатије међу сународницима. Тако је близак сарадник књаза Николе (1860–1918) и угледни државник из Црне Горе, Гавро Вуковић (1852–1928), поменуо да се *Застава* читала као неко „политично јеванђеље“ и да се од њеног мишељења стрепило као од „огња живог“. ²¹ Закључак једног историчара инспирисаног претходним описом јесте да су ове новине имале изразит утицај и да се њихово писање високо цијенило. ²² Овакви ставови говоре уопштено о цјелокупном значају које је *Застава* имала. Међутим за нашу тему од највеће је важности какав је утицај је овај лист имао на сагледавање Источног питања и у њој Велике источне кризе. Под њеним идејама своје мисли о овој битној теми обликовали су прваци интелектуалне мисли Балкана, попут Светозара Марковића, Љубена Каравелова, Владимира Јовановића и њихових сљедбеника. ²³ За то је заслужан уз и прије самога Милетића и један од његових важнијих политичких сабораца Михаило Полит-Десанчић (1833–1920). ²⁴

Милетић и његов покрет је поред подршке у српском народу која му је давала снагу за наставак политичке борбе имао и значајне проблеме на унутрашњем плану. Од Аустро-угарске нагодбе 1867. године они су готово константна опозиција па је и отворен фронт према властима временом узимао данак. ²⁵ Уочи 1875. године Слободоумна странка полако

и у земљи и у иностранству. Такву идеју подржавала је „Лига мира и слободе у Швајцарској, Виктор Иго и Едуард Лабуде (вјероватно Лабулаје, прим. аут) у Француској, Гледстон у Енглеској, Мацини и Гариблади у Италији, Кастелар у Шпанији и тако даље“. М. Марковић, *Милетићева*, 16.

²¹ Гавро Вуковић, *Мемоари војводе Гавра Вуковића*, прир. Слободан Томовић, (Цетиње: Обод, 1996), 225. Даље у тексту: Г. Вуковић, *Мемоари*.

²² Н. Петровић, *Светозар*, 109.

²³ К. Н. Милутиновић, *Светозар*, 97-102

²⁴ К. Милутиновић је сматрао да је без обзира на зрелост и вођство Милетића, млађи Полит-Десанчић заправо творац тумачења Источног питања како га је касније сагледавала *Застава* и већина либерално-националног покрета пречанских Срба. Исто. Коста Милутиновић, „Јужнословенске концепције Михаила Полит-Десанчића“, *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине XXXIV* (1983), 79–99. Поједини наводе да је ипак Милетић тај који је имао првенство. Тако Попов наводи Стајићево запажање: „Нарочито нико није толико осећао трошност држава које не почивају на начелима народности и слободе, нити тако поуздано предвиђао пропаст Аустрије и уједињење Јужних Словена. Ако су на те теме писали и други, један Полит или Лаза Костић, они су изражавали мисао Светозара Милетића“ Чедомир Попов, „Српски национални програм Светозара Милетића“, у *Актуелност мисли Светозара Милетића*, редактори Михаило Марковић и Драган Симеуновић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 33.

²⁵ Осим панегиричких текстова који дају једну уједначену слику Милетићевог политичког пута и толико хваљене принципијелности, постоје и они који другачије говоре о његовој личности. Један од таквих је и извод из Калајевог дневника у којем се наводи да је Милетић након повратка из Беча и тамошњег разговора са министром рата Куном исплатио своје дугове. Такође је по његовим наводима за лист који је тада бројио свега 400 претплатника иштампао још додатних 600 бесплатних примјерака. Калај се на послијетку пита одакле средства за то алудирајући на сарадњу Милетића се аустријском страном. Andrija Radenić, прир. *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868–1875*, (Beograd, Novi Sad: Istorijски институт, 1976), 221. Веома је незахвално разабрати

улази у кризу и постепено губи начелну идеолошку монолитност. Различити гласови који су унутар народне странке на Пештанском сабору, али и самог Светозаревог круга одувијек постојали чинили су се све гласнији.²⁶ Тако у освит великих европских кретања дотада неспорни Милетићев политички ауторитет доживљава свој почетак краја. Устанак и ратови скренуће пажњу јавности са те чињенице. Ипак за боље разумјевање самих околности у којим је у *Застави* стварано током периода 1875. и 1876. године важно је указати и на наведени процес. Он није у директној вези са спољнополитичким збивањима, али је несумњиво утицао на ауторе и сараднике листа.

Током годину и по колико обухвата истраживање могуће је уочити неколико запажања који говоре о значају који је *Застава* имала. Тако се осим похвала из Црне Горе, од страних извора могу чути и потврде о популарности ових новина у Србији. Међународна утицај овог листа видљива је из податка да је у далекој Америци *Täglicher Baltimore Wecker* представио један извјештај објављен у *Застави*.²⁷ Новине њемачког поријекла закључују: „Много се у Србији чита „Застава““.²⁸ Несумњиво највећи подстрек у раду и најдраже похвале биле су оне које су долазиле из пламеном обухваћеног босанског вилајета. У вријеме када већ постаје јасно да ће се побуне у Босни изродити у дугорочан сукоб, „један брат Босанац“ тражи од уредништва да дигне глас у корист српског народа тих крајева, закључујући да је овај лист „сада у Српству најмеродавнији“.²⁹ На југу у једном кратком суторинском допису саопштава се: „Заставин чланак „Сад или никад“ учинио је овуда велику сензацију“.³⁰ У марту 1876. године, многи крвави бојеви у Херцеговини су већ били прошлост, а из једног прогласа који потписују устаничке вође дознајемо: „Браћа, брацка браћа, дична српска крв, поносити Војвођани над слободом и за слободу нашу бдију дан и

да ли се у оваквим и сличним приликама информације истините или се ради само о простим подметањима политичких неистомишљеника. Поготово са Калајевим закључцима не треба рачунати јер су обојени пристрасношћу и непријатељством које је досезало чак до плана о физичкој елиминацији Милетића. Исто, 19.

²⁶ Бескомпромисност коју је Милетић исказивао редовно му је стварала политичке противнике. Под великим притисцима из Пеште његов покрет је имао све мање успјеха, а то је посљедишно изродило и прве унутрашње сукобе. Један од свађа која је била посебно штетна је са дотадашњим саборцем Ником Максимовићем. В. Стајић, *Светозар*, 130–139. Као година почетка раздора наводи се 1873. година када је Милетић објавио чланак „Посланици Срби на Угарском сабору“, Д. Ковачевић, *Светозар*, 105.

²⁷ „Нови Сад, 6. априла“, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876.

²⁸ „Нови Сад, 16. јануара“, *Застава*, 17. 1/29. 1. 1875.

²⁹ „Дописи“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

³⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 3/30. 3. 1876.

ноћ као мати са отцем на бешику болесног сина или шћери јединице. Дично коло њиховога друштва, пред којима Милетића чујемо и видимо, немамо им друго рећи но у потомству препоручити потомству нашем покољењу, да их свјеткује“.³¹

Из малог узорка стиче се утисак да је *Застава* заиста имала посебно мјесто међу читаоцима у Босни и Херцеговини. Тамо је она имала велики углед и сматрана је као неко „суштаство“.³² Василије Крестић представља једно писмо у којем аутор процјењује да су ове новине толико популарне да је „дозвољен 'пост дебит' верујте ми: да би *Застава* у Босни и Херцеговини имала најмање 3.000 претплатника“.³³ Након четрдесет година од првог броја са ријечима пуним уважавања о *Заставином* раду за народ са оне стране Саве и Дрине Глигорије Јефтановић (1840–1927) је писао:

„Ко хоће да сазна како је било у Босни и Херцеговини за пошљедних 40 година, да се упозна са мишљењем, осјећањем и животом нашег народа у тим земљама, и да сазна за догађаје који су се ту одигравали, мораће да прелиста и српске листове, који су за то вријеме у разним крајевима Српства излазили.

За много година била је новосадска „Застава“ скоро једина, а извјесно најглавнији српски лист, особито док у Угарској и Тројединици не бијаше других независних листова, који је највећом пажњом пратио све што се у и око Босне и Херцеговине догађало. У „Застави“ су писали чланци, из наше земље шиљани су дописи и извјештаји о стању и догађајима. У старим годинама „Заставе“ могу се можда још једино наћи забиљежени разни покрети у животу нашег народа ових крајева, гдје су изнесени многи списи и описане улоге појединих личности, које су се у јавности истицале“.³⁴

³¹ „Са усташког логора“, *Застава*, 27.2/10. 3. 1876. Занимљивост овог текста је да је већ у идућем пасусу слиједи критика листу јер браћа у Србији нису обавијештена о њиховом страдању. Тај пасус се завршава: „Заиста, да могу чути не би се оглушили, но им је најдаље чути“. Читав тон поруке посвећене Србији је заправо изузетно циничан. Мало ко је попут *Заставе* скретао пажњу на горке проблеме у којим се нашло хришћанство босанског вилајета. Квази-критика није била упућена *Застави*, већ је њена основна мета била тобоже необавјештена српска влада.

³² Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, (Нови Сад: Матица српска, 1980), 185. Даље у тексту: В. Крестић, *Историја*.

³³ Исто. *Застава* је у свом изражају била оштра и ријетко је пристајала на компромисе. Често је забрањивана њена дистрибуција па јој је тако пост-деби, то јест могућност одашиљања новина онемогућена у Аустрији, а затим и у Босни и Херцеговини. „Страдања“, *Застава*, 11. 9/23. 9. 1906.

³⁴ Глигорије Јефтановић, „Босна Херцеговина и »Застава«, *Застава*, 11. 9/23. 9. 1906.

Као што је из свега наведеног видљивио једна од централних *Заставиних* тема био је Босански вилајет. Да ово интересовање није било једносмјерно говоре предочена свједочанства савременика. Ипак остаје неразјашњено мимо идеолошких промишљања, шта је то *Заставе*? Каква је физичка природа ових новина? О каквом историјском извору се ради? У периоду од почетка јануара 1875. године до половине 1876. године³⁵ изашло је 267 бројева овог листа. На овај број иако излази из временског обима истраживања нужно је додати још неколико издања.³⁶ Од августа 1875. године дошло је до промјене у издавању тако да је број седмичних издања повећан са три на четири. До тада лист је излазио сриједом, петком и недељом на читавом табаку односно на четири стране. Од јесени објављиван је и уторком на пола табака. Судбинска испреплетаност бурних збивања који су се дешавали у босанском вилајету и листа видљива је и из овог примјера. Без сумње додатни седмични број је уведен због повећаног интересовања узрокованог са по „Српство знаменитим догађајима“.³⁷

На челу уредништва током истраживаног периода десиле су се чак три промјене. Прво је одговорни уредник од 14. новембра 1873. до 2. маја 1875. године био Стеван Поповић Вацки (1845–1918), да би потом исту функцију поново преузео Милетић.³⁸ Он је са тог мјеста принудно одступио 5. јула 1876. године па је овај посао наставио Милан Ђорђевић (1845–1884).³⁹ За вријеме њиховог уредништва, односно током Велике источне кризе *Застава* је имала око 1000 претплатника.⁴⁰

Из мјере један табак на којем је углавном објављивана *Застава* није јасно колика је обимност овог извора. Како би читаоцима било јасније, а неким будућим истраживачима

³⁵ Прецизна завршна одредница је број 94 за 1876. годину у којем је објављена ратна прокламација књаза Николе. *Застава*, 25. 6/7. 7. 1906.

³⁶ Први број *Заставе* са програмским текстом, јубиларни из септембра 1906. године и комеморативни објављен у част Јаше Томића.

³⁷ „Позив на нову предлату“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

³⁸ „Читаоцима „Заставе““, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1875. Задњи број у којем је Вацки био уредник је *Застава*, 20. 4/2. 5. 1875, а први у којем је Милетић поново дошао на то мјесто је *Застава*, 23. 4/5. 5. 1875. У јубиларном броју *Заставе* који је штампан на четрдесетогодишњицу овог листа објављен је чланак у којем се наводе сви главни и одговорни уредници. Упозоравамо да за три промјене које се тичу овог истраживања представљене временске одреднице у том чланку нису тачне. „Уредници »Заставе«“, *Застава*, 11. 9/23. 9. 1906.

³⁹ „Поштованој публици „Заставе““, *Застава*, 23. 6/5. 7. 1876. Милетић је преко ноћи ухапшен па је његов задњи потписани број током овог периода *Застава*, 22. 6/4. 7. 1875. У ванредним околностима за његовог наследица одабран је Ђорђевић чији је први број *Застава*, 23. 6/5. 7. 1876.

⁴⁰ В. Крстић, *Историја*, 189.

можда од користи, представљамо вам једно мало бројчано поређење. За примјер одабрали смо број 160 од 17. децембра 1875. године којем је основна врлина то што се баш ни по чему не издваја.⁴¹ Из овог броја употребили смо трећу страну која је сачињена од пуног текста без илустрација, без великих наслова у заглављима или без било каквог другог садржаја осим самог текста. На једној таквој страници стаје 3312 ријечи што је еквивалент осам и по страна А4 текста.⁴² У једном издању Заставе нису све стране потпуно испуњене текстом. На првој страници значајан простор одлази на велико име листа, док је задња често попуњена великим бројем реклама и појединим илустрацијама које иду уз њих. Ипак кад би ово изузели и сабрали све четири стране закључак је да се један табак новина простире на најмање 25 страна данашњег А4 папира.

Ипак у значајној већини случајева тај обимни текст није увијек сву пажњу поклањао босанском вилајету у Великој источној крити. У *Застави* се у то доба налазило неколико сталних рубрика које имају велику важност за истраживање. Прва је *Уводни текст*. Он нема свој редовни наслов него се исти мијењао у складу са темом писања. Био је у форми фелтона, говорећи о најактуелнијим темама махом из унутрашње и спољне политике. Ови као и већина осталих чланака у *Застави* нису потписани. Понегдје се у текстовима могу наћи одредеђени симболи или енигматични потписи попут „Босанац“ који говоре о ауторству,⁴³ али нам ипак овакав систем тајних знакова не помаже да одгонетнемо аутора.⁴⁴ Само у случају дописника из Беча који се потписује са Т. С. В са правом можемо тврдити да је ријеч о Тодору Стефановићу Виловском (1854–1921). Осим иницијала у том закључку

⁴¹ *Застава*, 5. 12/17. 12. 1875.

⁴² Ово се односи на текст из *Заставе* који је преписан у Microsoft Word документ са фонтом Times New Roman, величином 12 и проредом 1,5. Пасуси су формиран на исти начин као и у листу, а све остале поставке су стандардне.

⁴³ Тако је испред дописа из Костајнице остављен знак ××, па опет из истог мјеста долази један са потписом „Б. С.“, из Крагујевца ♂. Из Лике ₧, из Пеште =, из Новог Сада „ц.“, испод Динаре „Т.“, из Суторине „в.“ и многи други. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 1/4. 2. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 2/22. 2. 1876. „Дописи“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. „Дописи“, *Застава*, 5. 3/17. 3. 1876. „Дописи“, „Дописи“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876 *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876 „Дописи“, *Застава*, 7. 5/19. 5. 1876.

⁴⁴ Крестић као најпознатије сараднике *Заставе* у њеној цјелокупној историји наводи дугачку листу цвијета српске интелигенције: Гига Гершић, Илија Вучетић, Миша Димитријевић, Илија Огњеновић, Јован Јовановић Змај, Владимир Јовановић, Михаило Полит-Десанчић, Стеван Павловић, Јован Бошковић, Милован Јанковић, Светозар Марковић, Васа Пелагић, Ђока Мијатовић, Стеван Поповић Вацки, Панта Поповић, Ника Максимовић Јован Суботић, Лаза Костић, Александар Сандић, Милан Ђорђевић, Светозар Савковић, Антоније Хацић. В. Крестић, *Историја*, 186.

нас утврђује и мјесто дописништва. Иако о њему у овом периоду истраживања нема ријечи неопходно је поменути да историографија препознаје Косту Угринића⁴⁵ као једног од најважнијих *Заставиних* аутора у Босни.⁴⁶

Проблем ауторства је вишеслојан и разлози за такву појаву су бројни. Сама *Застава* пишући један изузетно афирмативан текст о лондонском *Times* објашњава: „У Енглеза је тај обичај, да се не потписују под чланке, тако да гдекоји писац годинама ради, па се ни незна да је шта радио“.⁴⁷ За разлику од Енглеза и њихових обичаја, већа је вјероватноћа да су се творци *Заставе* из практичних разлога угледали на Чехе: „Кад уредника оптуже, нађе се какав патријота, који прими на себе одговорност за оптужени чланак“.⁴⁸ Ако чланак није потписан онда би на робију могао патриота, а стварни писац би остао да настави да пише против оних који су тако олако дијелили затворске сазне. Нико то није знао боље од Милетића, који је у два наврата био становник казамата у Вацу. Први пут тамо га је одвео један чланак из *Заставе* који се није свидео властодршцима,⁴⁹ а ни у другом наврату му писање није било олакшавајућа околност. Мимо тога он је неколико пута успио да избјегне Вац захваљујући примјени чешког метода. Тако је због преузимања Милетићеве кривице на себе поменути Стеван Поповић и стекао епитет Вацки,⁵⁰ а слично је касније урадио и Ђорђе Петровић.⁵¹ Ови примјери нас доводе до закључка који је извјесно тачан. У истраживаном периоду иако у доминатној већини написаног не можемо утврдити аутора несумњиво је да

⁴⁵ Коста Угринић или Стојан Унић био је градишки трговац и *Заставин* дописник. Као близак Милетићевој мисли посредовао је између босанске хришћанске раје и високе политике. Старија историографија га назива социјалистом. Био је члан „Дружине за уједињење и ослобођење српско“, а у устанку и припадник Главног одбора босанских усташа.

⁴⁶ Капићић га описује као: „Најважнији међу дописницима »Заставе« био је Коста Угринић, који се потписује као Стојан Унић, несумњиво човјек одан ствари ослобођења Босне, присан пријатељ и сарадник др Светозара Милетића и један од најактивнијих људи Српске уједињење омладине у Босни која је изражавала радикалне тежње српске буржоазије“. Хамдија Капићић, „*Застава*“ о Босни и Херцеговини I-IV, (Сарајево: Свјетлост, 1953–1956), 11. Осим Угринића исти аутор препознаје и Пелагића, Стеву Петрановића, браћу Перовић, Васу Видовића као сараднике омладинског покрета чији је идејни творац био Милетић. Исто, 8.

⁴⁷ „Листак“, *Застава*, 5. 2./17. 2. 1876.

⁴⁸ В. Стајић, *Светозар*, 115.

⁴⁹ Милетић је због чланка „Ћирилица у загребачком политичком хербергу“ осуђен 1870. године на годину дана затвора и 1000 форинти глобе. „Страдања“, *Застава*, 11. 9/23. 9. 1906.

⁵⁰ Милетић је овим поводом добио једно писмо сљедеће садржине: „Ја не бих био за то, а ни други нису, да и Андрашијеву парницу примите на себе. Ви сте једном учинили жртву коју је требало, па сада је доста. Ви сте нама нужнији напољу, него у затвору. Уредник, Ст. Поповић, примио би на се ту парницу, па тако мислим да би најбоље и приличило“. В. Стајић, *Светозар*, 116.

⁵¹ Исто, 133. Он је пуштен из затвора баш пред почетак Велике источне кризе. „Нови Сад 3. априла“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1875.

иза значајног броја текстова стоји сам Милетић. Он је као власник листа и главни политички идеолог имао пресудну ријеч међу својим сарадницима тако да се објављивање главнине садржаја може подвести под његову вољу. Ово није само случај са писањем текстова, него и са избором онога што ће бити објављено односно послом уређивања новина уопште.

Рубрика *Уводни текст* је значајана зато што нам говори о начину на који су уредник и новинари *Заставе* промишљали. Мањкавост такве рубрике је што је она аналитичке природе па се из ње мало када добијају нове и непрерађене информације. Самим тим њен значај као историјског извора је ограничен. У том смислу много значајанија је рубрика које је уведена након избијања устанка и која је заједно са његовим развојем мијењала имена. По први пут је изашла под именом *Устанак у Херцеговини*,⁵² да би након само неколико бројева била преименована у *Српски устанак у Турској*.⁵³ У другој половини маја 1876. године наслов ће бити надопуњен и гласио је *Српско-бугарски устанак у Турској*.⁵⁴ У задњем броју које обухвата наше истраживање ријеч *устанак* је из очигледних разлога била замјењена са ријечју *рат*.⁵⁵ Ове необичне промјене наслова заправо говоре о пажњи и прецизности са којом се писало о Великој источној кризи. Сврха поменуте рубрике је да она буде сабирно мјесто у листу посвећено насловљеној теми. Зато се у њој садржински могу пронаћи најразличитији текстови од прогласа, пренесених званичних докумената, прегледа стране штампе до анализа, свједочења и дописа. Амбициозно је било замислити да би се горућа политичка тема могла подвести под само једну рубрику. Зато нису ријетки случајеви да и остатак издања буде посвећен дешавањима у босанском вилајету. Основна предност ове рубрике јесте што се она тематски потпуно поклапа са истраживање те је због тога у истом и обилато кориштена. Недостатак је честа употреба других новинарских извора, а то није у складу са радом који говори о писању *Листа „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)*. Коришћење друге новинске публицистике је у овом листу било изузетно често. Поготово за нашу тему су редовно коришћени текстови из задарског *Zemljaka*, задарског *Narodnog lista*, београдског *Истока*, загребачког *Obzora*, земунског *Граничара*, цетињског *Гласа Црногорца* и сличних. Некад би у овом дијелу била цитирана и инострана периодика,

⁵² „Устанак у Херцеговини“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875.

⁵³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

⁵⁴ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 5/21. 5. 1876.

⁵⁵ „Српско-бугарски рат против Турске“, *Застава*, 25. 6/7. 7. 1876.

али је за то постојала друга рубрика под називом *Преглед новина*. Због специфичности нашег истраживања изворе овакве природе користимо у ограниченој мјери.

Као извор најзначајнији дио *Заставе* био је насловљен са *Дописи*. Лист је имао своје дописнике из разних домаћих крајева и свих околних престоница које су пресудно утицале на живот српског народа. Понекад би се десило да чланци дођу и из удаљених крајева Европе и свијета. Што се тиче устанка са јужног ратишта као мјеста слања навођени су Херцеговина, близина бојишта Херцеговачког, Дубровник, Далмација, Требиње, Зубци, Суторина, Рисан, Херцег Нови, Бока и Бокељско приморје. У другом дијелу вилајета као локације су поменути Босна, аустријско-босанска сува граница недалеко од Бихаћа, са банско-босанске границе, из логора Грљевац у Крајини, испод Динаре, Лика, Книн, Добросело, Госпић, усташки стан у Црвљници, из логора код Тишковца, из усташког табора у Црном потоку на тремеђи, из босанске крајине, Жировац, Јасеновац, Костајница, Двор, из Босне на Уни, Бањалука, са Врбаса, испод Мотајице и са Врбаса, из босанске посавине, Брод и Рача. У рубрици *Дописи* нису стизали текстови са простора Старе Србије током нашег периода истраживања. Оно што ову рубрику издваја од осталих јесте присуство једног већег корпуса текстова који су извори првог реда. То је уједно и њиховој најбитнији квалитет пошто нису честе прилике у којима се читалац сусреће са свједочанствима учесника догађаја. Наравно то уједно подразумева и све оне мањкавости које су иманентне таквој врсти извора. Та врста проблема добро је позната историографији, а у овом случају довољно је само као једна примјер навести већ поменути недостатак ауторизације. То само по себи код истраживача буди сумњу у истинитост написаног.

Последна стална рубрика која је значајна за изучавање теме је *Новије*. Она представља вијести које су таксативно наведене у краткој форми на задњој страни листа. Посредством ње се по први пут упознајемо са најважнијим догађајима Велике источне кризе, што даје на важности овом сегменту листа. То је истовремено и слабост јер подразумева могућу непостојаност. Како се ради о актуелним, често непровјереним, новостима исти се знају демантовати већ у слjedeћем броју *Заставе*. Осим сталних рубрика садржај који говори о стању у босанском вилајету може се пронаћи и у нередовним дијеловима листа попут *Телеграма* „Застави“, *Листка* и чланака који су само насловљени са мјестом и даном издања. *Телеграми* „Застави“ су још сажетија форма рубрике *Новије* у

којима су представљене само новости од преломне важности. *Листак* је стални дио новина чија садржина углавном није имала пуно повезница са тренутним дешавањима. Он је имао изворну фељтонску форму и служио је да се под њим објављују изводи из белетристике. Понекад се и ту могу наћи занимљиви чланци попут оних који дају више податка о личностима устаничких вођа. Задњи текстови потписани само мјестом и датумом настанка су заправо коменатари уредништва у које већински спада онај вишак за којег није било мјеста у осталим рубрикама.

Након што је представљен настанак, прошлост, утицај и садржај *Заставе* као задња препрека остаје питање да ли су ове новине већ послужиле као извор за историографска истраживања. Значај листа препознали су до сада многи истраживачи. Често се на завршним библиографским страницама радова који говоре о босанском вилајету у Великој источној кризи може прочитати и име овог листа. Та учесталост не треба да дисквалификује или одврати од *Заставе*. Мали број је аутора који су листу као историјском извору посветили засебна дјела. Један од њих је Дејан Микавица са чланком *Херцеговачки устанак и источно питање у светлу политике српских либерала у Аустроугарској 1875–1878: Светозар Милетић, Новосадска Застава и Лаза Костић*.⁵⁶ Чланак је објављен 2016. године као један од радова са Међународног научног скупа Ћоровићеви сусрети који је био посвећен обиљежавању Херцеговачком устанку 1875–1878. Само из наслова јасно уочљива географска одређеност говори о томе да у њему нису обухваћени други дјелови босанског вилајета. Такође иако је овај рад изузетно користан за основно упознавање са темом, искључиво дио о *Застави* обухвата свега трећину његовог обима.⁵⁷ Уз дјело Микавице значајан траг на овој теми су на нивоу научног чланка оставили Боривоје Милошевић и Горан Васин.⁵⁸

⁵⁶ Дејан Микавица, „Херцеговачки устанак и Источно питање у светлу политике српских либерала у Аустроугарској 1875–1878: Светозар Милетић, Новосадска Застава, Лаза Костић“, у: *Ћоровићеви сусрети, Херцеговачки устанак 1875–1878*, уредник Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2015) 47–86.

⁵⁷ Рад даје пресјек најбитнијих догађаја у Херцеговини од 1875. до 1878. године о којима је *Застава* писала. Његова величина износи 40 страна, а дио везан за новине броји свега десетак. Због свега наведеног мислимо да у наведеном раду писање *Заставе* о босанском вилајету током 1875. и 1876. године није потпуно исцрпљено.

⁵⁸ Боривоје Милошевић, „Светозар Милетић и устанак у Босни и Херцеговини 1875–1878. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске IV-4* (2012), 131–141. Горан Васин, „Светозар Милетић и устанак у Босни и Херцеговини (1875–1876)“, *Serbian Studies Research* 4 - 1 (2013), 151–172.

Осим поменутог рада, знатно раније од 1953. до 1956. године објављивано је капитално дјело „Застава“ о Босни и Херцеговини Хамдије Капићића.⁵⁹ У тренутку када је представљено јавности оно је без сумње било од велике користи свим истраживачима Велике источне кризе. Објављен у чак четири тома који обухватају период од настанка новина до 1878. године, овај велики публицистички подухват омогућио је свим заинтересованим да се упознају са богатом збирком историјских извора. Међутим без обзира на његову тадашњу вриједност Капићићево дјело не иде даље од приказаног. Посао аутора се у овом случају сводио на писање и сабирање извода из новина у којима се помиње Босна и Херцеговина. Из данашње перспективе када је *Застава* дигитализована овај значајни публицистички подухват губи свој утилитарни значај. У поменутим томовима осим кратког уводног дијела нема дубљег истраживања и анализе извора, нити шире полемике са резултатима тадашње историографија. Због поменутог сматрамо да упркос одређеним сличностима у називу, овај рад није запрека за једно ново истраживање о писању *Листа „Застава“ о босанском вилајету 1875–1876.*

⁵⁹ Х. Капићић, *Застава*

3. „Опасни знаци на истоку“ (јануар–јун 1875. године)⁶⁰

Као јединствену и симболичну предикцију будућих догађаја занимљиво је представити једну анализу из првог броја *Заставе* за 1875. годину. На задњим странама на основу писања иностране штампе говори се о наоружавању Турске за рат против Србије, о евентуалном савезништву Србије и Румуније поводом тога, као и могућој реакцији Аустро-Угарске на ово партнерство. Закључак који изводи новинар листа *Pesti Napló* је да су овакве анализе излишне јер су вијести о турском наоружавању лажне.⁶¹ Супротно од њега закључак *Заставе* је да ову тему има смисла анализирати „јер се нешто често почиње говорити о источном питању“. Ипак читајући само јануарске вијести из рубрике *Новије* читаоци би могли закључити да је стање за наше поднебље изненађујуће мирно. Сукоби о којима се пише јесу само они из далеке Шпаније гдје борба траје између дон Карлоса и дон Алфонса.⁶² О укупним приликама у Османском царству пренесен је закључак *Pester Lloyd*-а да се нема узрока бојати за повреду европског мира.⁶³ Како ово запажање наивно изгледа наспрам буре која слиједи. Њена ретеча, а и оповргавање сопствене *Lloyd*-ове процјене, је објављења након свега три броја. У насловном *Заставином* тексту „Црна Гора и Подгорица“ међу првим редовима истиче се запажање *Pester Lloyd*-а и *Neue Freie Press*-а да од рата Црну Гору и Османско царство дијели само један корак.⁶⁴ Повод оваквом писању био је Подгорички покољ. Драматична оцјена је можда исхитрена па чак и тенденциозна, али је без сумње у складу са значајем догађаја који је исту узроковао. Томе свједочи и чињеница да ће се о њему у нешто мањем интезитету писати шест мјесеци, односно све до пред сам устанак.⁶⁵

⁶⁰ Имена поднаслова су имена појединих *Уводних текстова* из периода који обухватају

⁶¹ Подробније је ово објашњено у 3. броју *Заставе*. Ту се преноси анализа листа *Pester Lloyd* који се нешто детаљније бавио овом темом. Закључак мађарских новина јесте да евентуални рат између Турске и Србије није у интересу Тројецарског савеза те да се он због тога неће и десити. Што се тиче српско румунске сарадње *Lloyd* израшава сумњу у исту вјерујући да би таква сарадња била могућа само у фикцији. Као дисквалификација искориштен је термин „будућносна државе“, указујући при том на њихов номинално од Порте завистан положај. „Преглед новина“, *Застава*, 5. 1/17. 1. 1875.

⁶² У првом мјесецу излагања у 1875. години од 13 бројева новости из Шпаније су забиљежене у чак осам издања, па се са правом може дати закључак о нешто сталоженијим приликама на Балкану. Од „Новије“, *Застава*, 1. 1/13. 1. 1875. до „Новије“, *Застава*, 31. 1/12. 2. 1875. Непосредно прије избијања устанка један дописник коментарише писање о овим темама као тактици да се избјегну битне вијести. „Дописи“, *Застава*, 20. 6/2. 7. 1875.

⁶³ „Новије“, *Застава*, 3. 1/15. 1. 1875.

⁶⁴ „Црна Гора и Подгорица“, *Застава*, 12. 1/24. 1. 1875.

⁶⁵ О Подгоричком покољу као једном од претходница устанка пише Данило Тунгуз-Перовић, „Невесинска пушка“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невесинског споменика, 1928). 45–54. Даље у тексту: Д. Тунгуз-Перовић, *Невесинска*. Више о овом догађају, в. Г. Вуковић, *Мемоари*. 99–116. Р. Пророковић, *Невесинска*. К. Никола, *Политички списи*, одг. ур. Димитрије Јоветић и Бранко Бањевић,

У првим чланцима из 1875. године након уводног дијела хронолошки су изложени сви догађаји који су услједили након Подгоричког покоља.⁶⁶ Потом је представљена и *Заставина* анализа о очекивањима поводом могућег Црногорско-турског рата.⁶⁷ *Застава* признаје да прилике у том тренутку нису идеалне, да је доба када је Аустро-Угарска имала већих брига на западу прошло, као и то да Србија није у сјајној војничкој спреми. Наспрам ових очигледних препрека стоји трајно надање *Заставе* да би се већи војни сукоб са Османским царством ријешио ослобођењем балканских народа. Због тога као и у већини сличних ситуација и овдје ће уредништво *Заставе* заузети проратну

(Цетиње-Титоград: Обод, 1989), 110–111. Даље у тексту: К. Никола, *Политички*. Мило Вукчевић, *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, (Цетиње: Народна књига, 1950) Даље у тексту: М. Вукчевић, *Црна Гора*

⁶⁶ Тек након неколико текстова, у броју 6 *Заставе* на основу писања Густава Раша може се у пар кратких цртица сазнати нешто више о самом инциденту. Како се из његовог писања да закључити у Подгорици је убијен турски трговац Јусуф, а за ово убиство су оптужени Црногорци. Након тога у граду креће погром у којем су настрадали, сем два, сви присутни Црногорци. Та двојица, учитељ и архимандрит, су успјели да побјегну под заштиту војске односно османске државне власти. То им пак није пуно помогло пошто их је војска под притиском предала бијесној свјетини, након чега су и задња два Црногорца која су се нашли у Подгорици измасакрирана. Занимљиво је и свједочење Раша о реакцији које је ово насиље изазвало на Цетињу. Он преноси да је освета за Подгорицу била лозинка у свим друштвеним круговима, а истом приликом саопштава и књажеве ријечи: „„Бојим се“ рече ми кнез „Турци нам неће довољно задоста учини. Због принципа је и ето рат је неизбежив. Та видите сва земља хоће рат. Ја се немогу одупрети вољи целе земље па и нећу кад би и могао. Ја сам сваки изгред досада предупредио. Европа нам мора за право дати, велесиле морале би нама помагати кад би до рата дошло.“ „Листак“, *Застава*, 15. 1/27. 1. 1875.

⁶⁷ У колоплету догађаја који су претходили Великој источној кризи, Подгорички покољ се издваја као посебно битан пошто је он додатно распалио ионако усијане прилике. У почетним издањима из 1875. године *Застава* пише о дипломатским посљедицама самог догађаја, које су по бојазни савременика могле довести до рата. Такав сукоб би по истом тумачењу био само уводни корак у разрјешење Источног питања. Наиме након што је по захтјеву Цариграда књаз Никола (1860–1910) одлучио да осуди и казни и црногорске учеснике у овом инциденту, Порта је испоручила додатни захтјев да тај посао ипак морају урадити османски судови. Ово је додатно разјарило већ непријатељски расположене Црногорце. На Богојављење је у Цетињу засједала народна скупштина која се није окупила деценијама уназад што само по себи говори колико је стање било озбиљно. Доцније су у *Застави* објављивани извјештаји са овог засједања, али је намјерно изостављена као државна тајна друга сједница на којој се одлучивало о односима са Портом. Све друге индиректне вијести из *Заставе* о овом ратоборном засједању упућују на то да је сукоб већ био извјестан. „Крај подгоричком заплету“, *Застава*, 17. 1/29. 1. 1875. Све наведено довело је до тога да њемачки заступник из Дубровника хитно дође на Цетиње, а руски и њемачки посланици да пређу у Будимпешту у којој су се у то тренутку налазили Франц Јозеф (1848–1916) и Андраши (1823–1890). „Новије“, *Застава*, 10. 1/22. 1. 1875. Дипломатски притисак на Порту био је огроман тако да је министар спољних послова Арифи-паша одступио, а на његово мјесто је дошао некадашњи босански везир Сафет-паша. „Црна Гора и Подгорица“, *Застава*, 12. 1/24. 1. 1875. Посљедица овако ужурбане дипломатске дјелатности виде се већ у идућем броју *Заставе*. Порта је одустала од својих најкрупнијих захтјева, а велике силе су привремено умирале стање на Балкану. „Стишана бура на истоку“, *Застава*, 15. 1/27. 1. 1875. Иако је на тај начин подгоричка афера номинално завршена, бројне информације су пристизале у *Заставу* све до половине године. Тако почетком фебруара стижу вијести из Скадра да су од петорице осуђених на смрт због подгоричког покоља двојица побјегла из затвора. „Новије“, *Застава*, 26. 1/7. 2. 1875. Задњи дан фебруара објављено је да су побјегла и преостала тројица „Новије“, *Застава*, 16. 1/28. 1. 1875. Крајем априла стигла је вијест да се Порта предомислила и да је у Скадар послала ферман о извршењу смртне казне и додатном утамничењу још 27 људи из Подгоричке афере. „Дописи“, *Застава*, 13. 4/25. 4. 1875. Остаје непознато да ли је овај ферман стваран и да ли је уопште стигао у Скадар, као и како се претпостављала егzekуција окривљених за које је прије јављено да су побјегли. У Броју 54 у рубрици *Новије* из Скадра је телеграфисано да су двојица погубљена, а да је шест криваца отпремљено у Цариград. „Новије“, *Застава*, 9. 5/21. 5. 1875. Потврда о овоме је пренесена и из *Гласа Црногроца*. „Преглед новина“, *Застава*, 28. 5/9. 6. 1875.

страну. Осим самих надања и жеља они свом тумачењу дају и тактичку вриједност вјерујући да су велике силе, а првенствено Тројецарски савез, за непромјењено стање. Због тога вјеровало се да сами ратови не носе стварну опасност за српску ствар пошто би и у случају њиховог пораза стране силе под утицајем властитих интереса све вратиле на *status quo ante bellum*.⁶⁸ За нас посебну пажњу у овој *Заставиној* анализи има питање босанског вилајета. У оптимистичном виђењу Аустро-Угарска не би интервенисала ни у Босни ни у Србији пошто то не би било у интересу Русије која је оцјењена као „језичац на ваги“.⁶⁹ Да ни сами нису били увјерени у овакво предвиђање показује и друга изложена опција: „А ако су ове две силе, што не би могло бити без треће (мисли се на чланице Тројецарског савеза прим. аут), сложиле се, или би се сложиле у деоби Турске, или у том, да Аустро-Угарска добије Босну и Херцеговину, као „забрђе Далмацији“ то би истина било кобно, али ако је то основ или копча савеза између речене три велесиле, то би мање зло било, ризикати и ту опасност, и то у данашњем ровитом стању Европе, где свака, а особито така варница може обшти рат проузроковати, него у непрестаном страу од нечега, што се ако сад то и свакад догодити може, данас у „Подгорици“, сутра у „Нишу“ од Турака клати се дати. У таком случају ситуација и ако не би била сретнија, али би била јаснија и простија“.⁷⁰ Наведени цитат доказује да је могућност аустроугарске окупације Босне и Херцеговине била итекако могућа, јасна и предвидива новинарима *Заставе*.⁷¹

⁶⁸ Овом идејом су се у преломним моментима водили и поједини српски политичари на власти. Слободан Јовановић је то помињао као политику „свршеног чина“ пред које се стављају велике силе, а коју у Великој источној кризи је практиковао Јован Ристић (1831–1899), в. Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, (Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона А. Д., 1934), 21–23. Даље у тексту: С. Јовановић, *Влада Д. Б. Радовић, „Јован Ристић: биографија државника“* (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2020), 178.

⁶⁹ „Црна Гора и Подгорица“, *Застава*, 12. 1/24. 1. 1875. Више о званичној политици руског царства према Великој источној кризи и босанском вилајету види, в. Душан Берић, *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије: 1848–1878*, (Београд: Гутенбергова галаксија, 2000), 226–239.. Даље у тексту: Д. Берић, *Српско* И. Тепић, *Босна*. Душко М. Ковачевић, *Русија у међународним односима 1856–1894: од Кримског рата до савеза са Француском* (Београд: Службени гласник, 2012), 55–65. Даље у тексту: Д. М. Ковачевић, *Русија*

⁷⁰ Исто

⁷¹ Исто. „Преглед новина“, *Застава*, 12. 1/24. 1. 1875. Занимљиво је да се у односу на овај цитат већ у наредном броју *Заставе* износи анализа аугзбуршког *Allgemeine Zeitung*-а који оповргава могућност аустроугарске окупације Босне и Херцеговине: „...Из свега пак јасно излази, да ни говора бити неможе о каквој Аустријиној анексији некојих земаља Турске. Аустрија са својом данашњом смесом од народа има још сасма тешку пробу да издржи о својој способности за живот, а не да још треба нових народа, који би способност јој за живот још и већма довели у сумњу“. „Источна политика трију источних сила“, *Застава*, 15. 1/27. 1. 1875. Овако колебљиви ставови у штампи су сасвим оправдани када се зна да је таква неодлучност постојала и на Балпацу. Сам Андраши због комплексности Аустро-Угарске, није по сваку цијену настојао да јој прикључи Босну и Херцеговину. Бар не док је опстајало Османско царство. У случају да Болесника са Босфора подлегне, нужно би било осигурати ову покрајину за себе. George Hoover Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria 1876–1878*, (Cambridge: Harvard University Press, 1942) 36–37. Даље у тексту: G. Rupp, *A Wavering*. Братислав Теиновић, „Аустроугарске „Задње намере“ у подизању католика на устанак у Херцеговини лета 1875“, *Политичка ревија (XXX) XXII–74* (2022), 67. Даље у тексту: Б. Теиновић, *Аустроугарске. Гласник Удружења*

Да је сукоб између Цетиња и Порте, а самим тим и могући рат у Босанском вилајету оновремена првокласна вијест говори и чињеница да се о томе писало и у хиљадама миља удаљеном Балтимору у Сјеверној Америци. Балтиморски *Der Deutsche Correspondent* како наводи сама *Застава* приповједа о спору између Турске и Црне Горе доста погрешно. Ипак уредништво се одлучило на његово цитирање како би демонстрирало да се о овој теми размишља чак и у Америци. Оно што није било дио приповједања већ анализе евентуалних догађаја јесте и мисао америчких новинара да би османска војска имала веома сложен посао у Црној Гори јер „би покрај све припреме могла опасност по Турску у Босни и Херцеговини изродити се, јер тамо живи многобројан народ српски и јамачно би одмах на оружје устао,...“⁷² Упркос чињеници да је интересовање побуђено и у овако далеким крајевима изненада је у *Застави* изашао насловани чланак „Крај подгоричком заплету“. Иако се по самом називу поменутог чланка очекивало да ће ова тема бити остављена по страни, ту контрадикторностима није дошао крај. Сукус текста био је у том да је сукоб само одгођен или како се у истом наводи: „Са завршетком овога спора међу Црном Гором и Турском, који наступи као последица подгоричког грозног догађаја, завршена је тек само једна рубрика у грдном рачуну, ког има да разрачуни са Турском не само Црна Гора, него цео народ српски, и не само овај, но цео балкански полуоток, сви народи, а особито хришћански, који на њему живе. И не само да је о томе већ убеђен сваки Србин, него и сами са свим страни елементи, немисле другчије. Ево орган немачке демократије „Франк. Цајтунг“, у томе је једног истог мњења са сваким Црнгорцем и са сваким „рајетином“ у Босни.“⁷³ Испоставило се да је за закључивање теме било сувише рано, у шта ће се и читаоци *Заставе* веома брзо увјерити.⁷⁴

По тумачењу *Заставе* један од далеких одјека ове криза био је и пад Чумићевог министарства у Србији.⁷⁵ Тако се у првом тексту написаном по овом питању „Криза министарска у

архивских радника Републике Српске II-2 (2010), 601–614. Колебљивост није значила да је Андраши пропуштао прилике да ојача своје позиције у босанском вилајету. Том у прилог иду и намјере о римокатоличком колонизовању угавном православних крајева. Данило Тунгуз-Перовић, „Андрашијеви планови против Црне Горе и Србије“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928). 120–122. Ипак пред почетак Велике источне кризе Андраши и остале кључне личности аустроугарске политике су се одредиле за интервенцију. Доказ томе је и сједница Крунског вијећа одражана јануара 1875. године у Бечу о овј теми. Радован Субић, „Између цара и књаза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876“ у *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, савремено доба I*, Приредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, (Београд: Филозофски факултет, 2025), 365–366. Даље у тексту: Р. Субић, *Између*. Б. Теиновић, *Аустроугарске*, 70.

⁷² „Преглед новина“, *Застава*, 7. 2/19. 2. 1875.

⁷³ „Крај подгоричком заплету“, *Застава*, 17. 1/29. 1. 1875.

⁷⁴ Није прошло ни двадесет дана од текста „Крај подгоричком заплету“, а *Заставе* је већ преносила текст из Гласа Црнагорца у којем се наново помиње рат и доводи у питање миран исход. „Преглед новина“, *Застава*, 5. 2/17. 2. 1875.

⁷⁵ С. Јовановић, *Влада I*, 384–387.

Србији“ наводи да су три самонаметнута татора европском миру, односно Тројецарски савез, оборила владу у Београду како би запечатали своју побједу у подгоричкој ствари и на тај начин отклонила и посљедни облачак на истоку који им се чини сумњив по мир.⁷⁶ Тако тумачено пад српске владе би био реципроцитетан промјенама које су се десиле у Цариграду. Овај догађај само је индиректно повезан са темом, али је битан јер говори о тренутном ставу Тројецарског савеза о Источном питању. У тексту из наредног броја наводи се да су праве мете били уз Чумића и министри Каљевић и Пироћанац пошто су поменути опасни по *status quo* на истоку.⁷⁷ Чинило се да је Србија још далеко од правог акционог министарства и пресудних догађаја. Нешто касније у новинама је објављен допис из Беча, који преноси разговор дописника са једним анонимним политичарем. Током њега се веома оптимистично закључује да страни уплив може бити краткорочна сметња, али да је питање српског уједињења неминовност.⁷⁸ У вријеме објављивања овог дописа, *Застава* је већ доста подробније приступила анализи пада министарства па су као узроци наведени, како стање у скупштини, тако и бројна унутрашња питања. Уосталом ни сама *Застава* није нарочито афирмативно писала о Чумићу па је ова тема убрзо скрајнута. Почетне тезе њених новинара о огромном страном утицају се могу тумачит као разочараност пропуштањем још једне прилике за интервенцију и покретање процеса ослобођења и уједињења у којем би се и Босна и Херцеговина несумњиво нашла.

Уз министарску кризу у Србији, паралелно су се дешавали избори или промјене у Чешкој и Француској, а и у *Застави* најинтересантнијој Угарској. Са важним политичким гибањима из Угарске стижу и занимљиве вијести везане за Босну. Читано између редова оне дају рани увид у дугорочне тежње мађарских државника. Не са таквом намјером, у одјељку *Преглед новина* за број 22 пренесен је текст из задарског *Narodnog lista* „Босански фратри и Андраши“. Из њега се види намјера Мађара да школовање босанских фрањеваца измјесте из Ђакова у Острогон. Оваква одлука за посљедицу би несумњиво имала смањивање утицаја бискупа Штросмајера (1815–1905). Осим тога она се може тумачити на још два начина. Први је уједно и образложење самих власти, а то је жеља да се новац који се издваја за образовање монаха троши на мађарској земљи.⁷⁹ Том би се могла додати и жеља да се Будимпешта у љепшем свијетлу прикаже у самој Босни.⁸⁰ Међутим ширење

⁷⁶ „Криза министарска у Србији“, *Застава*, 24. 1/5. 2. 1875.

⁷⁷ „Значај кабинетске кризе у Србији“, *Застава*, 26. 1/7. 2. 1875.

⁷⁸ „Дописи“, *Застава*, 14. 2/26. 2. 1875.

⁷⁹ „...да је васпитање редовничко боље у Мађарској него у Ђакову, да је оно новац мађарски; па Мађари хоће и да се тај новац троши у Мађарској“, „Преглед новина“, *Застава*, 21. 2/5. 3. 1875.

⁸⁰ „На тај се начин можемо надати, да ће та 22 питомца за мисионаре, који се издржавају из фондације Јосифа II. у добро уређеном семинару у Острогону не само у научноме погледу боље изображени бити, него и кад

меког угарског утицаја може се сагледати и из знатно комплексније и дугорочније перспективе. По другом тумачењу оваква одлука је само прва фаза ,односно припремање терена за окупацију која би кад тад услиједила. Ова тајна агенда са собом је носила тежњу да мађарска страна спремно дочека долазак у Босну и Херцеговину.⁸¹ Два мјесеца након што је објављена задња вијест о овој теми у *Застави*, читаоци су из истих новина могли да прочитају чланак „Штросмајер по први пут у Босни“. Јасно је уочљиво да је дописник из Босне веома сумњичав према званичним разлозима које је овај високи гост навео.⁸² Он посјету дубље анализира и ставља је у контекст европских дешавања и Бизмаркове антикатоличке политике. Иако нам до краја нису разјашњени разлози ове посјете, као занимљива „случајност“ остаје то да је бискуп баш маја 1875. године посјетио по први пут своју титуларну бискупију.⁸³

У допису из Беча од 12. фебруара по први пут се помиње да ће аустроугарски цар Франц Јозеф (1848–1916) у току идућег мјесеца поћи на пропутавање у Далмацију.⁸⁴ Ова кратка и успутна најава биће само почетак вишемјесечног извјештавања о царском путовању које је изазивало нарочиту пажњу. То је узроковано и избором прве цареве дестинације, а то је била Венеција у којој се састао са италијанским владарем Виторијем Емануелом (1861–1878). Њихов сусрет био је међународни догађај првога реда.⁸⁵ О томе шта је био повод састанку царева и темама разговора анализирано се и говорило до детаља. Могући билатерални споразуми, трговачки уговор, однос

науке сврше понети са собом у Босну више љубави према Угарској...“ „Преглед новина“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1875.

⁸¹ „Ваља пре свега осамити фратре босанске и ваља одаљити од погибелног дотицаја с Хрватима, босанским; у Острогон с њима! Тамо ће мо их мало по мало месити, и начињати; редит ће мо их по мађарски. За тим следиће остала“. „Преглед новина“, *Застава*, 21. 2/5. 3. 1875. Ово је само дио тумачења далеко компликованијег заплета између римске курије, бечког двора и босанских фрањеваца. Из друге друге перспективе о томе пише Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918* 2, (Београд: Просвета, 1989), 285–286.

⁸² Као разлог наведена је посјета старом познанику фра Мартину толишком, што је дописник прокоментарисао ријечима „...никад досад не паде му на памет да тражи своје старе познанике по Босни...“ „Штросмајер први пут у Босни“, *Застава*, 4. 5/16. 5. 1875. Уопштено сумњичавост према Штросмајеру у *Застави* није била страна, пошто је и Милетић имао бројна неслагања са бискупом. Идеолог *Заставе* је његов политички рад оцјењивао као великохрватски: „Штросмајерову Народно-либералну странку осуђивао је због политичке амбиције да Хрватску, хрватско име, Загреб, начини средиштем не само Славоније и Далмације, него и целог јужног словенства, да иде на то да најпре сву Троједну Краљевину похрвати, па онда и Босну, Херцеговину итд.“ Дејан Микавица, *Политичка идеологија Светозара Милетића*, (Нови Сад: Stylos, 2006), 105–106. Даље у тексту: Д. Микавица, *Политичка*. Још о односу Милетића према Штросмајеру и осталим хрватским политичким елитама, в. Василије Крстић, „Светозар Милетић и Хрвати“, у *Актуелност мисли Светозара Милетића*, редактори Михаило Марковић и Драган Симеуновић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 47–67.

⁸³ Исто

⁸⁴ „Дописи“, *Застава*, 31. 1/12. 2. 1875.

⁸⁵ Важност овог састанка је за *Заставу* била толика да је она њему претпостављала путовање у Далмацију и Боку, то јест сматрала је да је само путовање у приморије покриће за далеко важнији сусрет царева. „Опет владалачки састанак“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1875.

према Бизмарку и папи, као и стварање новог распореда снага у Европи, све су то препоставке о којима се широко полемисало.⁸⁶

Једна тема је ипак привлачила посебну пажњу *Заставе*, а то је усклађивање политике царева према Источном питању.⁸⁷ Зато у насловном тексту „Опет владалачки састанак“ новинар *Заставе* закључује „По нашем мишљењу пут царев у Далмацију и приморје и састанак његов с Виктором Еманујилом стоји заиста у свези са догађајима који ће морати наскоро наступити на истоку европском, и имаће пресудна утицаја на решење источног питања“.⁸⁸ Овакво писање несумњиво је инспирисано бечким дописом који је објављен у истом броју *Заставе*. Са самог извора информација о предстојећем путовању дописник нешто детаљније говори о мотивима и доводи их у везу са могућим распадом Османског царства: „Ваља знати, да је источно питање постало већ горућим, да је већ догорело до ноката високој дипломатији. Пламен ће букнути пре него што се многи надају. Тај огањ највећма пече наравно Турску и онда Аустро-угарску. Прва је рада да се одржи како постоји или још и да се већма оснажи освојењем вазалних и невазалних државица. Друга је опет рада да и она у том метежу не само одржи што јој у руци, већ још да и неки део од тела турске царевине себи присвоји. У том су сложни Мацари, односно Андраши са велико-аустријском котеријом. За ту евентуалност ваља све околности по могућству удесити. Пре свега ваља пробудити, ојачати и ојачати чувство лојаности у поданику, а затим, ако се налазе још какве препреке на путу, уклонити их. Чувство лојалности науспешније се буди и учвршћује, кад монарх сам лично изиђе у средину народа, с њим непосредно опћи, слуша му жеље и тегобе и сам из своје руке чини овде онде ма најнезнатније дарове“.⁸⁹ Ако се узме у обзир да је обилазак усмјерен баш у сусједну јој Далмацију

⁸⁶ Нешто више о различитим међународним импликацијама овог састанка се може прочитати у *Заставиним* текстовима, в. „Догађаји се приближују“, *Застава*, 2. 4/12. 4. 1875. „Дописи“, *Застава*, 6. 4/18. 4. 1875. „Дописи“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1875.

⁸⁷ Рап примјећује да је једини прави опонент Аустро-Угарској на Западном Балкану Краљевина Италија. G. Rupp, *A Wavering*, 43 Ову занимљиву тврдњу треба узети у обзир при каснијем ишчитавању новости о многобројном италијанском добровољачком покрету у Херцеговачком устанку. Посебно је важно што је већина идеолошки мотивисаних добровољаца била револуционарно-либералне провенијенције. Као такви они су били припадници правца који је и раније био у њепријатељству са хабзбуршком династијом. Љиљана Алкесић-Пејковић, „Италијански добровољци у Херцеговини, Црној Гори и Србији 1875–1876“, у *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, одг. ур. Петар Качавенда (Београд: Институт за савремену историју, 1996), 27–28. Даље у тексту: Љ. Алкесић-Пејковић, *Италијански*. Наспрам ове секуларне струје у Италији је постојао и клекирални правац који је био потпуно прихватио јачање позиција Аустро-Угарске на Балкану, в. Чезаре Балбо, „Наде Италије“, у *Дијалог прошлости и садашњости*, уредник Милорад Екмечић, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 229–234. Аустроугарски конзул у Риму је извјештавао да Италија сматра да устанак треба угушити. Божо Мацар, „Покушај пацификације Херцеговачког устанка 1875. посредовањем представника европских држава“, у *Славно доба Херцеговине*, уредник Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2005), 141. Даље у тексту: Б. Мацар, „

⁸⁸ „Опет владалачки састанак“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1875.

⁸⁹ „Дописи“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1875.

и приморје онда се просто може закључити да би „део од тела турске царевине“ најприје могла бити Босна и Херцеговина.⁹⁰

Наизглед као одговор на састанак у Венецији, у Берлину је њемачки цар Вилхелм (1861–1871, 1871–1888) угостио руског императора Александра II (1855–1881). Под дубоком сјеном овог догађаја готово истовремено десио се још један владарски сусрет. У Котору су се састали црногорски књаз Никола и Франц Јозеф.⁹¹ Бечки дописник *Застава* је на основу званичних извјештаја дао један одмјерен, али изузетно свечан опис догађаја.⁹² Чак се причало и да је црногорски владар од цара добио бечкеречку пуковнију *Thun-Hohenstein*,⁹³ али је нешто касније ова вијест демантована.⁹⁴ Необично је да се са обзиром на актере, као и прве знаке незадовољства у Херцеговини, о овом састанку у *Застави* писало веома мало и да се детаљи или макар нагађана о самом разговору нису преносили.⁹⁵ Ипак *Застава* је пренијела једно доста уопштено и компликовано нагађање аугсбуршких новина чији траг наводно води у Београд, а које повезује књаза, Беч, састанак у Берлину и српске земље. По тој предикцији Русија би пристала да Аустро-Угарској припадну српске земље (што минимално подразумева дио или цијелу Босну и Херцеговину као сусједну), а да за узврат Беч подржи руску идеју постављања књаза Николе на престо у Србији.⁹⁶ Као доказ да се на овај план пристало аутор наводи срданост и благоданост према књазу исказану током сусрета у Котору. Проблем је само што исти аутор при крају текста указује да руски цар инсистира на миру па је самим тим и мало вјероватно да све претходно наведено

⁹⁰ О овом је из угла путовања кроз Далмацију *Застава* писала и у наредним бројевима па је тако насловни текст од 23. априла „Преко Далмације на – исток!“, *Застава*, 11. 4/23. 4. 1875. На основу Мемоара Гавре Вуковића се сазнаје да је на челу једне ускочке депутације био Иван Мусић, личност о којој ће такође нешто више бити говора у бројевима који слиједе. Г. Вуковић, 123.

⁹¹ Никола је овом приликом понудио цару војну сарадњу, замолио га да агитује за побољшање положаја раје, а наводно је било говора и о могућности територијалног проширења Црне Горе. Р. Субић, *Између*, 367. Г. Вуковић, *Мемоари*, 123. Милорад Екмечић, *Стварање*, 283. Милорад Екмечић изводи закључак да је последице овог састанка херцеговачки устанак постао неминовност. Милорад Екмечић, „Дипломатске припреме рата Србије против Турске“, у *Дијалог прошлости и садашњости*, уредник Милорад Екмечић, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 260. Даље у тексту: М. Екмечић, *Дипломатске*. Да ли због необавјештености или из других разлога *Застава* о овим повјерљивим стварима нема сазнања. Упадљиво је њено игнорисање сусрета у Котору, па је могуће да о договорима владара нису писали како потенцијално не би у јавности компромитовали књаза, њиховог миљеника у националном покрету. Више о односу Милетића и *Заставе* према књазу Николи, в. Д. Микавица, *Политичка*, 128–144.

⁹² „Дописи“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1875.

⁹³ Уз орден „велики крст стеваног реда“. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 2. 5/14. 5. 1875.

⁹⁴ „Дописи“, *Застава*, 14. 5/26. 5. 1875.

⁹⁵ Иако се до у детаље писало о царевом плану пута, питање да ли ће се састати са књазом Николом увијек је било на нивоу шпекулације „Дописи“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1875. Коначна потврда је стигла непосредно пред сам догађај. „Дописи“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1875.

⁹⁶ „Преглед новина“, *Застава*, 14. 5/26. 5. 1875.

иде даље од пукe спекулације.⁹⁷ Доста вјеродостојније наспрам поменуте анализе дјелује један кратак извјештај из задарског *Zemljaka* који преноси *Застава*. Приликом царевог боравка у Кривошијама мјесни кнез М. Радовичић је цару завапио: „Имамо доста наше браће у Босни и Ерцеговини, пак их немило бију и даве Турци као што су и нас давили, докле се нијесмо силом оружја и јуначким мишицама отели и Ваш св. Престол пригрлили. Просим милостиви Царе! Ви сте могући и јаки, помозите им и нама допуштите Бокелјима, да им у помоћ притечемо. Дај нам добра оружја, а наше су мишице увјек справне, за славу Твоје Круне а за избављање наше страдајуће браће, јуначку борбу изтрајати“.⁹⁸

Прва вијест 1875. године из Босанског вилајета у *Заставу* је стигла 2. марта из Брода.⁹⁹ Био је то телеграм који извјештава о неуспјелом атентату у Тешњу на Стеву Петрановића (1835–1913). Случај Петрановић је један од три засебне босанске теме о којој ће *Застава* писати прије судбоносног љета 1875. године. У каснијим дописима појашњено је да се из одређених писама сазнало за спремање атентата на Петрановића, а као налогодавци су означени валија Дервиш-паша и владика Антим.¹⁰⁰ По овом плану би послѣје одстрањивања Петрановића,¹⁰¹ и остали утицајни хришћани из тога мјеста би дочекали смрт, затвор или прогон.¹⁰² Након тога и све школе би морале примити владине учитеље. У супротином било би их потребно „потурчити, ил сасвим позатварати“.¹⁰³ Како је завјера објелодањена јавности, Дервиш-паша је одступио и послао тешањском кајмакаму Мехмед-Ефендији наредбу по којој се сви виђенији људи морају изјаснити против Петрановића иначе ће бити прогнани. Овом су се успротивили прота Теодор Илић, Митар Јовановић и Симо Танасић, па су исти у пратњи 17 заптија одведени пут Бањалуке како би их тамо присили да потпишу.¹⁰⁴ Иако локалног карактера и овај инцидент указује на много крупније проблеме. У једном од дописа који помиње Петрановића наводи се: „Ужасно је наше стање какво

⁹⁷ Исто

⁹⁸ Исто. Осим поменуте жалбе у историографији се наводи да су пред цара долазили и житељи босанског вилајета са истим жељама. М. Екмечић, 283.

⁹⁹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 19. 2/3. 3. 1875.

¹⁰⁰ Владика Антим се погрдно назива „оца, дервиш-арамија или муфти-Антим“, а Дервиш паша је представљен као „крвопија и потурчени Бугарин“. „Дописи“, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1875. „Дописи“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1875. „Дописи“, *Застава*, 18. 5/30. 5. 1875.

¹⁰¹ Могући разлог за смртну пресуду касније је образложен цитирањем Дервиш-пашиним: „Што је као научен и изображен човек опасан држави“. „Дописи“, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1875. .

¹⁰² Занимљиво је да се у допису наводи да: „Изговор би био: да се је то морало учинити за обћи устанак претећи!? Исто. Ово иде у прилог тези да су власти сумњале да ће ускоро у Босни устанак планути.

¹⁰³ Исто

¹⁰⁴ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1875. „Дописи“, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1875. У истом тексту се наводе и имена оних Срба који сарађују са Турцима, а то су Коста П. Костић, Мијат Дучић, Мијајло Пијавац/Михаило Пијанић и ајдук-поп Ђека/Ђока. Након неколико мјесеци у једном септембарском допису поново се помиње Петрановић. „Дописи“, *Застава*, 14. 9/26. 9. 1875. .

још нико нигда запамтио није. Јавно се као зверад у лову убијамо, наши се бољи ученији и слободоумнији сународници и родољуби бију и прогоне тако слободно и јавно као чете признатих и изван закона стављених зликоваца... Бјежање, клање, прогонство, турчење и сваковрсно мучење, то вам је данас на дневном реду у Босни! На реци тко, јели нам до чекања, и до „пролећа“ и „јесени“?¹⁰⁵ Други се пак телеграм након вијести о турском насиљу завршава ништа мање злокобним „Замашним новостима надајте се“¹⁰⁶ Сами акти насиља су и таксативно наведени, па се тако у размаку од свега двадесетак дана помиње убиство „три добра и јуначна Србина“ у сарајевском пољу,¹⁰⁷ паљење до темеља цркве у Сребреници,¹⁰⁸ убиство у Версељу код Зенице Иве Гргића заједно са женом Катом и њихово четворо дјеце од којих је најмлађе новорођенче.¹⁰⁹

Друга тема из Босне која је окупирала пажњу читалаца била је парница трговаца Јовановића и Алексића против турске власти. У једном телеграму објављено је да су Турци похарали њихове дућане у Градаццу и да их је власт потом затворила.¹¹⁰ Уплашени за своје животе ова два трговца су пребјегли у Аустрију и тамо тражили међународну комисију за њихов случај. Због честог помињања њиховог трговачког такмаца Бабића који је био у одличним односима са властима, могуће је да је овај спор последица сплетки, надметања и похлепе.¹¹¹ Ипак како Ристо Алексић наводи да га је Бабић нападао у тренутцима када је овај заступао интересе школе и народа проблем чини се има и дубље коријене. У самом парницењу објелодањене су бројне злоупотребе османске власти међу којим је убиство једног католика од стране градачког јузбаше, тамничење и глобљење 12 модричанских трговаца,¹¹² те бројна злодјела крк-сердара који је био послан у Посавину како би завео ред.¹¹³ У оквиру ове теме свакако је најзначајније Ристино свједочанство да је, иако то није био прави разлог, у Тузли био затворен 17 дана јер је добављао *Заставу* која је забрањена.¹¹⁴ Ово је најбоља потврда релевантности коју је лист имао.

¹⁰⁵ Овај допис се надовезује на претходно анализирано царско путовање кроз Далмацију. У њему се критикују Србија и Црна Гора због равнодушности и говори да се у Босни са нарочитом пажњом прати царско путовање. Више је него јасно зашто је онда изведен закључак да ће „сваког избавитеља као избавитеља примити и дочекати!“ „Дописи“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1875.

¹⁰⁶ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1875. Шта су то замашне новости да се наслутити, а овај цитат из једног дописа такође може помоћи: „Љута зима бранила је досад невољну освету, а по сада уздати се је да ће се бјеганија осветом замјенити“ „Дописи“, *Застава*, 18. 5/30. 5. 1875.

¹⁰⁷ „Дописи“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1875.

¹⁰⁸ „Дописи“, *Застава*, 18. 5/30. 5. 1875.

¹⁰⁹ Као извршилац овог злочина именован је Аган Патковић са браћом. Исто

¹¹⁰ „Нови Сад 29. марта“, *Застава*, 30. 3/11. 4. 1875.

¹¹¹ Више о Бабићу говори један допис из Босне. „Дописи“, *Застава*, 6. 4/18. 4. 1875.

¹¹² „Дописи“, *Застава*, 11. 4/23. 4. 1875.

¹¹³ „Дописи“, *Застава*, 30. 5/11. 6. 1875.

¹¹⁴ Исто

Случај Алексића и његовог трговачког ортака се надовезује на трећу и последњу предустаничку причу из Босне. Како то објашњава Илија Ћосић, биљежник из Шамца, Алексић је лажно оптужен да је наговорио 17 сељака да такође пребјегну преко Саве. Ћосић говори како између наведеног и сељака није ни постојало пријашње познанство те су самим тим и поменуте тврдње тенденциона лаж.¹¹⁵ Узрок овој лажи био је да се пред турским судовима додатно оцрни Ристо Алексић, али и да се оправда насиље због којег су сељаци побјегли у другу царевину.¹¹⁶ По телеграму од 25. априла они су оставили своје домове и чељад како би спасили голе душе од обести познатог зликовца Ђул-аге¹¹⁷ који им је последњу мрвицу хране хтио одузети у име десетине.¹¹⁸ Без обзира на страдање, аустроугарске власти нису дале никаквог задовољења босанским бјегунцима.¹¹⁹ Ова вијест је била и повод да *Застава* претресе однос страних сила, а посебно Аустро-Угарске и Русије, према потлаченој раји у Босанском вилајету. Закључак је јединствен „помози сам себи па ће ти и бог помоћи“.¹²⁰ Међутим на мети критике *Заставиних* дописника нису били само страни дворови већ и Београд и Цетиње. Тако се Сарајлија поријеклом Јован Мариновић, који се у Босну од одласка никад вратио није, упоређује са бароном Хабнером који је на коњу прошао не само ову земљу него и већину Балкана. Исто неславно поређење тврде може се примјенити и на Штросмајера и било којег српског владику.¹²¹ У сличном духу критикује се лист *Видовдан* што пише о Кини и Јапану, а не о заробљеним српским земљама.¹²² Све наведено може да говори о нестрпљивости и политичкој нетактичности, али понајвише индиректно апострофира тешке прилике у којима је било становништво Босне.

Наспрам Босне у Херцеговини током предустаничког периода *Застава* биљежи само један већи инцидент који је пријетио да изазове шире међудржавне компликације. Најранији извјештај из Херцеговине објављен је у *Застави* 26. марта 1875. године. У њему сазнајемо да је услед турског насиља 50 најотмјенијих Срба морало утећи.¹²³ Послије пет бројева објављен је нешто детаљнији

¹¹⁵ „Отворено писмо“, *Застава*, 18. 6/30. 6. 1875.

¹¹⁶ Исто. Ово је била идеја дервентског трговца Ђорђа Костића који је од валије послан да поврати сељаке.

¹¹⁷ Ђул-ага је са својим братом претходно убио једног од сељака по имену Цвијана, а био је познат и као серијски силоватељ. Исти је осуђен и пред аустријским судом у Винковцима, али је након шест мјесеци пуштен. „Дописи“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1875.

¹¹⁸ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1875. У другом допису се наводи да је од претходне године десетарима дозвољено да умјесто десетине узимају осми дио што је само повећало притисак на сељаке. „Дописи“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1875.

¹¹⁹ „Дописи“, *Застава*, 28. 5/9. 6. 1875.

¹²⁰ Исто

¹²¹ „Дописи“, *Застава*, 18. 6/30. 6. 1875. Мартин Целер, „Активности Ј. Ј. Штросмајера у вези с источном кризом“, *Прилози 11-12* (1975–1976), 75. Пристрасно на исти начин и Пелагић оптужује српску јерархију, в. В. Пелагић, *Историја*, 65.

¹²² Исто

¹²³ „Новије“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1875.

опис овог догађаја. По њему 105 кнезова и поглавара херцеговачких је пребјегло у Црну Гору,¹²⁴ одлучних да се без великог обрта не враћају. На крају се закључује „да је стање у Србији другачије, пролеће би морало крваво бити, премда и овако неznam како ће проћи“.¹²⁵ Један од основних повода овоме *Застава* преноси из *Гласа Црногорца* који саопштава да је убиство кнеза Тодора Вујачића са Рговца из Добра у столачком кадилуку рају застрашило и огорчило. Међу осталим злочинима ово убиство се издваја јер је Вујачић био и сеоски судија, па је насиље над њим само продубило страх и сумњу у турску управу.¹²⁶ Осим овог конкретног случаја у *Застави* нису забиљежени други појединачни примјери, али из свега оног што лист пише или преноси очигледно је да је стање на југу несносно.¹²⁷ Тако опет уз помоћ добро обавјештеног *Гласа Црногорца* дознајемо да су све већи и већи зулуми и патње које подноси народ хришћански. Зулумћарство се шири на све стране па народ свуда подједнако страда. Од мјеста наводе се Зета, Колашин, кадилук пљеваљски и пријепољски, Пива, Гацко и Невесиње.¹²⁸ Због повећаних дажбина које је немогуће исплатити са хришћанском рајом бјеже и сами Мухамеданци, како то преноси задарски *Zemljak*.¹²⁹ Увидјевши све тегобе *Застава* је у једном свом аналитичком тексту веома детаљно побројала све могуће узроке оваквог стања. У истом се наводи: „Али било да дипломатија једне или друге велесиле европске трза кончић ови појава у Босни и Херцеговини, било да то чини порта на своју руку и из својих рачуна и планова, било да и једни и други раде договорно по једном плану али у супрот-положеним и разним циљима, било најпосле да су речене појаве последице анархије у турском судству и администрацији, и фанатизма и нетрпљивости у њиховом друштвеном животу, свакојачко те појаве дају закључити на скору катастрофу. А то значи другим речма, да сваког тренутка може наступити час да се почне решавати источно питање и у њему будућност српства. А јесмо-ли ми спремни, јели на српској страни удешено све што треба, да се тај час спокојно може дочекати? И имали српство

¹²⁴ Веома промоћурно новинари закључују да би бијег незадовољног становништва Порте могла искористити као *casus belli* против Црне Горе „Преглед новина“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1875. „Опасни знаци на истоку“, *Застава*, 30. 3/11. 4. 1875. „Преглед новина“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1875. Чак се у извјештају *Гласа Црногорца* наводи да се Турци преоблаче у перјанике црногорске како би искушали херцеговачко становништво и увидјели да ли су они вјерни књазу или султану. „Преглед новина“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1875.

¹²⁵ „Нови Сад 25. марта“, *Застава*, 26. 3/7. 4. 1875. Интересантна је и сликовита опаска једних њемачких новина о напетом стању. Они закључују „да је сад Вукаловић жив, тешко те неби дошло до устанка“ „Опет владалачки састанак“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1875.

¹²⁶ „Преглед новина“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1875. Да је између осталих насиља и ово убиство изравно утицало на подизање побуне тврди и Душан Вуксан, „Црна Гора и Херцеговачки устанак, по подацима из Цетињског архива“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928). 27–44. Даље у тексту: Д. Вуксан, *Црна*

¹²⁷ Као аргуменат за изузетно тешко стање наводи се и чињеница да херцеговачки кнезови и главари навикли на сваку врсту опасности и патње не би без тешке невоље напустили своје домове. „Опасни знаци на истоку“, *Застава*, 30. 3/11. 4. 1875.

¹²⁸ „Преглед новина“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1875.

¹²⁹ „Преглед новина“, *Застава*, 7. 5/19. 5. 1875.

за тај случај своје заточнике нарочито и у Београду, као на другом месту? У одговору па то питање лежи по нашем мњењу - све!“¹³⁰

¹³⁰ „Опасни знаци на истоку“, *Застава*, 30. 3/11. 4. 1875.

4. „Је ли мајка родила јунака?...“ (јул–септембар 1875. године)

У седмици прије него што ће у *Заставу* dospјети прве вијести о устанку објављен је један занимљив текст. Насловљен „Босанац Босанцима и Ерцеговцима“ он говори о двије претпоставке које у писцу пробуђују зебњу.¹³¹ Прва и основна је узрокована дописом *Obzorovim* по коме је локално становништво затражило помоћ једне стране силе,¹³² а друга је нагађање о спремности Петрограда да Бечу уступи Босну и Херцеговину.¹³³ Аутор је оштро против било каквог ослона на страни фактор и инсистира на том да се ослобођење и уједињење може само изнутра извршити: „Нека дакле буде и Србин са Србином, Бугарин са Бугарином, Хрват са Хрватом у нужној свези, коју федеративном називамо, једа од таковог облика дочекамо срећу и напредак у нашим поспаним народностима“.¹³⁴ Због бојазни од стране интервенције исти указује на све крупније финансијске проблеме и намјерно потенцира слабости Османског царства,¹³⁵ како би доказао да се непријатељ може срушити и властитим снагама. Описујући неприлике у којима су се нашле турске власти он посредно наводи и узроке који су подстакли будућу побуну. Тако се помиње: „Ми осјећамо од скоро доба велики и несносни намет турске владе. Не само да она монополира неке производе, што су били у нашим рукама, него јошт поред досадањих намета упеторостручава порез, удесетостручава војницу доводи нас управо до тога да продајемо рођену дјецу, па да се одкупљујемо и сви ти превелики намети једва да подмирују њен раскошлук, а од измирења дугова није ни мислити“.¹³⁶

¹³¹ „Босанац Босанцима и Ерцеговцима“, *Застава*, 27. 6/9. 7. 1875.

¹³² У тексту је наведено: „Повећа гомила нашега народа потражила написмено помоћи од неког заступника страних сила привољевајући се сваким условима, само да избјегне турску тиранију и турски намет.“ Исто

¹³³ О томе као о геостратешкој потреби заокружења сопственог територија пише: „Говори се да је Русија рада да уступи српске земље Аустрији за неке компензације, накнаде. Дабогме да међу те земље долази прво на ред наша домовина, вјероватно да Аустрија тежи да испуни велику изгубљеност оног троугла њене државе, од ког се краци протежу дуж Саве и Далматинског приморја, а ту изгубљеност по нашим географском положају ми би испунити морали само ако то одиста Русија хоће“. Исто. Заузимање Далмације као *hinterlanda* био је стари бечки план, а он је потврђен и у новим околностима поменутом јануарском сједницом Крунског вијећа. Б. Теиновић, *Аустроугарске*, 66, 69.

¹³⁴ Исто

¹³⁵ Више о стању османске економије и финансија у том периоду, в. Donald C. Blaisdell, *European Financial Control in The Ottoman Empire*, (New York: Columbia University Press, 1929), 76–84. Даље у тексту: D. Blaisdell, *European*. Робер Мантран, *Историја Османског царства*, (Београд: Clío, 2022), 543–546. Даље у тексту: Р. Мантран. *Историја*.

¹³⁶ Исто

Већ два дана након овог, 11. јула у *Застави* је објављен допис из Босне у којем се по први пут помиње почетак устанка у Херцеговини.¹³⁷ Из њега се сазнаје да је мутесариф мостарски и комадант паша са војском опкољен у Невесињу, а да су се осим Бањана и Невесињци са Гачанима и Пивљанима дигли на оружје.¹³⁸ У овим првим борбама по допису је страдало неколико заптија, а валија Дервиш паша телеграфисао је у престоницу да се напад изврши на Црну Гору јер она буни беспотребно подигнути народ.¹³⁹ У наредном броју листа као инострана потврда пренесена је и новост мађарског *Pester Lloyd*. Осим податка о почетку побуне они наводе и да су два сељака истакнула аустријску заставу.¹⁴⁰ Недуго потом, већ 16. јула, *Застава* је у једном кратком пасусу сумирала сва доташња говркања о устанку.¹⁴¹ Њихов закључак није нимало оптимистичан. Констатовано је да устанак није политички односно устанак за слободу, већ да је подигнут због зулума током скупљања пореза што се већ раније често дешавало у Херцеговини.¹⁴² Стање у сусједним крајевима је такође приказано као неоповољно. Аустрија је забранила потпору и затворила своје

¹³⁷ „Дописи“, *Застава*, 29. 6/11. 7. 1875.

¹³⁸ Исто. Ово су сасвим извјесно преувеличане и пренагљене вијести у односу на оно што се заиста збивало у том крају. Још током 1874. године прилике у Херцеговини су биле изразито напете, што је свакако утицало на стварање оваквог дописа. Као први значајнији сукоб, на који вјероватно мисли и *Заставин* дописник, наводи се битка у Крековима од 9. јула. Р. Пророковић, *Невесињска*, 166–172. Дјеловање Пере Тунгуза у овом периоду и његов препад на караван у мјесту Бишина такође се често наводи као једна од почетних тачки устанка. Исто. Д. Тунгуз-Перовић, *Невесињска*, 45–54. *Застава* у то вријеме о овом догађају не пише. Ипак попут *Заставиног* дописника и Пророковић изводи закључак да је након Бишине Селим-паша могао помислити да је одсејчен од Мостара. Исто. 162 Иријарт наводи да су херцеговци криви за почетак устанка и као примјер тога помињу Тунгузову акцију. Могуће да је и ово једна од разлога зашто *Застава* не говори о том догађају. Šarl Iriřart, *Bosna i Hercegovina, putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, odg. ur. Milosav Popadić, (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1981), 129–130. Даље у тексту: Š. Iriřart, *Bosna*.

¹³⁹ По истом допису паша је из Сарајева послао у мисију Петра Петровића и Ајдар-бега Ченгића како би умирили народ. Иако их дописник назива честитим суграђанима он сумња у успјешан исход таквог посла. Исто. Р. Пророковић, *Невесињска*, 172. Из извора дознајемо да ни они сами нису имали никаквих илузија о успјеху свога посланства: „Srdžba ljudi je dobila novo lice. Izgleda da su zaista naumili da pokrenu novi ustanak. Izgleda da je vrijeme pregovora prošlo. Nema više smisla ići kod njih ili slati izaslanika“. Hannes Grandits, *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*, (Sarajevo, Institut za istoriju, 2014), 420. Даље у тексту: Н. Grandits, *Multikonfesionalna*.

¹⁴⁰ „Новије“, *Застава*, 2. 7/14. 7. 1875. Овај догађај везане је за села Врговац и Габела у Западној Херцеговини. Р. Субић, *Између*, 368. Важно је уочити да је *Застава* почетни римокатолички покрет у Западној Херцеговини свела на анегдоту о барјацима. Овакво игнорисање је вјероватно узроковано кратким и слабом интензитетом побуне у тим крајевима, али и бројним сумњама које су се јавиле у вези ових догађаја. Наиме јасно се из писања *Заставе* да уочити да су догађаји у Херцеговини изазвали пуну пажњу Милетића и другова тек након што је устанак добио већински православни карактер. О устанку у селима Неум, Клек, Градац Прапратница, Утово, Равно, Зелениковац, Мошевићи, Храсно, Дубравица, Свитава, Сјекосе, Бајовци, Драчево и Дољани како их наводи Мартин Ђурђевић у *Застави* нема детаљнијих података. Martin Gjurgević, *Memoari sa Balkana (1858–1878)*, (Sarajevo, 1910), 74. Даље у тексту: М. Gjurgević, *Memoari*.

¹⁴¹ „Нови Сад“, *Застава*, 4. 7/16. 7. 1875.

¹⁴² Исто

границе, књаз Никола није допуштао помоћ, а у Србији је владао мир.¹⁴³ У наредном броју демантовано је претходно наведено за Аустрију.¹⁴⁴ Из Метковића због херцеговачког устанка вијести се одашиљу и дању и ноћу, а да граница није затворена говори и формирање одбора у истом мјесту који се требао старати о дјечи херцеговачких устаника.¹⁴⁵

Са пуним правом поставља се питање зашто су прве новости из Херцеговине наишле на овакав пријем у новинама које су се активно бориле за ослобођење и уједињење српско? Два битна разлога се не наводе или се само индиректно наговјештавају у *Застави*, а дају се примјетити тек са одређеним временским одмаком. Током првих дана устанка за већину локалних читаоца одвијала се једна друга важнија борба. На изборном пољу снаге су одмјеравали српски политичари широм Угарске.¹⁴⁶ То је свакако пресудно окупирало пажњу јавности и имало је предност над свим осталим темама. Други разлог је и почетна неспремност уредништва да одговори на нове околности. Велика географска удаљеност значила је и да лист принуђен на махом посредничко информисање. Због тога и само уредништво није имало нарочитог повјерња у све новости. Појединим се по тренутној процјени указивало повјерење, а другима се одрицало.

Ипак наспрам ова два разлога посебну пажњу заслужује онај који наводи сама новинска редакција. У 79. броју *Заставе* по први пут рубрика *Уводни текст* је имала наслов „Херцеговачка побуна“. Већ при самом почетку се наводи „Но ако је у другим приликама на оваки глас лице Србина надом синуло, сад овлађује срцем зебња и слутња. Не видимо на међународном зренику ни једне прилике, која би приказивала згоду времена и борбе. Може се ствар свршити тим, да ће многа наша браћа главом платити, па да ће опет при старом остати“.¹⁴⁷ Сумњичавост непрестано провијава кроз текст, па се тако сумња и у значај

¹⁴³ Исто

¹⁴⁴ „Нови Сад“, *Застава*, 6. 7/18. 7. 1875.

¹⁴⁵ Исто. Касније из рубрике *Новије* дознајемо да нетрпељивост Турака према аустријским грађанима расте. За примјер се наводи случај Далматинца Николе Аничича кога су турски војници у Мостару претукли. Кад се он потужио кадији, речено му је да они војнике не могу судити. „Новије“, *Застава*, 18. 7/30. 7. 1875.

¹⁴⁶ Милетићевци су током ивањданских избора 1875. године доживјели значајан пораз. Покрет који је некада био осовина српске опозиције у Угарској, је сведен на свега два посланика у пештанском сабору. Сам Милетић је изгубио изборе у Башаиду, а посланичка мјеста изостала су и из Новог Сада и Сомбора. Криза је била толико дубока да се Лаза Костић морао одрећи своје кандидатуре у Шајкашкој, како би Милетић остао посланик у Пешти. Д. Ковачевић, *Светозар*, 109–110. В. Стајић, *Светозар*, 136–139. Ови догађаји су засигурно пољуљали самоупоздање и узроковали повећано спољно подозрење. Дјелимично зато су и прве појаве на херцеговачком ратишту анализирале у негативном духу.

¹⁴⁷ „Херцеговачка побуна“, *Застава*, 9. 7/21. 7. 1875.

повода устанку,¹⁴⁸ прикладност реципроцитета турске реакције, али и намјере Беча.¹⁴⁹ Један од узрока оваквој скепси несумњиво лежи у томе што уредништво не може до краја проникнути да ли је устанак самоникао или се иза свега крију туђи интереси. Сва фрустрација¹⁵⁰ се своди на кратко: „Не види се још ни одкуд ветар дува“.¹⁵¹

У истом броју представљен је и један допис „Из близине бојишта Херцеговачког“ који је могуће потакнуо и настанак поменутог *Уводног текста*.¹⁵² Тако се наводи да је побуњен простор од Неретве до Црне Горе, али да се свугдје још не воде борбе. Невесињци су у боју успјели узети 35 коња са џебаном приликом чега је 14 Турака страдало, а неке су заробили.¹⁵³ Потврђене су и раније вијести о истицању аустријских барјака у пограничним крајевима, а поменуто је и да су покретачи устанка у Херцеговину ушли преко Аустрије.¹⁵⁴ О међународним преговорима поновљене су раније могуће понуде Петрограда Бечу,¹⁵⁵ али је занимљиво да се овдје наводи и повећано интересовање Србије,¹⁵⁶ која неке своје људе

¹⁴⁸ У наредном *Уводном тексту* тексту се помиње „да још није јасан прави повод побуне у Херцеговини“, чиме се потврђује да се раније кориштеним аргументима попут насиља над пребјезима одриче важност. „Херцег. устанак и Црна Гора“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875. Крајем јула списку непосредних повода додаје се специфично палевина, односно чињеница да су плански формиране чете које су имале задатак да пале хришћанска села. „Новије“, *Застава*, 18. 7/30. 7. 1875.

¹⁴⁹ „Херцеговачка побуна“, *Застава*, 9. 7/21. 7. 1875.

¹⁵⁰ Њен окидач јесте подвојеност између давнашње жеље за ослобођењем хришћана у Османском царству и страха од дубље међународне интриге. Чињеница да је у ранијим деценијама неуспјешно покренут низ устанака је додатно продубљивала овакав осјећај. Вијест о новим побунама и кретањима неријетко је само стварала прилику да се очајава због раније пропуштених прилика.

¹⁵¹ Исто. Уредништво *Заставе* тражило је да се испуне два критеријума како би стекли повољни услови за устанак, те како би га они безрезервно подржали. Први је био договор Србије и Црне Горе, односно њихова апсолутна спремност и рјешеност на акцију. Други је повољна међународна ситуација то јест прилике у којем би спољне силе усмјериле своје снаге у другом правцу, далеко од Балкана. *Застава* у том тренутку није уочавала да су ова два критеријума задовољена па је то био један од основних узрока неповјерењу. „Варница или пламен“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875.

¹⁵² „Дописи“, *Застава*, 9. 7/21. 7. 1875.

¹⁵³ Исто

¹⁵⁴ У *Застави* било је много говора о овом барјачењу. Касније се улази и у полемику са загребачким *Obzorom*, који наводи: „да херцеговачки устаници развијају аустријску заставу и поздрављају *хрватског* краља, то нити најмање сумње неима, да је како што искра у барут, тако у њихову вазда пламену душу пала искра краљева путовања по Далмацији, узкршујући оне наде, које су некада из ове монархије прошле над убогом рајом...“ Уредништво *Заставе* изражава сумњу према овим наводима, али и подозрење према политичким мотивима за овако писање. „Обзор о херцеговачком устанку“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875.

¹⁵⁵ У овој верзији дио Херцеговине припао би Црној Гори. Остатак ове покрајине заједно са Босном узела би Аустро-Угарска. На тај начин Аустрија би се увукла међу српске државе и спријечила њихово уједињење. Исто

¹⁵⁶ Готово јединствено у поменутом случају улоге Србије и Црне Горе су обрнуте и зато извјештај представља изузетак сам по себи. Београд се редовно оптужује за пасивност, док је као покретачка снага представљен књаз Никола. Да је тај устаљени наратив преовладавао свједочи и један допис из Београд. У њему се саопштава да су вијести из Херцеговине у Београду произвеле малу узрујаност, а за то је оптужена влада која се по вољи

на бојиште шаље.¹⁵⁷ Ипак и уз овакву анализу општу збуњеност дијели како уредник, тако и дописник па се при крају текст закључује са: „Међутим садањи устанак херцеговачки права је загонетка јер се управо незна шта се хоће“.¹⁵⁸

Да рани плам прелази у буктињу говори и чињеница да су устаници одбили понуде владе да положи оружје.¹⁵⁹ У Завали је поводом устанка одржана народна скупштина. Закључено да је да ће се учествовање Црногораца у устанку веома тешко зауставити.¹⁶⁰ Посљедичне су вијести о слању „многе војске“ у Босну и Херцеговину, а у само Невесиње су 17. јула послана два батаљона и један ескадрон.¹⁶¹ Вјероватно под утиском свега наведеног конзулски извјештај који је стигао у Беч потврђује да се устанак шири.¹⁶² Нови насловни текст такође не пориче ширење устанка, али у већ очекиваном уредничком дефетистичком тону он закључује да је дошло до обртне тачке у којој дипломатија преузима примат. За то се као примјер наводи да су се усташе обратиле Тројецарском савезу за посредовање и заштиту.¹⁶³ Књаз црногорски је дјеловао у сличном правцу па је тако главног војводу Илију Пламенца (1821–1916) послао не у војну мисију у Херцеговину, већ у дипломатску у Беч.¹⁶⁴

конзула труди да све забашури. Исто. Већ у идућем броју дописник опет критикује владу да забрањује проток информација о устанку и жали се да се у домаћим новинама не скупља помоћ за дјецу и жене иако се то у језуитском *Narodnom listu* већ чини. „Дописи“, *Застава*, 11. 7/23. 7. 1875. Узрок оваквим ставовима треба тражити не толико у односу *Заставе* према Србији или Црној Гори него више у индивидуалним политичким симпатијама.

¹⁵⁷ Ова информација корелира са београдским дописом из идућег броја новина у којем се саопштава да је Љубибратић са херцеговачким ускоцима који су боравили у Србији отишао у Херцеговину. Исто. Постоје два различита извора која говоре о томе да је Љубибратић у Херцеговину стигао у периоду између 10. и 18. августа. „Дописи“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

¹⁵⁸ „Дописи“, *Застава*, 9. 7/21. 7. 1875.

¹⁵⁹ „Новије“, *Застава*, 11. 7/23. 7. 1875. Турски извори су очекивано умањивали размјере новонасталог проблема. Тако *Застава* преноси вијести из бечког листа *Tagblatt*, о рапису којим је Порта обавјештавао европске дворове о локалном карактеру устанка. Новије“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875. Иако сумњичава *Застава* није умањивала значај догађаја у Херцеговини: Херцеговачки устанак, колико се год труде новине, које су непријатељи Славена, да омаловаже, непрестано је у свима па и у тима листовима питање на дневном реду. Које се сестрано испитује и прати.“ „Нови Сад 19. јул“, *Застава*, 20. 7/1. 8. 1875.

¹⁶⁰ „Новије“, *Застава*, 13. 7/25. 7. 1875.

¹⁶¹ „Новије“, *Застава*, 11. 7/23. 7. 1875.

¹⁶² Из Дубровника се телеграфише и да су у град пристигли руски генерал-конзул са Цетиња и аустријски вице-конзул из Требиња. „Новије“, *Застава*, 13. 7/25. 7. 1875.

¹⁶³ Том приликом се помиње да су устаници упутили споменицу страним силама. „Херцег. устанак и Црна Гора“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875.

¹⁶⁴ У истом *Уводном тексту* се доста опширно пише о ставу Црне Горе према горућем питању. Полемише се, па чак и препоручује, да књаз Никола власт прошири на Херцеговину. Занимљиво је да се тим поводом проблематизује и питање могућег „дуализма“ у српству. *Застава* тако нешто не одобрава пошто би се на тај

Крај јула доноси допис из Београда који најављује одрицање од дотадашње сумњичавости. Још увијек у претходном духу дописник наводи читав списак разлога због чега поједини устанак виде као аустријско масло: царев пут у Далмацију; слање аустријске војске на границу; Метковић као један од логистичких средишта устанка; фратри који су подигли аустријске заставе; кореспонденциони биро који шаље лажне извјештаје француским новинама; прашки листови пишу да би ваљало анектирати Босну и Херцеговину.¹⁶⁵ Ипак наспрам овог списка који би се изгледа могао бескрајно допуњавати стоји: „Али сад устанак није више у Метковићу, него у Невесињу, не предводе га фратрови, него ускоци, који дођоше из Црне Горе, а и сама Црна Гора не стоји више скрштених руку... Ту више нема разлога веровати језуити Тулиновићу (вјероватно се односи на Миховила Павлиновића, прим. аут*), у чијој се редакцији и зготовиле оне две аустријске заставе. Устанак је без сумње српски“.¹⁶⁶ Од овог тренутка примјетно је и у ауторским текстовима да скепса све више опада, а мјења се и приступ анализи и извјештавању. У истом допису забиљежена је још једна посебност. Након вијести да је Љубибратић по одласку задржан у Дубровнику и да силни бошњачки и херцеговачки ускоци одлазе у постојбину,¹⁶⁷ по први пут је поменуто да се у устаничким редовима налазе

начин поштрило супарништво између Београда и Цетиња, које би на крају могло бити кобно по народно ослобођење и уједињење. Исто. Више о Пламенчевој мисији пише се и у „Новије“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875. „Нови Сад, 19. јул“, *Застава*, 20. 7/1. 8. 1875. Сумарно о колебљивом ставу књаза Николе према Београду, в. Р. Субић, *Између*, 371.

¹⁶⁵ „Дописи“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875. *Застава* је изузетно широк простор дала гласовима који говоре о повезаности Беча са избијањем устанка. Уз све овде побрајно, крајем мјесеца јула лист из прашких извора преноси вијест да је у једној сарајевској цркви молио поп Богу за цара аустријског и да је том приликом пјевана аустријска химна. „Новије“, *Застава*, 18. 7/30. 7. 1875. О чешком ставу по питању могућег преузимања Босне и Херцеговине, в. Д. Берић, *Српско*, 251.

¹⁶⁶ „Дописи“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875.

¹⁶⁷ У првом помињању он је наведен ка „Милан“. Исто. Његово право име било је Михаило. Ангелика Кос, „Михаило Љубибратић – вођа Херцеговачког устанка“ у *Невесињска пушка*, ур. Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006). Даље у текст: А. Кос, *Михаило*. Након више од мјесеца дана као значајној личности устанка посвећено му је и нешто дужи текст: „Главни вођа устаника о коме се досад највише говорило, Мићо Љубибратић то је права херкуланска појава. Велик је до својих шест стопа и сразмерног је јуначког узраста. При првом сусрету око и поглед му одмах те задобију. Поглед му сече, али је ипак благ. Јасан глас му је врло љубак. По говору види се да је пун крепости и особито доброга срца. У говору му познајеш без икаквог разметања поуздање у самога себе, видиш да достојанствено и племенито мисли. Држи се као сваки горски син слободно, јуначки, кретање му је живо, одмерено али гипко и пуно полета. Поред све снаге му као да претеже у њему славенска добродушност и мекоост. Његово је право презиме Болардић. Име Љубибратић (т. ј. онај који своју браћу љуби), дадоше му сродници онда кад се припремао за ослобођење раје из турског јарма, и то је најпосле и сам примио. (Љубибратић то је старо презиме породично. Писац дакле није добро обавештен. У.) Љубибратић је сада у добу 30 и 40 година. По озбиљности својој изгледа да је старији него што заиста јесте. По гибком кретању са полетом рекао би да је ближе 30 но 40 година. О његовој душевној способности нарочито о томе колико војничког знања има нисам могао за један

и незадовољни муслимани.¹⁶⁸ Јул 1875. се завршава дописом из Босне у којој још увијек нема буне.¹⁶⁹ Наглашени закључак у првом мјесецу писања је да „још од Косова овако озбиљна и очајна устанка није било“ и да „већ назад неможе, а напријед се мора.“¹⁷⁰

Из првих августовских насловних телеграма проширује се глас о наставку борбе у околини Невесиња.¹⁷¹ Подно њега је и телеграм из Метковића, који понавља вијест о напредовању Невесињаца, али и пише о опсади Требиња и спаљеним селима око Мостара.¹⁷² Оба телеграма се завршавају са позивом за помоћ. У истом броју одмах је на овај вапај одговорено текстом „Помозите!...“.¹⁷³ У њему се описује значај Херцеговине за српски народ, наводе се муке које тамошње становништво проживљава, али се и по први пут саопштава да власти у Новом Саду стају на пут скупљању прилога за Херцеговце.¹⁷⁴

дан суда саставити, пошто сам тек на часке с њиме говорио. Но личности, које су у свези са устаници а саме по себи су важне, говорише с поуздањем о његовоме војничком знању. Шта је он кадар то ће се показати пред нашим очима. Притрпимо се дакле са пресудом“. „Листак“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. Још о Љубибратићу објављено је и у „Вође и јунаци из данашњег устанка у Босни и Херцеговини“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875. Лазар Радан, *Требињци војводе устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)*, Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2025.137–162. Даље у тексту: Л. Радан, *Требињци*, 31–65. Радован Субић, „Страни путописци о „вођи“ Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу“, у *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године* (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета Бањој Луци, 2016), 113–115 Спорно презиме које се ставља уз Мићино име а које уредник *Заставе* одбацује, спомиње се и касније. Такође занимљива је подударност да се у списку батаљона баш као барјактар Љубибратићеве Легије добровољаца наводи Арсен Ристов Љубибратић „Балордић“. М. Радоичић, *Херцеговина*, 29.

¹⁶⁸ „Дописи“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875. У августу је објављена новост која још понешто говори о учествовању муслимана на страни устаника: „Свима заптијама, који су у Херцеговину отишли, обећао је Дервиш-паша дати 1000 златних кита, то јест 2000 дуката ономе који би убио Амзи-бега и Ризван-бега Беговића, који се са хришћани бију против Турака.“, „Новије“, *Застава*, 6. 8/18. 8. 1875.

¹⁶⁹ Крајем овог мјесеца нешто су учесталије вијести из Босне и из прегледа новина друге штампе дају се назријети прве назнаке устанка. Тако београдски *Исток* пише да се босанска војска кретати не смије јер и у Босни све запето стоји. „Преглед новина“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875. О огорчености раје у Босни пише и задарски *Narodni list*. Исто

¹⁷⁰ „Дописи“, *Застава*, 16. 7/28. 7. 1875.

¹⁷¹ По овом извору у окршају је живот изгубило 28 Срба и 90 Турака. Устаници су након побједе заплијенили три топа, 180 острагуша и 26 натоварених коња. „Телеграм Застави“, *Застава*, 23. 7/4. 8. 1875.

¹⁷² При том се наводи да жене и дјеца умиру од глади, као и да Турци врше злочине и над овом популацијом. Исто

¹⁷³ Помозите!...“, *Застава*, 23. 7/4. 8. 1875

¹⁷⁴ Зато се предлаже да се помоћ шаље одбору у Херцег Нови или на име Ђорђа Војновића, као приватна пошиљка. Исто. „Нови Сад 26. јула“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. Милетићев покрет је од погоршања прилика у босанском вилајету на све начине покушавао да помогне устаницима. Пропорцијална њиховим настојањима била је стална опструкција Пеште. Васа Стајић, „Војводина и Херцеговачки устанак“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928). Даље у тексту: В. Стајић, *Војводина*. Угарске власти су ту имале двострук циљ. Њихове сметње имале су значаја и из крупније геополитичке перспективе, али и им је првенствена посљедица била напад на Милетићев утицај и углед.

У првом августовском пресјеку међународних прилика објављен је текст „Херцеговина, и источно питање“. Посебну пажњу аутор је поклатио аустроугарском виђењу херцеговачког проблема. Већ дугачак списак о могућој уплетености (а у овом тексту специфично и дијела хрватских политичких елита) у подизању устанка само се проширује.¹⁷⁵ Читаоцима се у кратким цртама представљају и ранија обећања упућена Црно-жутој монархији о путу на исток. Тако се напомиње да је још Наполеон III нудио Босну и Херцеговину као компензацију за Млетке, а након истискивања Аустрије из процеса уједињења Њемачке сличне идеје је имао и Бизмарк.¹⁷⁶ Ипак закључак аутора је да аустријски циљ није непосредна анексија, него стварање низа државица на рушевинама османског Балкана, које ће потом постати подложне Францу Јозефу. Такав план се своди на: „Аустро-Угарска добија Босну дуж Врбаса и Херцеговину дуж Неретве; остала Херцеговина нешто од Албаније с изласком на Скадар и скадарско језеро Црној Гори; Стара Србија, а можда и Босна преко Врбаса Србији, ако Босна не оде цела Аустро-Угарској, или не добије чијега „принца““. ¹⁷⁷ *Застава* сумња да би овакав план одговарао српским националним интересима и поручује: „Далеко је од нас, да би ми волели, да „раја још који век гине и робује“, и „да иструне и изгине“ али нисмо ради, да промене једно робство с другим, и то с двоструким: телесним и духовним. Нека је Аустро-Угарској далеко лепа кућа од Босне и Херцеговине; Ако хришћанским народима није суђено, да сами своји буду, него да им се реке и речице слију у какво море то вала! неће у немачко-мађарско.“¹⁷⁸

Да се однос према важним догађајима мјења свједочи и текст „Варница или пламен?“ у ком се не одступа од тога да је устанак мјесне природе, али се не пориче да се и он да

¹⁷⁵ Поменут је састанак бискупа Штросмајера са аустријским надвојводом у Осијеку на којем се помињала анексија Босне (надвојвода је наводно био само слушалац и о овој теми није изрекао своје мишљење). Такође наведено је и да је двадесет преобучених штапских официра пропутовало Босну и Херцеговину са циљем да проуче земљу, пробуде народну симпатију за Аустрију и упуте их на римокатоличко свештенство. У вријеме кад је ова незвана група посјетила вилајет поменути бискуп је боравио у Бечу па се и то доводи и међусобну везу „Херцеговина, и источно питање“, *Застава*, 23. 7/4. 8. 1875. Даље у тексту: Д. Берих. *Српско*, 244. Бар један од тих двадесет официра био је Вилхелм Саурвалд в. Р. Субић, *Између*, 366.

¹⁷⁶ „Херцеговина, и источно питање“, *Застава*, 23. 7/4. 8. 1875.

¹⁷⁷ У овом тексту се наводи да би и нова територија заједно са Боком и Дубровником била проглашена заједничком или „државинском земљом“ (Reichsland) док се народ домаћи „абрихтује“ (издресири, истренири, прим. аут) и док се Беч и Будимпешта или погоде или једна другу надмудре. „Херцеговина, и источно питање“, *Застава*, 23. 7/4. 8. 1875. Пошто је Босна и Херцеговина након окупације 1878. године добила јединствен државно-правни статус и ово спада у ред планова који су се обистинили.

¹⁷⁸ Исто

разбуктати до пламена коначног ослобођења Херцеговине па чак и рјешења источног питања.¹⁷⁹ Из нове рубрике *Устанак у Херцеговини* сазнајемо да је и у херцеговачкој престоници Мостару стање отежано.¹⁸⁰ У истој рубрици на основу једног бечког извора саопштено је да је Porta из Битоља послала трећи армијски корпус који броји 55.000 војника и 90 топова.¹⁸¹ О овоме говори и дописник из Босне, алудирајући да ће долазак војске покренути вјерски рат или како га он необично назива „крсташка војна муслиманска“ пошто власти у Босни и Херцеговини локално становништво спремају да у том тренутку устане против хришћанске раје.¹⁸² Том приликом помиње се и да је у боју код Невесиња који се одржао током ноћи и у којем је 200 Турака смртно пострадао.¹⁸³

Како се устанак развијао и подршка са стране му је била све већа. Нове вијести јављају да се Црногорци четимице прикључују устанку.¹⁸⁴ Један од узрока је свакако и

¹⁷⁹ „Варница или пламен“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875.

¹⁸⁰ О томе свједочи понашање Турака који дању спавају, а по ноћи су у приправности. Наводноо је по истим вијестима раји забрањено да напусти варош, а и аустријски конзул се затворио у своје одаје и не жели контакт ни са властима, ни са рајом. „Устанак у Херцеговини“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875.

¹⁸¹ Исто. О војсци из Битоља се неријетко писало, али она је више плод турске потребе за помоћи услед све тежег стања на ратишту.

¹⁸² „Дописи“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875.

¹⁸³ Аутор своје податке пореди са турским извјештајима, те на тај начин и нама данас указује на слабост штампе као извора. По турском извјештају убијено је 70 и рањено исто толико „зликоваца“, док је број њихових погинулих седам, а рањених такође седам. Исто. За проблем компаратистике и провјере вриједности извора занимљиво је да се на крају дописа помиње убиство владике католичког Краљевића. Пошто је апостолски викар Анђео Краљевић (1807–1879) преминуо тек након Велике источне кризе ово је очигледна дезинформација. Ипак то даље не значи да потпуно треба одбацити овај допис. Извор дописникових информација за борбу код Невесиња са почетка текста и за бискупову смрт са краја текста може бити различити, па самим тим је и њихова ваљаност различита. Због тога свим подацима треба приступити са опрезом и дозом задршке све док се не испита да су они истинити или лажни, како је то у Краљевићевом случају. Исто

¹⁸⁴ „Нови Сад, 24. јула“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875. У идућем броју објављено да је 1000 Црногораца и Кривошијана прискочило у помоћ. „Новије“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. Гласови који све учесталије пристижу говоре о томе да се њихово учествовање одвија без одобрења црногорског књаза, који брине да такве акције не доведу до рата. Касније је наведено да из Црне Горе прешли познати херцеговачки јунаци Лука Петковић, Вуле Хаџић, Лазар Сочица и са њима војвода Богдан Зимонић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. Касније један дописник даје опис специфичне појаве војводе Зимонића: „У тај мах прође замишљено кроз војску, човек величанствена стаса, огрнут црвеном кабаницом. Уз витке му ноге, прикуцкује сабља. По кретању судећи, узео би за младића тог човека, који је преживио 60 година патње, надања и војевања. На његовом красном лицу стоји написан његов јуначки живот, а частна и приседа брада и јуначки брк ките му образ. Кад нам казаше да је то Богдан Зимонић војвода Гацки, сви се смерно поклонисмо пред човеком, ког је име у тврдој свези са страдањем и са славом Херцеговаца“. „Листак“, *Застава*, 4. 6/16. 3. 1876. Детаљнији биографски чланци о Зимонићу објављени су у 157. броју *Заставе* за 1875. године и 36. броју за 1875. годину. Исто. „Вође и јунаци из данашњег устанка у Босни и Херцеговини“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875. Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću*, (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1981), 279. Даље у тексту: M. Šamić, *Francuski*

чињеница да се на оружје подигао крај уз саму границу. По вијести од 5. августа уз усташе је пришло Попово поље, а затим и Шума.¹⁸⁵ То је само био увод у новост да је читава „Вукаловићева крајина“ устала.¹⁸⁶ Као вођу ових побуњеника новине именују Љубибратића. Осим Црногораца проносе се вијести и о организовању добровољаца у Љубљани и Србији.¹⁸⁷ Уз добровољце почиње и организовање оних који нису могли својим присуством да помогну. Иако је у први мах објављено да се у Београду покушало забранити скупљање прилога,¹⁸⁸ од овог се под притиском јавног мнијења одустало.¹⁸⁹ Тако је веома брзо у *Застави* објављен јавни *Позив београдског одбора за скупљање прилога на пострадале Херцеговце*.¹⁹⁰ У унутрашњости Србије се такође формирају одбори.¹⁹¹ Прва хиљада форинити послана је и из загребачког одбора 7. августа,¹⁹² а сличне вијести стижу из Херцег Новог.¹⁹³

¹⁸⁵ „Нови Сад, 24. јула“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875. Као вођа Шумљана именован је Трифко Вукаловић, који је овако описан: „Вођа је Шумљана синовац Луке Вукаловића, Трифко Вукаловић. Овај човек могао би бити меодел за штатуу Марсову. Али опет Трифко Вукаловић са својом снагом и узрастом јако импонира. Лице му је класично, но ход му и то како се држи показује да има нешто тромости у њему. Глас му је таван и пун бола.“ „Листак“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. Л. Радан, *Требињци*, 137–162.

¹⁸⁶ Уз претходно наведене крајеве придодати су још и Зупци. „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875.

¹⁸⁷ Из словеначке престонице се по овим наводима запутило 50 добровољаца. „Новије“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875. У Србији по првим вијестима о овој теми синови имућних Хаци Поповића и Параноса формирају своје мале добровољачке јединице. „Нови Сад 26. јула“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875.

¹⁸⁸ „Нови Сад, 24. јула“, *Застава*, 25. 7/6. 8. 1875.

¹⁸⁹ Промјена је била тако радикална да су по овој вијести власти од кратке почетне забране дошле до помоћи у самом организовању. Исто. Радомир Ј. Поповић, „Београдско јавно мњење и устанка у Босни и Херцеговини 1875/76. године“, *Српски историјски часопис VIII* (2025), 99. Даље у тексту: Р. Ј. Поповић, *Београдско*. Како се у идућем допису из Београда наводи народ је листом за рат. „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. С. Јовановић, *Влада I*, 423. Петар Опачић, „Србија и босанско-херцеговачки устанак 1875–1878. године, осврте на важне догађаје 1875–1876 Михаило Љубибратић – вођа Херцеговачког устанка“ у *Невесинска пушка*, ур. Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 88. *Застава* је, иако доста сумњичавао, објавила да је по повратку кнез Милана дочекан са усклицима: „дај нам рат с Турцима!“ „Дакле –“рат с Турцима!““, *Застава*, 3. 8/15. 8. 1875 ?, „Дописи“, *Застава*, 3. 8/15. 8. 1875. Ова изненадна промјена односа власти према устанку касније је демистификована. Након што је увидио да ће његова влада бити оборена Данило Стефановић је одлучио да пусти на вољу свим проратним струјама у Србији. „Дописи“, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875.

¹⁹⁰ „Позив“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. Александар М. Савић, „За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године“, *Српски историјски часопис VIII* (2025), 116. Даље у тексту: А. М. Савић, *За ослобођење*.

¹⁹¹ „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875.

¹⁹² „Устанак у Херцеговини“, *Застава*, 3. 8/15. 8. 1875. Касније дознајемо да у Загребу скупљено 30.000 форинти, а да је 10.000 послао и Штротсмајер. За те паре купљено је 2.000 острагуша. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

¹⁹³ „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875.

Иако се на основу извјештавања могло уопштено закључити да устанак расте, та се вијест није односила равномјерно на све побуњене крајеве. Тако се указује да се у Габели и на граници аустријској стање утишало.¹⁹⁴ Ово је још једна преломна тачка у перцепцији устанка, што дознајемо уз ријечи: „Нестаде аустријских барјака! Сад ће се бар знати на чисто, да је то српски устанак...”¹⁹⁵ Наспрам примирења на западу, у околини Требиња устанак је букнуо пуном јачином. Телеграми и дописи извјештавају о опсади града и крвавим бојевима од 5. и 6. августа у његовој околини.¹⁹⁶ О размјерама битке свједочи и вијест да се борбе нису смиривале ни након 4 дана. Том приликом турске снаге су изашле из утврде и нападе на манастир Дужи.¹⁹⁷ У борби је учествовала и коњица, али су након 7 сати борбе нападачи одбијени.¹⁹⁸ Касније је појашњено да је мотив за турску акцију било осигурање пролаза опскрби из Дубровника.¹⁹⁹ Пошто су око опкољеног града ископани ровови, требињски муслимани нису успјели у својој намјери. Напротив устаници су само

¹⁹⁴ То је услиједило након интервенције мостарског бискупа, а могуће је да је уплива имала и Портинина понуда амнестије за све оне који положе оружје. „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. „Устанак у Херцеговини“, *Застава*, 30. 7/11. 8. 1875. „Новије“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. Уредништво *Заставе* побуни у Западној Херцеговини није давало превелик простор. На то је свакако утицала и чињеница да је он свој пуни плам имао у раној фази када су ове новине са сумњом прихватале цјелокупан устанички покрет. Да ли је у таквом приступу било и намјерног игнорисања не можемо потврдити. Изузетак у недостачу вијести из тог краја представља један допис престолоног Мостара од 15. августа који не говори о устанку, али описује злочине и изузетно тежак положај хришћана. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

¹⁹⁵ „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8. 1875. Ово очигледно олакшање пропраћено је уз додатака да се у Београду свилени барјаци везу. То је јединствена прилика за визуелизацију пошто дописник говори да ће исти са једне стране носити Душанов грб, а са друге „Ево рата с Турцима!“. Посебну дозу интриге уноси податак да су заставе наручене шест мјесеци прије самих догађаја, а да ли су намјењене за саме устанике или за војску у Србији остаје непознато. Исто

¹⁹⁶ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 27. 7/8. 8. ?, „Дописи“, *Застава*, 27. 7/8. 8.

¹⁹⁷ „Новије“, *Застава*, 3. 8./15. 8. 1875.

¹⁹⁸ „Новије“, *Застава*, 1. 8/13. 8. 1875. Тачније турске снаге су у покушају деблокаде града спалили околна села Бијелач, Волујац и Бијоград у близини манастира Дужи. Турци су у првим часовима били знатно бројнији од устаника па су их пет посјекли, а девет заробили. Ипак долазак бокешки добровољаца баш у том часу значио је промјену ратничке среће, па су Турци одбијени назад у град. Чак се и о овим заробљеним Србима сазнаје нешто више уз помоћ акције аустријског конзула Вука Врчевића. По његовом наговору власти нису објесили заробљенике како би на тај начин одобровољили устанике да и они на исти начин поступају. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Дописи“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. Петко Луковић, „Борбе за Требиње у августу 1785. године“, у *Славно доба Херцеговине*, уредник Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2005), 80–82. Г. Вуковић, *Мемоари*, 173. О требињском ратишту и наводној издаји главара Глиге Мариновића из Лекаве може се прочитати у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

¹⁹⁹ По допису 450 кола помоћи пристигло је из Цариграда у Дубровник. „Дописи“, *Застава*, 6. 8/18. 8. 1875. „Дописи“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

наставили са утврђивањем па су заузели мјеста Дражиндол, Мрклине и Градац.²⁰⁰ Осим Требиња жестоке борбе се помињу и код Невесиња, Љубиња и Билеће.²⁰¹

У вријеме кад су почеле пристизати прве вијести о устанку у Босни, *Застава* је објавила још један јавни апел за помоћ Херцеговцима.²⁰² Ово би била само још једна од многих молби за помоћ, да на њеном крају нису набројани чланови усташког одбора за ослобођење, а самим тим и значајне личности устанка. Наведени су: „Софроније Спремо игуман манастира Завале. Ђорђе Радуловић мостарац. Вучко Вулетић Ђоко Куртовић из шуме требињске. Михаило Гутић Трипко Грубачић из Невесиња. Мијо Брстина из округа столачког“.²⁰³ На ову *Објаву* лист је одмах одговорио текстом „Помоћ херцеговачкој нејачи“.²⁰⁴ У њему *Застава* још једном наглашава да је у Војводини забрањено скупљање помоћи.²⁰⁵

У тренутку кад је стигла прва вијест о паду утврђења Горанско у долини Пиве,²⁰⁶ јављено је и да је Порта као главнокомандујећег за херцеговачко ратиште именовала Неџиб пашу.²⁰⁷ У Сарајево је за команданта отишао Мемед Али-паша.²⁰⁸ Послије ових вијести пристиже и читав низ свједочанстава од 22. августа о успјешним акцијама у четвороуглу манастир Пива, Гацко, Билећа и Никшић. Као највећи успјех у тим борбама истиче се освајање утврђења Крстац, која се назива и најтврђом тврђавом Херцеговине.²⁰⁹ На челу

²⁰⁰ Исто. Заузеће ових мјеста је био значајан фактор у дјелимичној опсади Требиња, в. П. Луковић, *Борбе*

²⁰¹ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 3. 8/15. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. „Новије“, *Застава*, 6. 8/18. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Под Билећом устанике је предводио Глигор Милићевић.

²⁰² „Објава“, *Застава*, 6. 8/18. 8. 1875

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ „Помоћ херцеговачкој нејачи!“

²⁰⁵ Да власт није са симпатијама гледала на агитацију, свједочи случај Корнела Јовановића, брата славног пјесника. У ноћи између 10. и 11. августа у њиховој породичној кући је извршена преметачина јер је Корнел оптужен да је члан и секретар неког омладинског одбора, те да има писма и новац који стоје у свези са херцеговачким устанком. „Нови Сад, 30. јул“, *Застава*, 1. 8/13. 8. 1875. Притисци га нису обесхрабрили па је он активно наставио са скупљеном помоћи. Као органаор његове име је често стајало на задњој страни *Заставе*, јер су ту објављивала имена приложника. На крају је због оваквог посла и ухапшен. В. Стајић, *Херцеговина*.

²⁰⁶ „Новије“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875. Из *Заставиних* извора се сазнаје да је у утврђењу било 100 војника и четири топа. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Š. Irijart, *Bosna*. 152.

²⁰⁷ Паша је како се наводи имао искуства и већ је обављао важне мисије у Француској и Енглеској. „Новије“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

²⁰⁸ „Новије“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875.

²⁰⁹ Осим Крстаћа, по телеграима освојено и „седам блокауса око Гацког“, те куле „Бабатовопоље, Злострн, Смедерево, Ноздр, Пресјека, Оцина пољана, Аквир.“ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

побједничких снага стајао је Лазар Сочица. На сличном терену војвода Зимонић је освојио Корита.²¹⁰ Већ 25. августа пристижу нови гласови о успјесима Сочице. У Пиви су освојени Столац, Трстеник, Гласовита, Жежец и Забрђе.²¹¹ Након два дана пало је и утврђење Плана, а по извјештајима 150 турских војника је након тога пришло устаницима.²¹² Даље од овог ратишта и знатно јужније заузета је и Суторина изнад које је развијена тробојка.²¹³

Око Требиња борбе су у континуитету настављене. Нови турски покушај пробоја из опсаде извршен је око 20. августа, али и овај пут су остали без успјеха.²¹⁴ Током ове операције устанике је предводио Љубибратић.²¹⁵ Како је најжешћи устанички притисака био на Требиње у јавности се поставило питање зашто овај град већ није заузет и какве су препреке на том путу. Новинари наводе више разлога, али као једно од увјерљивијих објашњења јавља се прерасподјела снага ради опасности од искрцавања Турака на Клеку.²¹⁶ Питање искрцавања у другој половини августа 1875. било је најактуелнији проблем херцеговачког ратишта. У први мах о овој теми појавио се низ информација од којих су неке и контрадикторне.²¹⁷ Због тога читаоцима није било сасвим јасно какво је стање на Клеку, што добро осликава садржина телеграма од 21. августа: „Истинито од Клека незна се“.²¹⁸

²¹⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. „Дописи“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

²¹¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

²¹² „Телеграми „Застави““, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Касније су сви успјеси на овом ратишту са више детаља таксативно наведени и представљени у једном извјештају, в. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

²¹³ Исто. Да је турска посада напустила Суторину јављено је у допису од 21. августа. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875.

²¹⁴ Постоје различите интерпретације самог догађаја. Турци су свакако морали изаћи из саме вароши како би се сукобили, али је извјесно да је нападачка иницијатива била на устаничкој страни. Љубибратић је планирао да уз помоћ додатних снага из Зубаца изврши напад, али је дошло до неспоразума између њега и зубачких главара па је и већи успјех на крају изостао. „Дописи“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875. У овим бојевима погинуло је и рањено више десетина турских војника, а од устаника су погинула свега тројица. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Имена страдалих устаника су наведена, па тако дознајемо да су погинули Мијо Начић из Шапца, Вуко Богдановић Црногорац насељен у Србији и неки Крсто Деспинић из Боке. Иако овако мали узорак не може бити од велике помоћи да би се донио ваљан закључак, он ипак говори нешто о јачини добровољачког покрета (страдали су један Бокез, један Србијанац и један Херцеговац). „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. „Дописи“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. П. Луковић, *Борбе*

²¹⁵ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

²¹⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. „Новије“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875. Иако је и опасност са Клека била један од проблема, кључни разлог је била неслога међу устаницима изазвана утицајем књаза Николе. С. Скоко, *Напад*, 44. П. Луковић, *Борбе*

²¹⁷ О томе да је Беч допустио пролазак кроз Клек може се читати у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Нови Сад, 18. августа 1875.“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. „Русија и српски кнезови“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875. Касније се сазнају и имена лађа које су превозиле војску, биле су то „Талија“, „Фетија“ и „Матаков“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 9/15. 9. 1875.

²¹⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

Временом је преовладао мишљење да су устаници и овдје надвладали.²¹⁹ Тачније бродови који су бројали појачање од око 800 војника се у том тренутку нису ни искрцали, него су чекали помоћ из Мостара и Стоца.²²⁰ Ово су устаници предвидјели па су на Крупи, и у мјестима Клеповица и Дреновац постављене јаке засједе које су по појеним наводима бројале преко 1000 устаника.²²¹

Током септембарских издања настављене су контрадикторне информације о приликама на Клеку. Тако се у истој рубрици може дознати да је Неџиб-паша са војском кренуо пут Мостар у коначном циљу да се код Стоца обрачуна са устаницима,²²² али и да се превоз џебане не може вршити преко луке па га Турци уз аустроугарско одобрење довозе кроз Неретву.²²³ Ове недоумице трајале су још кратко пошто је убрзо било јасно да турске снаге имају одобрење за пролаз. Тако је Селим-паша са три батаља прешао без било каквог отпора преко Клека до Мостара.²²⁴ Коначна тачка на ову тему стављена је кад се десила деблокада Требиња. Крајем августа Турци су изашли из самог града и завршили дјелимичну опсаду која је траја од раних дана устаничког покрета. Њима су у овом дјелу помогле трупе које су дошле из Клека.²²⁵ До друге половине септембра новинарска процјена је да је 5000 војника прошло кроз ову луку.²²⁶

Крајем августа одржана је скупштина у Косијереву чији је циљ био како се у први мах наводи уређење управљајућег одбора.²²⁷ У вези са тим је и информација о устаничкој

²¹⁹ Тако се може прочитати: „Турци са пароброда несмију изаћи“ или „Код Клека де су пали ту су и остали.“ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875. „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Телеграм од 25. августа говори да је Неџиб-паша још увијек једну мјеру сјеверно изнад Клека. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Упореди: Š. Irić, *Bosna*, 130.

²²⁰ „Новије“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875. Касније један доста повјерљив извор са Херцеговачке границе говори да је Беч допустио искрцавање ових трупа у луку. То је и подударно са каснијим извјештајима о кретању Неџиб-паше. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875.

²²¹ „Новије“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

²²² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

²²³ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

²²⁴ „Новије“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

²²⁵ Ово појачање је преводио бригадни генерал Хусеин-паша. Н. Granditis, *Multikonfesionalna*, 434–435. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. Из каснијих извјештаја сазнаје се да је до половине септембра оваква врста помоћи турским снагама у босанском вилајету редовно пружана. Тако је 11. септембра у Клек стигао пароброд у којем је било 350 коњеника и 600 коња, а група од 240 рањених је том приликом укрцана за Цариград. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875.

²²⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875.

²²⁷ „Телеграми „Застави“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. У истом броју је пристигло и неколико гласова да су устаници изабрали црногорског кнеза за свог војсковођу, али почетком септембра објављено је да у ово

одлуци да се формира народна влада којој ће по свој прилици на челу стајати Љубибратић.²²⁸ Крупни догађаји утицали су на европску дипломатију да се и она покрене. Гибања у Херцеговини оцјењена су као „најважније политично питање данашњег века“.²²⁹ По вијести из *Neues Fremden-Blatt*-а Порта је пристала да велесиле посредују код усташа за мир.²³⁰ У задњем августовском броју се јасно уочава богата дипломатска активност свих значајних фактора: „...аустроугарски генералконзул делегат за преговоре о пацификацији у Херцеговини Васић стиже са руским конзулом и делегатом Јастребовим 19. о. м. у Дубровник, да се тамо са немачким делегатом Лихтенбергом састане. Француски делегат генерал-конзул у Сарајеву д' Вијен и талијански делегат генерал-конзул Дурандо отиће из Сарајева директ у Мостар, де ће јамачно бити састанак свију делегата. С друге стране стиже из Цариграда глас, да је ванредни комесар за пацификацију у Херцеговини Сервер-Паша на броду „Изедин“ већ у Клек одпутовао“.²³¹

У првим данима септембра још се ништа није знало о резултатима конзулских кретања. Уз ранији песимистичан став новинари *Заставе* су додали и то да су руски и њемачки посланик добили инструкције да у свему подрже аустроугарског.²³² Ово се још увијек уклапа у њихову тезу о тренутном консензусу Тројецарског савеза по питању мира и стабилности на Балкану.²³³ Ипак упркос свом труду, први гласови из устаничког табора говоре да ће конзуларна мировна иницијатива бити одбијена.²³⁴ По тим новим тумачењима захтјев са скупштине у Косијереву је био посебан статут за Босну и Херцеговину по узору

отворено сумња и сама *Застава*. „Нови Сад, 18. августа 1875.“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. „Русија и српски кнезови“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

²²⁸ „Нови Сад, 18. августа 1875.“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. Било је помена да ће на челу једне такве владе или народне скупштине која ће изабрати владу бити сам Милетић. Ј. Радан, *Требињици*, 50–51; А. Кос, *Михаило*, 66.

²²⁹ „Је ли мајка родила јунака?...“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

²³⁰ „Новије“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

²³¹ „Нови Сад, 18. августа 1875.“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. Најава дипломатског дјеловања је раније у *Застави* тумачена овако: „да приволу рају да се покори злотвору своме и од њега милости исчекује“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. О том се говори и у првом септембарском насловном тексту „Русија и српски кнезови“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. Б. Маџар, *Покушај*, 129. О Сервер-паши Антонин Дебидур, *Дипломатска историја Европе од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814–1878) II* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1934) 783. Даље у тексту: А. Дебидур, *Дипломатска*

²³² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

²³³ Исто

²³⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. Ово је изгледа стигло и до иностраних новина, пошто оне већ унапријед разматрају: „Тагблат јавља, да се силе нису договориле о томе, шта да раде онда ако усташаи непослушају конзуле“. „Новије“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

на друге полунезависне кнежевине Османском царству.²³⁵ Док су ово захтјевали устаници, изасланик из Цариграда Сервер-паша је у Мостар донио прокламацију о томе да неће трпити никакво насиље у земљи и да је овлаштен да казни сваког појединца.²³⁶

Локација на којој се требала одржати дипломатска акција индиректно говори о војном стању и територијалној распрострањености устанка крајем августа и почетком септембра. Очекивани Мостар за неповјерљиве устанике био је несигурно мјесто. Од устаника предложена Сјеница, Невесиње, Гацко и Зупце, говоре о томе да су ова мјеста или њихову околину на неки начин они контролисали.²³⁷ Ипак без обзира на локацију за било који вид договора усташама се чинило превише рано. У истом духу се и скуп у Косијереву проглашавао за промашај. Овакву оцјену један дописник је прилично разложно појаснио. Пошто су у свим крајевима трајале жестоке битке, вође нису могле напустити своје положаје па се самим тим и овај догађај изјаловио.²³⁸

Почетком септембра иако још доста опрезно стижу вијести о активностима конзулске иницијативе. Иако се о њиховом дјеловању из новина не сазнаје много,²³⁹ исход је био очекиван и он се своди на „што устаници ишту то им конзули не могу зајамчити а на друго им не вреди пристајати нити хтедоше пристати“.²⁴⁰ Из њиховог дјеловања могло се закључити да никакве гаранције нису могли зајамчити ни себи. Тако је бар било са групом

²³⁵ „Телеграми „Застава““, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875.

²³⁶ Он је том приликом обећао да ће установити специјалан суд, који ће свим тужбама рајиним судити. Најављено је и допуштенење да се врате сви они који су побјегли из земље, уз напомену да ће изгнати само коловође и бунције. Исто. Оба прогласа Сервер-паше могу се прочитати у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 9/26. 9. 1875.

²³⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875.

²³⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875.

²³⁹ У листу су понуђене двије алтернативне верзије њиховог дјеловања. Једна је да су конзули након пет дана чекања на устаничке вође саставили протокол са закључком да је у тој фази са устаницима немогућ преговор и да ће им бити потребене нове упуте за дјеловање. Друга помиње да су се након неуспјешног договарања састанка они одлучили да пођу пут устаничких упоришта. Једна група је заједно са Сервер-пашом кренула пут Невесиња, а друга у Зупце. Касније се као углавном истинита испоставила друга верзија. По писању дописника *Заставе* групу која се упутила у Зупце чинили су Васић, Холмс и Дурандо, а у групи која је пошла у Невесиње и Гацко били су Јастребов, Бакунин, Дежон и Лихтенштајн. „Дописи“, *Застава*, 14. 9/26. 9. 1875. Упореди: Š. Irić, *Bosna*, 154. Историографија је утврдила да је распоред био мало другачији. Шамић наводи да су прву групу чинили Васић, Лихтенберг и Дурандо, а другу Холмс, Јастребов и Дозон. М. Šamić, *Pokušaj*, 131. Доцније се и из писања *Заставе* може закључити да је Шамићев распоред исправан. Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 10/27. 10. 1875. Јован Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878 I* (Београд: Штампарија код „Просвете“, 1896, 66. Даље у тексту: Ј. Ристић, *Дипломатска*.

²⁴⁰ „Нови Сад, 1. септембра“, *Застава*, 2. 9/14. 9. 1875.

Јастребов, Холмс и Дезон. Они су током свог похода доживјели инцидент који се могао трагично завршити. Недуго након састанка са устаницима на Грабовици, група дипломата је наишла на двије колоне турске војске на простору који је требао остати неутралан током преговора. Овако дрско понашање Турака изиритирало је посланике поготово након сазнања да је Грабовица последице њиховог ненаданог сусрета са војском спаљена. Јастребов је све ово пријавио надређенима, а потом су и енглески и француски дипломата потврдили његове наводе.²⁴¹

Претходно свједочи о крајњем неуспјеху конзулске мисије.²⁴² То и није необично кад се у обзир узме огромно неповјерење које их је пратило. Тако су и понегдје у *Застави* они називани „ловцима“, при том циљајући да им је права мисија била откривање устаничких положаја. Одговор устанички на њихову акцију био је да ће радије умријети него живјети под условима које им је Сервер-паша понудио.²⁴³ Приликом посјете аустријске, њемачке и италијанске делегације они су овој групи предали један проказ и поручили: „Људи смо а не стока! Ако нам нећете помоћи, присилити нас не можете да се вратимо у робство. Турским обећањима ми не верујемо, а ваше јамство уверили смо се да код Турака не вреди ни шупља боба. Хоћемо слободу праву, подпуну слободу“.²⁴⁴

Због цјеловите слике о босанском вилајету у овом добу потребно је придодати и догађаје који су се дешавали на пространој површини од Таре, преко Златибора па све до Пљеваља и Колашина. Прве вијести из ових крајева везана су за посљедња два наведена

²⁴¹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 10/27. 10. 1875. Конзули су сумњали да су били жртве завјере која је за циљ имала њихову смрт и изазивање међународне реакције против устаника. Дозен саопштава да је њихова мисија код устаника завршена нешто прије него што је то очекивано. Због тога он сумња да су Турци намјеравали да се изненада појаве на овим преговорима. У таквој ситуацији устаници би са правом посумњали на клопку и превару, па би се све вјероватно завршило фатално како за конзуле тако и за остале учеснике. Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 1/3. 10. 1875. Причу о овом догађају *Застава* је преузела из новина *Русский мир*. Ибрахим Тепић је већ утврдио да постоји разлика у овој објави руског листа и извјештаја конзула Јастребова. И. Тепић, *Босна*, 384. Ипак као остаје нејасно зашто је до ове разлике дошло. Поготово је изненађујуће то што су руске новине текст представиле као цитат из дописа.

²⁴² Исто. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 9/22. 9. 1875.

²⁴³ Љубибратић је био изричит у томе да оружје неће положити све док се земља од Турака не очисти. „Нови Сад, 8. септембра“, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875. Још детаља о преговорима конзула и Љубибратића „Новије“, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 1/1. 10. 1875. К. Никола, *Политички*, 115.

²⁴⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875. Пуни текст се може прочитати у „Споменица херцеговачки усташа“, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875. Детаљнија преписка између конзула и усташког пуномоћника Косте Грујића може се пронаћи у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875, „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 9/8. 10. 1875. Упореди: Š. Irić, *Bosna*. 154.

мјеста, гдје су на различитим локацијама војевале три различите чете.²⁴⁵ Као вођа једне од њих помиње се Митар Робовић,²⁴⁶ а оно што се наводи као посебност јесте учествовање муслимана међу побуњеничким снагама.²⁴⁷ Прве назнаке устанка у овом крају изазвале су реакцију и са друге стране границе, па је поп Жарко са 1000 војника прешао из Србије и подигао устанак у околини Нове Вароши.²⁴⁸ Истовремено и преко Таре је буктио устанак, а устаници су заузели три утврђења у околини Пљевља.²⁴⁹ До краја августа борбе су се у широј регији интензивирале. Оне су забиљежене у Бањи, Прибоју и око Мокре Горе.²⁵⁰ У септембру такође се настављене битке у ширем реону, па се тако саопштава да „на Бобово близу Пљеваља траје непрестано бој“.²⁵¹ Истог мјесеца јављено је и за одреде попа Жарка да су ослободили простор од Мокре Горе до Нове Вароши, а да је сам град угрожен са три стране.²⁵² Његова војска по тадашњим наводима бројала 1200 људи, а план је био да кад пређе 2000 пођу дубље у Стару Србију ка Призрену.²⁵³ Простор који је поп Жарко ослободио на југозападним границама Србије процјењује се 7 сати у дужину и 12 у дубљину.²⁵⁴ По дописима из половине септембра у тој области је чак формирана и нова судска власт. Тако да су у сваком суду постављени по два Србина и по један Турчин.²⁵⁵

²⁴⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

²⁴⁶ Исто

²⁴⁷ Тако је по извјештају из „Гласа Црногорца“ барјактара Махмута Ђаковца посјекао један Турчин из устаничких редова. Исто

²⁴⁸ По телеграму из Крагујевца устаници су опколили Нову Варош, а код Рутеса (вјероватно село Рутоси, прим. аут) отели су 100 товара џебане, 60 друге опреме и заробили 400 коњаника. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Ранији извор помиње да је поп Жарко (Љешевић, прим. аут) Пивски са 150 својевољаца кренуо на Преображење (19. август, прим. аут) из Београда, а кординисан са његовом акцијом требао је бити полазак још додатних 500 људи из Ужица. Исти казује да је он војевао још за вријеме Вукаловића и да је по слому тог устанка живио као емигрант у Ужицу. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. Телеграми „Застави““, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. Поп Жарко је као херцеговачки емигрант у Србији сматран за агента српске владе. Још 1872. године он се заједно са Љубибратићем и појединима из „Учене чете“ зарекао да ће или сви изгинути или подићи устанак против Турака у Херцеговини. Стеван Зимонић, „Мемоари. Рад за устанак херцеговачки 1875. год“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невеликог споменика, 1928). 89. Даље у тексту: С. Зимонић, *Мемоари*. Текстуални портрет попа Жарка, *Š. Irjart, Bosna*. 146.

²⁴⁹ Исто

²⁵⁰ И у овом крају борбе је предводио свештеник познатији као поп Јефто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. Сузана Рајић, *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2015), 395. Даље у тексту: С. Рајић, *Спољна*.

²⁵¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

²⁵² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

²⁵³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875. У једном тренутку су снаге на овом дијелу ратишта бројале до 2.500 људи по процјени *Š. Irjart, Bosna*. 142.

²⁵⁴ Почетни успјеси на овом поручју су несумњиви, али је такође у *Застави* уочљиво и претјеривање. Поготово када се овакви извјештаји упореде са брзом пропашћу тамошњег устанка

²⁵⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 9/15. 9. 1875.

Касније је објављена и прокламација попа Жарка који позива народ све три вјере на освету Косова и на борбу против зулумћара.²⁵⁶

На простору Старе Србије, око Новог Пазара такође је подигнут устанак.²⁵⁷ Основни стратешки циљ борби тамошњег покрета био је пресецање веза Босне и Херцеговине са унутрашњошћу царства.²⁵⁸ У једном набрајању устаничких снага помињу се и ови крајеви. Тако се казује да је једна чета освојила Пријепоље и Пљевљу.²⁵⁹ Преко Каменичке брдине исти су били у свези са поп Жарковим четама, а преко Груботичке планине са Дробњаком и Пивом. Најзнатнији табор био је дуж црногорске границе из племена Бањана, Убљања, Дробњак Пива, Језерци, Колашина, Васојевића, Куча и Пипера, који су сви добро наоружани. Ови се боре са Турцима из Новог Пазара, затварају пут у Румелију, стоје у договору са Миридитама и Климентама и гледају да побуне Албанију.²⁶⁰ Од 3. до 10. септембра у *Застави* су објављена три телеграма о борбама у Васојевићима. Из њих је јасно да су устаници имали успјеха, али се више детаља не износи.²⁶¹ Са проширењем опсега дјеловања, проширује се и списак устаничких вођа. Тако се на простору Источне Босне и Рашке помињу уз наведеног проту Јефту, и поп Зарија са братом Јевремом, Љубисав

²⁵⁶ Прокламација се завршава са: „Земља је ова старина наша. Право је наше. Бог је с нама. Побједа је на нашој страни. Само јуначки и сложено ударимо браћо наше крвнике! ..Живио српски народ! Живила слобода! Живили јунаци! Живила слободна Босна, Ерцеговина и Стара Србија!“.. „Поздрав“, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

²⁵⁷ С. Рајић, *Спољна*, 395.

²⁵⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875. По једној вијести из Београда јављено је већ 3. септембра да је овај пут пресејчен. „Новије“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. Упореди: Š. Iriart, *Bosna*, 132.

²⁵⁹ Вјероватно се мислило на околину ових мјеста, пошто се већ након три броја на основу пристиглих телеграма вијест о заузећу Пријепоља може демантовати. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875.

²⁶⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 9/15. 9. 1875. По истом допису ове трупе су пушке и топове набављали директно са Цетиња. Такође се помиње и да је вођа Перо Вукотић у тешком положају, јер су му окупљени на сабору у Косијереву директно поручили да ће у случају слома устанка одговорним сматрати Црну Гору и књаза. Исто. Петар Вукотић (1826–1907) је био један од најближих сарадника црногорског владара, а поједини су наводили да је он по књажевом одобрењу и потајно управљао устанком. С. Зимонић, *Мемоари*, 101. Радован Перовић-Невесињски, „Ударац на невесињску касабу (17. августа 1875.)“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928). 62. Даље у тексту: Р. Перовић-Невесињски, *Ударац*. Егзекутор књажеве и Петрове воље био је Пеко Павловић (1828–1903) који је у Херцеговину послан на самом почетку устанка. Г. Вуковић, *Мемоари*, 134.

²⁶¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 22. 8/21. 3. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 26. 8/21. 7. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. По извјештајима устаници су заузели неколико кула, а више стотина Турака је изгубило живот. Г. Вуковић, *Мемоари*, 147.

Томић,²⁶² Рамо, Вук Јолић,²⁶³ Леовац,²⁶⁴ Стево Митровић,²⁶⁵ Васа Поповић²⁶⁶, архимандрит Прокопије, те поп Јосип.²⁶⁷

До краја августа уредништво *Заставе* више није имало никакву сумњу, усхићено су са страница свога листа узвикивали „Ора је: напред Срби! јер натраг нема се куда“.²⁶⁸ Примјетна свеопшта узбуђеност најбоље се може илустровати са бројним заинтересованим добровољцима који су већ почели да пристижу из најразличитијих крајева Европе. Наравно у добровољачком покрету предњачили су Срби из сусједних монархија. Тако је јављено да је више чета од по 120 момака из Београда отишло на границу Босне и Старе Србије. Како је Београд био за многе зборно мјесто, тако је и *Застава* са поносом саопштавала „да нема дана, да многи са ове стране тамо не оду“. Као географски најближи одмах су у знатном броју прискочили и добровољци из Црне Горе. По једном допису 3000 је Црногораца, 400 до 500 Бокелја,²⁶⁹ те 300 бораца из других крајева.²⁷⁰ Они који су се нарочито истакли међу устаницима јесу Гарибалдинци.²⁷¹ Један од првих који је дошао био је обрштер (пуковник,

²⁶² За Томића и претходне говори се да су војевали у вишеградском кадилуку. „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

²⁶³ Ратовао је око Нове Вароши. Исто

²⁶⁴ Ратовао је око Бање. Исто

²⁶⁵ Митровић је заједно са сердаром Стевом предводио чету од око 80 људи. О једном занимљивом примјеру издаје и њиховим борбама у околини Вишеграда, в. „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 16. 9/28. 9. 1875.

²⁶⁶ Митровић и Поповић су попалили Жупу, порушили осам турских кула и натјерали противнике на повлачење у Вишеград. „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

²⁶⁷ Исто. За све наведене који су ратовали на простору гдје устанак предводио поп Жарко, в. А. М. Савић, *За ослобођење*, 121–124.

²⁶⁸ „Србија на раскршћу“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875.

²⁶⁹ Као један од њихових предводника, тачније вођа Грбљана из Жупе помиње се Раде Бајковић. О њему је један бечки дописник оставио опис: „Слика добродушног, јуначног војника то је вођа Грбљана из Жупе у Боци которској, Раде Бајковић. Он је средње величине сабијен ради полагао као обично старац од 60 година. Лице му је као у стара поштена шумара. Носи се сасвим другчије него остале три вође. Ови имају црвен, златом извезен прслук, а Бајковић и Љубибратић носе белу црногорску душанку. Раде Бајковић учинио ме је својим побратимом. Он је војевао у устанку бокешком кад су устаници напали на кулу Горазду поред тврђе Тринита код Котора. 23 окт. 1869. Раде је ту вођа био. Ја сам био послан са четом једном на стражу. Кад су Турци напали на усташе доспео сам и ја у бојни ред. Ја будем рањен. Раде већ није знао шта је доста тако га је то развеселило: »Видиш ти,“ рече ми он, и пољуби ме, »пре смо били непријатељи, а сада смо више што него пријатељи, сада смо побратими“, (браћа по оружју.) Ја нисам могао побри одрећи да у битци не будем, ма да сам оружан био са два »Федермесера« и једном шпанском трском. На жалост о битци код Дужи, нисам могао од шипрага до мога побре доспети. Људи, који су очима гледали уверавају ме да је стари господар страхан авцар.“ „Листак“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875.

²⁷⁰ „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875.

²⁷¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

прим. аут) Ђузепе ди Пуотес, који је у Херцеговину приспио са неколико другова.²⁷² Сам син Гарибалдијев, Меноти, дао се у прикупљање прилога за помоћ угроженима.²⁷³ Од звучних имена издваја се и лорд Расел (1792–1878), који је отвореним писмом упутио сународнике да помогну Херцеговцима и приложио властиту новчану помоћ.²⁷⁴ Занимљиво је да су по истом питању са овим Енглезима били сагласни и њима традиционално непријатељски окренути Ирци, који су такође одржали један митинг подршке српским устаницима.²⁷⁵ Исто тако и румунске новине „Албина“ су упутиле апел омладини да прискаче устаницима у помоћ,²⁷⁶ а осим њих у помоћ су пристизали и Пољаци.²⁷⁷

Из Херцег Новог јављају да су 25. августа на пут испратили једну необичну групу. Били су то Веселин Николајевић из Даља, Богомир Поповић из Зајечара, Виљем Микш из Чешке и један од чланова Гарибалдијеве експедиције хиљаду, капетан Аугуст Манешки.²⁷⁸ По информацији да су испраћени до Дужи, сазнајемо и један од начина на који су добровољци долазили до бојишта. Уз добровољце свакодневно се повећава и број одбора који помажу устаничкој нејачи. Један за другим они су формиран у Дубровнику²⁷⁹,

²⁷² „Новије“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875. Више о Гарибалдијевом односу према устанку, в. Грга Новак, „Гарибалди и Херцеговачки устанак“, у *Славно доба Херцеговине*, уредник Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2005), 211–219

²⁷³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875.

²⁷⁴ „Новије“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. Текст Раселовог писма је касније објављен у Застави. „Обрт енглеског менења у источном питању.“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. Застава је ускоро пренијела и вијест добијену из мађарског *Lloyd* да је у Лондону одржан митинг у корист раје у Турској. „Новије“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. Ипак колико год долазило повољних вијести из иностранства, ипак се неких стигми било изузетно тешко ослободити. Један дописник из Манчестера говори како је утицајним Британцима морао објашњавати да „Српство није панславизам ни русофилство“ „Дописи“, *Застава*, 19. 9/1. 10. 1875. О званичној британској политици током Велике источне кризе, в. Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, (Београд: Слио, 2007)

²⁷⁵ „Вести из Београда“, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875.

²⁷⁶ „Новије“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

²⁷⁷ „Новије“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

²⁷⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. Уз њих касније је поменута и још једна група добровљаца: „добровољци словачки из више Пеште, многи Гарибалдини и један француз официр од зуава: Barbiеux“ (прим. аут. Барбије). „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 1/1. 10. 1875. Један мали детаљ о капетану Бабријеу, в. М. Gjurgjević, *Метоари*, 90.

²⁷⁹ „Дописи“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875.

Љубљани²⁸⁰, Рисну,²⁸¹ али и у далекој сјеверној Њемачкој²⁸², Петрограду²⁸³, Одеси²⁸⁴ и Паризу.²⁸⁵

Међу бројним живописним добровољцима једна личност се нарочито издваја. По први пут из Новог Сада 8. септембра стижу гласови о Петру Карађорђевићу.²⁸⁶ Јављено је то да „кнежевић“ са својом четом под другим именом у Херцеговини војује.²⁸⁷ Након што је откривен његов идентитет он је кренуо са својом војском да се премјешта у Босну ближе граници са Србијом.²⁸⁸ Уз оглађивање да поштује свачији патриотски рад, *Застава* је ипак мало симпатије показала према Карађорђевом унуку. То се да примјетити већ по оцјенама да је пустилов па и помињањима неких иностраних афера.²⁸⁹

Засебно питање изазвано, али не директно повезано са бојиштем био је проблем избјеглица. Хуманитарна катастрофа је пријетила због бројности избјегличког покрета у Херцеговини. У броју од 19. септембра изнешен је податак да се до тог тренутка у Црној Гори налази до 30.000 људи.²⁹⁰ Уз овај огроман број највеће проблеме су изазивале и сужене могућности Црне Горе јер како сам новинар учава „Црна Гора нема ни себе чим да израни а како ће друге“.²⁹¹ Убрзо је од митрополита са Цетиња стигао позив свим Српкињама да

²⁸⁰ „Новије“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

²⁸¹ „Дописи“, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875.

²⁸² „Новије“, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875.

²⁸³ „Нови Сад 1. септембар“, *Застава*, 2. 9/14. 9. 1875. „Новије“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

²⁸⁴ У Одеси је прикупљено 4.000 рубаља и послано руском конзулу у Мостар. „Новије“, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875. Више о хуманитарним одборима Лазар Радан, *Устанак у Источној херцеговини 1875–1878* (Требиње: Задужбина кнез Мирослав Хумски, 2023) 192–204. Даље у тексту: Л. Радан, *Устанак*.

²⁸⁵ „Новије“, *Застава*, 2. 9/14. 9. 1875. Одбор у Паризу објавио је и проглас у којем се позива на помоћ раји у Херцеговини, који се може прочитати у „Проглас међународног централног одбора у Паризу“, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

²⁸⁶ „Нови Сад 27. авг“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. „Нови Сад 2. септ.“, *Застава*, 3. 9/15. 9. 1875.

²⁸⁷ Податак да је Петар Карађорђевић боравио у Херцеговини је значајан пошто отвара ново поглавље у његовој биографији. Овај проблем је још увијек историографски не разријешен и тек је 2025. године изашао рад који такође указује на овај занимљив детаљ из његовог живота, в. Stojanka Lužija, „The Herzegovinian Uprising According to the memories of Albin Hugo Kutschbach“, *Српски историјски часопис VIII*(2025), 191. Даље у тексту: S. Lužija, *The Herzegovinian* О његовом доласку у устанак у Босну, Владимир Красић, *Устанак у Босни од 1875. до 1878 год.* прир Радован Субић (Бања Лука, Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, 2021), 83–84.

²⁸⁸ „Нови Сад 27. авг“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

²⁸⁹ Исто.

²⁹⁰ „Српски покрет у Турској“, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875. Упореди: Б. Маџар, *Покушај*.

²⁹¹ Исто. Ово је видљиво и из телеграма „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

помогну у њези рањеника којих је све више.²⁹² *Застава* у овом тренутку нема податке о онима који су отишли ка аустријским крајевима Далмације и Боке, али тај број би свакако само потврдио размјере огромног егзодуса.

Прва песмистична вијест са бојишта за херцеговачке устанике стиже телеграмом од 31. августа.²⁹³ Из њега се још увијек не зна више детаља од тога да су устаници доживјели слом у својој зборној тачки код манастира Дужи.²⁹⁴ Иако се то не констатује, овим нападом требињски муслимани су након готово мјесец дана извршили деблокаду града то јест ослободили су се од најужег опсадног прстена. Као оправдање за пад Дужи и спаљивање манастира касније је наведено одсуство војске због напада на Дријен и Царину.²⁹⁵ Ове две мале утврде крај Дубровника устаници су освојили са лакоћом, а као један од виђенијих ратника показао се словеначки добровољац Мирослав Хубмајер.²⁹⁶ Док је око Требиња стање нешто промјењено и за турске снаге олакшано, из Невесиња им долазе катастрофални гласови.²⁹⁷

²⁹² „Телеграми „Застави““, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875. „Српкињама“, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875.

²⁹³ У наредних неколико бројева симптоматично је да нема пуно извјештаја о овом догађају, али се између редова да прочитати да је дошло до борбе која се по устанике није добро свршила. „Новије“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875

²⁹⁴ Главни усташки табор је након овог премјештен у Зупце. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. П. Луковић, *Борбе*

²⁹⁵ Осим овог тражена су други изговори па се помиње и да сама локација није од стратешке важности. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875. Правдан је и војвода Љубибратић па се за њега говори да је током пада Дужи био на Цетињу или Косијереву. „Новије“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. П. Луковић, *Борбе*, 90.

²⁹⁶ У борби за Дријено у којој се Хубмајер прославио заједно са њим био је и Албин Кучбах који је о томе оставио свједочење. S. Lužija, *The Herzegovinian*, 192. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. Доцније је *Застава* пренијела и један његов опис: „...морам још једну важну личност Словенца, родом из Љубљане Мирослава Хубмајера, Овај је био вођа чете (цугсфирер) код аустријских топџија. Сада је својевољац у Херцеговини и јунаштвом својим стекао је себи лепо име у читавој земљи усташкој. Устаници се вазда диве његовоме јунаштву. Нападај устаника на турску Кулу Дријено под Хубмајером показао је какав је то човек.“ „Листак“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 9/8. 10. 1875. Да је Хубмајер био призната личност међу устаницима свједочи и допис из листа *Slovenski narod*. У њему он наводи да је приликом одласка на Цетиње са Костом Грујићем од књаза добио звање војводе и револвер. Miroslav Hubmajer, „Z jugoslavenskoga bojišča“, *Slovenski narod*, 11. 9/23. 9. 1875. Дијељење овако ласкавих признања за књаза није била ријеткост па је питање колики је њихов стварни значај. Упореди: Н. Granditis, *Multikonfesionalna*, 427.

²⁹⁷ Битка се десила крајем августа, а по извјештајима у борби је страдало на десетине устаника и више стотина Турака. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875. Устаници су у биткама око Невесиња заузели касабу, али утврђење је успјело да одоли нападима. Милан Жерајић, „Невесиње у 1874–1875. години.“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928). Р. Перовић-Невесињски, *Ударац*. Већ у овој раној фази устаничке борбе књаз Никола је поручивао устаницима да им може ускратити помоћ ако не буду слушали његова наређења. Саво Скоко, „Напад херцеговачких устаника и

На почетку септембра *Застава* доноси пресјек стања у Херцеговини. Око Требиња командују Љубибратић и Лука Петковић,²⁹⁸ четама око Невесиња Пеко Павловић, док је вођа између Гацка и Билеће поп Зимонић. За простор западније, од Неретве до Поповог поља, говори се да готово нема устаника.²⁹⁹ Мјеста Љубиње и Столац су опкољени, а Фатница, Дабар и већина невестињског округа су у рукама устаника.³⁰⁰ На југу и истоку покрајине само су чврсто утврђена мјеста у посједу Турака. Упркос комплексности проблема са којим су се власти суочавале помоћ Порте је била неизвјестна и спора.³⁰¹ Валија се зато одлучио на реаговање па је он уз Ченгић-пашу и два батаљона редифе пошао пут „кржаве Херцеговине“.³⁰²

Већ у првим данима септембра пале су куле у Озрнићу, што је најавило опсаду и дугорочно пад Никшића.³⁰³ У околини Билеће, 7. септембра говори се о бојевима код

црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875.“, у *Невестињска пушка*, ур. Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 37

²⁹⁸ О Луки Петковићу пишу: „Најзнатнија је појава иза Љубибратића Лука Петковић, који се у околини требињској или баш у самом Требињу родио. Није на око такИ као Љубибратић, али се на први поглед види, да се уме владати као вођа, да има искуства и природнога дара. Од сунца огорело лице са дубоким борама чини, те имаш решпекта од њега. Поглед му, који испрва некаже много, кад те дуже промери, показује да је Лука бистра глава. У најжешћој ватри видео сам Луку тако мирна исто као кад ради његов свагдашњи посао. Може му бити до близу 60 година. У разговору, колико зна шта је и ко је, исто је тако према себи равнима као и према тако званим изображеним простодушан. За оних шест дана док сам се бавио у стану устаничком видео сам га при заједничким обедима, како је потпуно задовољан. На капи која наличи на црногорску носи двоглавог орла. Он је вођа свију устаника из долине требишничке. Кад Љубобратића не беше у табору био је он главни вођа устаника у манастиру Дужи.“ „Листак“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. Мало додатних Петковићевих биографских података доноси и „Вође и јунаци из данашњег устанка у Босни и Херцеговини“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875, „Листак“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. Л. Радан, *Требињци*, 109–137.

²⁹⁹ На тој територији, тачније око Хутова и Крупе, као вођа устаничке чете наведен је Стазић. Ова формација је још у најранијој фази разбијена и од тог периода у *Застави* нема помена о том крају. „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875.

³⁰⁰ „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

³⁰¹ Појачање које је дошло из Битоља на крају је бројало свега четири батаљона и једну коњаничку регименту. „Дописи“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875. Утисак који се накнадно стиче из каснијих дописа јесте да је војна подршка била несразмјерна величини устанка. То се коментарише уз закључак: „Што се проносе гласови да сама турска војска долази, то је све лаж, кад би Турска војске имала не би се било раздало оружје ово дана и ђацима свију турски школи почимајући од богослова па до мале дјецe.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875.

³⁰² „Српски устанка у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

³⁰³ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

Дабра³⁰⁴ и Чепелице.³⁰⁵ Паралелно са овим пушке су одјекивале и Зупцима.³⁰⁶ По једној процјени од око 100 пограничних утврђења устаници су заузели 48 и то оне од највеће стратешке важности. Оно што је упркос свим проблемима уносило нарочит оптимизам међу устаничким редовима јесте тврдња да у досадашњим бунама никада ни Црна Гора ни устаници нису заузели толико територије.³⁰⁷

До краја септембра по разним дописима могу се прочитати углавном побједи херцеговачких устаника. Ипак јасно се примјећује да је начин борбе знатно измјењен и да се у општем недостатку ресурса главне мете постале како муниција и оружје тако и све остале потрепштине које су неопходне покрету. Зато су напад Невесињаца на Дабрицу код Стоца свршио преотимањем стоке.³⁰⁸ Војводе Максим Бачевић (Баћовић, прим. аут) и Пеко Павлевић су још већи успјех у пљенидби остварили зауевши село Жабицу крај Љубиња.³⁰⁹ Сличну акцију је сам Бачевић поновио код Глуве Смокве 24. септембра.³¹⁰ Успјехе су против Турака наставили да нижу и Љубибратић³¹¹ и Милићевић.³¹² Од битки са краја мјесеца нарочито се издвојила она у којој су Зимонић и Сочица побиједили Селим-пашу и

³⁰⁴ Битка која се десила у недељу 5. септембра била је нарочито жестока. У њој су устаничке снаге биле вишеструко надјачане, али су на крају извојевале побједу. Од више различита извора, из Херцег Новог, Дубровника и Цетиња, стижу вијести да је страдало преко 200 Турака. ³⁰⁴ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875.

³⁰⁵ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

³⁰⁶ Наводи се да устаници гађају османске фортификације топовима, што је означило и устројавање најранији артиљеријских јединица у њиховој војсци. Исто. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

³⁰⁷ „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 2. 9/14. 9. 1875.

³⁰⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875.

³⁰⁹ Велику пљенидбу на Жабици потврђују и извори Петар Шупић, „Борбе са Турцима“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928). 115. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875. По једном извјештају током напада на ово село све је попаљено осим џамије. Богомоља је намјерно остављена као примјер и потицај да се покуша зауставити доташња пракса рушења вјерских објегата. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 1/1. 10. 1875.

³¹⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 14. 9/26. 9. 1875.

³¹¹ Исто. О борбама код Требиња види и „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 1/1. 10. 1875. У њима је посјечен и како је наведено вођа Требињаца богати Захир Шеховић. Он је оптужен да је у претходним бојевима посјекао главу са мртвог већ споменутог бокешког добровољца Деспинића. Устаници су сматрали да су на овај начин осветили свог саборца. Исто

³¹² „Телеграми „Застави““, *Застава*, 16. 9/28. 9. 1875.

Дервиш-пашу Ченгића.³¹³ Ипак задњи телеграм у септембру дошао је са потпуно другог краја, из западне Херцеговине. Гласио је: „Устао кадилук љубушки“.³¹⁴

Прва вијест која говори да је устанак подигнут и у Босни стиже из Градишке 16. августа и гласи: „У Босни букнуо устанак, од Градишке Козаром дуж Саве и Уне до поврх Костајнице. У Дубици, Приједору и Костајници устао је народ. Турске карауле и чардаци бегова горе, до тријест Турака погинуло. Брзојавна жица између Бањалуке и Градишке срушена, у босанској Градишки велики немир. Очекује се сукоб“.³¹⁵ Одмах испод ње налази се вијест из Дубице о томе да су три устаничка посланика у овом граду Турцима објавили рат.³¹⁶ На крају овог броја објављен је и тек пристигли телеграм из Јасеновца да је 200 бошњачких породица прешло у Уштицу, Јасеновац и Костајницу. Закључак је „Људи се враћају у бој!“³¹⁷ По једном податку од 17. августа устаника има већ на 2000.³¹⁸ Зато и не чуди закључак страних конзула који преноси један сарајевски дописник: „Тек сад права и подпуна револуција постаје“.³¹⁹

Први предводник устанка у овом крају именован је на основу једног телеграма пренесеног из *Obzora*. У њему је само кратко наведено „гласовити вођа Пеција“.³²⁰ Као средиште именована је планина Баљ у близини Костајнице.³²¹ По допису од 16. августа усташе су посјекле двије карауле испод Костајнице. Из њих су заплијенили муницију и

³¹³ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875. На простору између Гацког и Пиве око 3000 Турака је напало на устанике. Телеграми након битке помињу да их је 200 страдало.

³¹⁴ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875.

³¹⁵ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 6. 8/18. 8. 1875.

³¹⁶ Исто

³¹⁷ Исто

³¹⁸ „Дописи“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

³¹⁹ „Дописи“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

³²⁰ „Новије“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875. Послије је објављено да се Пеција у том тренутку није налазио у Босни већ да је његово име коришћено само како би се противник заплашио. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. Накнадно у *Застави* се може сазнати нешто више детаља о њему: „Од тих вођа свакако је најчувенији Пеција (Петар) Поповић. Његово је име још од год. 1858. кад је оно била буна босанска, страх и трепет за Турке. Опомињемо се врло добро, да је било у листовима од речене године 1858, да је сам Пеција за време онога устанка убио 85 Турака из своје пушке, којој је име лазарка. Да ли и сад уза се има своју лазарку, чућемо. Ујодно и то да напоменемо из живота Пецијина, да је он год. 1858. пошто је буна босанска била утишана, прошао био преко Уне на аустриску страну, па у једном селу близу Подова ухваћен, по том Турцима у Новоме предан и од ових у Цариград у тавницу отпратен. Одатле сретно умакне и дође у Србију, где је непрестано боравио све до садањег устанка народа српског у Босни“. „Нови Сад 21. август“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. Још биографских података доноси и чланак „Вође и јунаци из данашњег устанка у Босни и Херцеговини“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875.

³²¹ Исто

поставили своје посаде од по 30 људи.³²² Половичан успјех су устаници имали на путу за Дубицу у каруали у Јохову.³²³ Као вођа костајничких устаника помиње се Јован Зеџ, а Брђана са Поуња Марко Кукрица.³²⁴ Прва реакција власти на побуну била је хапшење и мучење пароха косатјничког.³²⁵ Уз њега је затворено и становништво за које се сумњало да спрема бијег.³²⁶ Након тога покушани су преговори, али је и то било кратког даха. Вјероватно у намјери да удаље устаничке чете ван града костајнички Турци су извршили прве нападе. Ово се показало као контрапродуктивно пошто им је жестоко одговорено тако да се по допису од 20. августа бој одвио у самој чаршији.³²⁷ У току борбе у самом граду избио је пожар који се брзо ширио што је оставило утисак на савременике па је немали број извјештавао баш о томе.³²⁸

Након дуге борбе и у недостатку муниције устаници су били приморани да се повуку из града.³²⁹ *Застава* преноси да су тренутке пометње Турци искористили како би разбили и опљачкали градске дућане који су припадали хришћанским трговцима. На челу војске која је ово учинила стајали су кајмакам Емин ефендија и кадија костајнички. Злочини су у стопу пратили ове догађаје па се тако може сазнати да су Турци три главе набили на кочеве,³³⁰ да су једну усташку главу ногама потуривали по чаршији, као и да је једно тијело потпуно

³²² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Уз борбе за каруале помињу се још три мање битке. Иницијалне борбе дешавале су се 15. и 16. августа. Посљедица су били велики збјегови становништва преко Саве. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875.

³²³ Исто

³²⁴ Исто

³²⁵ Иживљавање над свештенством није била ријеткост. Из Шамца се сазнаје о судбини једног пароха: „...добисмо од 10. о. м. датиран телеграм који гласи: Ристо Стефановић градашачки учитељ, Жабарски поп Марко ноћас ланцима оковани и у Тузлу отерани. Турци наоружани изавивају нас. Ми без оружја. Прети нам грозан покољ“. „Нови Сад 12. август“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. Касније је наведено да је поп Марко из Обудовца и да су уз њега Турци још ухапсили и „попа из Варошице Модрића, ...још 4 сеоска кмета, као и двојицу трговаца Симчу Стефановића и Милана Тодоровића“. Милан је пуштен, а остали су због неких писама и под оптужбом за завјеру утамничени на дуже. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875. Сличне су вијести и из околине Новог: „Јучер Турци доведоше попа босанскога Тадића за коњски реп свезана од Стижне (вјероватно Стрижна, прим. аут) до Новог. Синоћ у 8 сати извели га пред конак и убили, одсјекли му главу и на колац га натакли.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875.

³²⁶ О злочинима над цивилним становништвом непосредно прије устанка говори и један дописник из Сарајева. „Дописи“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

³²⁷ Битка је трајала шест сати, у њој су страдала два устаника и више десетина Турака. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³²⁸ „Нови Сад 9. август“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875

³²⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³³⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

искасапљено.³³¹ У наредним данима стање се примирило, али се и у таквим околностима назирао продужетак сукоба. Устаници су тих дана отели преко им потребни барут намјењен Костајници, а у град је стигло много Турака из Новог као појачање. Заједно са њима чак и сам бихаћки паша.³³²

У Дубици је током првих устаничких дана стање било нешто мирније, па је то био повод дописнику из Јасеновца да искритикује Дубичане.³³³ Како је раније наведено ово мјесто је једно од полазних тачки устанка па се долазак три устаничка представника у град и предаја ултиматума дубичким Турцима може између осталог сматратим почетним актом устанка у Босни. Водећа личност међу владајућим слојем у овом крају био је Хасан-бег Церих који је одлучио да одбије захтјеве раје. Након тога он је муслиманском становништву раздијело царско оружје и подигао локалну војску.³³⁴ Ипак овај најранији покрет није довео до сукоба. У првом походу поведени су још једни неуспјешни преговори који су окончани повратком турских снага у град.³³⁵

Након тога помиње се паљење спахилука ади-ага дубичких и један мањи турски маневар који се опет завршио без боја.³³⁶ Тек идуће вијести говоре о првом већем боју, али је и његов резултат неизвјестан. Тако су се по дописима из Јасеновца у свега неколико дана десилан два боја код Драксенића.³³⁷ У овим борбама неколико десетина турских војника је потиснуто преко ријеке. Ово су уједно и прве устаничке вијести о повреди границе што у

³³¹ Исто

³³² Исто. Ово потврђују и вијести из околине Новог и Бихаћа. Тако је 20. августа кроз Нови прошло 400 башибозука ка Костајници, а исто вече је пристигло и ново појачање од крајишких Турака. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. Из Заваље у близини Бихаћа је стигла вијест од 23. августа да су Турци из Бихаћа навалили ка Костајници. Исти саопштава и да се сва раја у том крају спрема на устанак, али је оружја премало. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

³³³ „Но ипак у атар истине морам признати да је слаба нада у овом ослсбођењу босанском посматрајући бар ово неколико босански места, што граниче Уштицом, Јасеновцем, Дубицом. Ти су људи мртви доста, нису енергични најмање већи окршај поплаши их - беже на наш крај...“, „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

³³⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Осим царске цебане, оружјем су се снабдјели и тако што су исто одузели од тамошњих бошњачких трговаца. „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

Почетну војску је чинило око 200 људи. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³³⁵ Исто

³³⁶ Бег Церих је практиковао да врши акције изван града у којим би се често и без повода пуцало само како би се заплашили противници и створила илузија величине. Слична тактика је кориштена и приликом повратка из таквих акција у град. Тад би његове снаге свирале војну музику и на тај начин покушале заварати рају да им у помоћ стиже редовна турска војска. „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

³³⁷ „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Из једног телеграма сазнаје се да је ова битка почела у осам сати ујутру и да је „у њој Турака пало много, а Бошњака двадесет“. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

будуће неће бити рјеткост.³³⁸ Прве борбе босанских устаника углавном су прошле у знаку повлачења или ограничених побједа, чему је основни разлог недостатак оружја. У допису из Бањалуке дознаје се да је уз Пецију устанички командант у том крају и „неки Шивић“.³³⁹

Уз Костајницу и Дубицу као најзначајније устаничко мјесто поменуто је и Градишка.³⁴⁰ Управо по једном од првих телеграма из тог мјеста сазнајемо да је устаничка девиза „Смрт или слобода“. Она сликовито говори како о лошем стању које је неминовно водило до устанка, тако и о непоколебљивој устаничкој жељи да у борби истраје по сваку цијену.³⁴¹ Прве битке у овом крају десиле су се доста далеко од саме вароши. Ону су забиљежене у селима Јабланици и Машићи,³⁴² а затим и у муслиманском мјесту Орахову.³⁴³ Устаничке побједе у овим крајевима потакнуле су дописнике на закључак да је шири простор уз обалу Саве готово ослобођен.³⁴⁴ Након неколико дана мира Турци су нека мјеста крај Саве повратили што је праћено злочинама.³⁴⁵ Потакнуто тиме настављене су борбе у околини села Подградци, Караизовци и Мартинци.³⁴⁶

Први текст који подробније описује стање око Бањалуке објављен је почетком септембра.³⁴⁷ Он говори о трагедији коју је устанак донио на те просторе.³⁴⁸ Турака је по

³³⁸ Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³³⁹ „Дописи“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

³⁴⁰ Градишка се помиње и као главно средиште устанка. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

³⁴¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

³⁴² Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Из Старе Градишке је јављено да је „у Масићу опкољено 90 коњаника“. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. С обзиром на сличност имена и остале поменуте микролокације у овом телеграму, претпостављамо да се овдје мисли баш на по бунама чувено село Машиће.

³⁴³ По једном допису: „Цамија у Оравини код Градишке ноћас је изгорела исто 13 турских кућа.“ „Дописи“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

³⁴⁴ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³⁴⁵ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Вијести које добија *Obzor*, а преноси *Застава* препуне су различитих обавјештења о злочинима. Нарочито се по бестијалности издвајају оне које су пристигле из Старе Градишке 24. августа. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³⁴⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Оно што се из *Заставе* сазнаје о исходу битке у Подградцима говори о равноправној борби двије стране. Турака је пало 50, а устаника 23 уз додатне рањенике па је бој окарактерисан као неријешен.

³⁴⁷ Један краћи допис је дест дана прије „Дописи“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875.

³⁴⁸ Дописник из Бањалуке је огорчен пошто је устанак букнуо прије времена и то види као основни узрок новонасталим тегобама. Он том приликом наводи и почетни устанички план. Устанак је требао да се „о Госпојини дигне о слави манастира Лепенице код Прњавора (манастир Осовица, прим. аут). Један је део имао поћи од Костајнице на Козарац други од Прњавора преко брда дуж реке Врбаса, а трећи од Тимара на Бањалуку.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

процјени дописника скупљено 4.000, а устаника је након првог таласа остало свега 1.500.³⁴⁹ Због недостатка оружја и муниције они надвлађују, а посљедично јавља се пљачка и насиље над хришћанским становништвом.³⁵⁰ Као главне кривце власти су сматрале бањалучке трговце Јову Пиштелића, Јову Билбију, Саву Милића, Спасоја Бабића и Ђорђа Делића.³⁵¹ У *Заставу* је 12. септембра стигла новост о нападу на аустријског конзула и спаљивању бањалучке православне цркве,³⁵² а нешто касније и да су сви варошки трговци похапшени.³⁵³

Устанак се временом све брже ширио на исток ка граници са Србијом. По вијести од 20. августа окршаји допиру до Кобаша на Сави. Око овог мјеста ратовао је и поп Теша, како га *Заставини* сарадници именују вођа усташки око Врбаса.³⁵⁴ Он је како би набавио толико неопходно оружје обишао Нову Градишку, Пакрац, Пожегу и Брод, па је након тога прешавши Саву попалио четири села.³⁵⁵ У сличном крају, то јест на ширем простору Брода и Дервенте забиљежене су прве борбе 23. августа. Као вођа турских снага на овом простору поменут је Осман-бег Капетановић³⁵⁶ који предводи до 2000 бораца.³⁵⁷ Попут других области и овдје је главно уточиште устаника била планина, то јест за њих Мотајица. Ту се окупило 400 војника, који су по неким гласовима предвођени једним ђаком старим свега 17 година.³⁵⁸ О борбама који су они водили са Турцима се прецизније не извјештава, али је крајем августа стигла вијест да је Осман бега рањен и да је у једној борби погинуло до 60 његових војника.³⁵⁹

³⁴⁹ Исто

³⁵⁰ Исто

³⁵¹ Исто

³⁵² „Новије“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. Братислав Теиновић, *Српски устанак у Босни* (Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006) 59. Даље у тексту: Б. Теиновић, *Српски*

³⁵³ „Дописи“, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875.

³⁵⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875.

³⁵⁵ Исто

³⁵⁶ *Застава* представља Осман-бега као крвника и фанатика. Прво је написано да је вођа бродских Турака, али је то у доцнијем допису исправљено и представљен је као предводник муслимана из Дервенте „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

³⁵⁷ Исто

³⁵⁸ Исто. Ђурђевић свједочи да је ова чета била састављена углавном од младих добровољаца из Србије. М. Ђурђевић, *Метоари*, 79.

³⁵⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

Источније помињу се још Брчко и Бијељина. По једном писму из Срема да „варош Брчка у Босни на Сави гори“, али накнадно нема потврде оваквом писању.³⁶⁰ Доста неувјерљиво се о побуни говори и у „Бјелину код Дрине на српској граници“.³⁶¹ Заправо први значајнији сукоб у овом крају десио се тек почетком септембра када је крајишки усташа Ристо Јејић са 360 момака прешао границу,³⁶² попалио караулу Главчице и конач турског великаша у Пилици.³⁶³ О томе да су Турци овог краја били снажни говори и чењница да се Јејић након дужег одолијевања пред опремљенијим непријатељем морао повући.³⁶⁴ Након што су закључили да је манастир небрањен Турци су исти освојили и у

³⁶⁰ „Новије“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. Само је у једном тексту лаконски закључено да се дигла „Србадија и у Бербиру, Бањалуци, Брчком, Бишћу, Приједору“, али се ово више чини као списак жеља него стварно стање. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³⁶¹ Исто. „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Ова вијест се демантује у првом септембарском броју новина. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. Из Бијељине стиже и један занимљив допис који даје посебно виђење на ставове појединих босанских муслимана према централној власти: „Овамо је свијет одвише узрујан погледајући нападај са свију страна. Турци босански јавно лелечу говорећи: „Тешко нама, ако нас бег Милан проћера у Азију са Османлија поганим! Ми бива незнамо турски но само бошњачки (српски) па смо онда пропали. Овде смо се изродили и одрасли, овде нам је очевина, земља, дјеца и све што имамо и т. д.“ Власт турска предвиђајући пропаст нагони силом босанске Турке да иду у Херцеговину или босанску крајину, но они неће ни на који начин. Јуче су многе почели везивати конопцем. Неког Усу Ричаловића четворица једва свезаше, који идући кроз чаршију везан псовао је и грдио цара и владу његову што грђе може бити. Босански Турци истоме Уси потпуно одобравају. Неки дан власт турска искала је од општине 2000 дук. цес. за помоћ, но општина одговори да новце не може пре четири или седам мјесеци сабрати. Сва је прилика да ће бити окршаја између султанове војске и босанских турака. Живица слобода целокупног народа српског! Живио Милан М. Обреновић IV!!“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Даље у листу нема сличних увида тако да се лако може посумњати да су наводи из текста тенденциозна конструкција.

³⁶² Касније је један од заробљених под присилом рекао да је ову групу организовао Ђока Влајковић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875. Ристо Јејић је попут многих других четовођа имао вратно искуства. Он је један од учесника буне из 1858. године. О четовању Јејића и другова 1875. године, в. Дневник Игњата Васића, проте лозничког, књига I (Шабач: Либерална штампарија, 1889), 70–74. Радован Пилиповић, „Устанички покрет код Срба у североисточној Босни 1875–1876. године“, у *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, гл. ур. Бране Микановић (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928). 65–77.

³⁶³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 9/22. 9. 1875.

³⁶⁴ Исто. О борби код манастира Тавне види и „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875.

њему починили монструозне злочине.³⁶⁵ Истовремено са овим појединачни изливи насиља забиљежени су у Бијељини и Јањи.³⁶⁶

Осим већих пограничних вароши као мјеста повезана са устанком више пута се помињу и Кнежпоље,³⁶⁷ Добрљин,³⁶⁸ и Србац.³⁶⁹ Сасвим је јасно зашто се устанак у Босни изродио и брзо раширио у Поуњу и Посавини.³⁷⁰ Ипак остаје енигматично шта се дешавало у дубини територије. Да ли је тамошња раја била мирна или се о првим назнакама устанка није чуло услијед лоших комуникација.³⁷¹ Прва вијест која није из Крајине објављена је доста рано већ 20. августа и она говори да је устанак избио и на десној обали Дрине код Вишеграда.³⁷² Ипак ово бојиште остаје у запећку и њему је посвећена пажња само још телеграмом из *Tagblatt*-а од 25. августа пренесеним посредством *Заставе*. У њему стоји да је дан прије код Вишеграда почео жесток бој у којем се бори између 400 и 500 устаника.³⁷³ На потпуно другом крају Босне, стиже из Госпића вијест да се у близини Срба дешавају немири што најављује почетак борбе и на тој регији.³⁷⁴

³⁶⁵ Исто. Удовољивши и Јејићу и Турцима архимадрид Алекасандар је настојао на све начине да избјегне невоље, али се све свршило трагедијом. Исто. Он је ипак успио да преживи, па је 12. септембра пошао да се пожали брчанском кајмакаму, али су га Турци на путу заробили и жестоко претукли. Потом је доведен у Брчко гдје су му по овом извору дјеца чупала браду и јавно га псовала. Шта му се даље десило није познато. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875. Занимљива је и његова одлука да се запути баш у Брчко, пошто су и Бијељина и Зворник ближи манастиру. Она говори о томе колико је мало повјерења духовник имао у локалне моћнике.

³⁶⁶ Један је чобанин убијен, а један трговац и његов помоћник су рањени. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 9/22. 9. 1875. Велике наде раја је полагала у аустроугарског вицеконзула из Брчког Николу Омчикуса. Након његовог разговора са представницима власти насиље је заиста и било умањено. Исто

³⁶⁷ Односно како дописник пише „Кнежево-поље у планини Козарац“. Исти за ову локацију помиње да је најбројнија устаницима. „Дописи“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875

³⁶⁸ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

³⁶⁹ Србац се помиње као Свињар у неколико наврата. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875.

³⁷⁰ Бројни су разлози стратешке природе зашто су ови простори Босанске Крајине били колијевка устанку у Босни. Они се ипак могу свести на једну најважнију предност, а то је близина саме границе.

³⁷¹ Да је комуникација отежана говори и допис из Бањалуке који завршава са „ово писмо шаљем на ризик са женом једном, која бежи у Аустрију.“ „Дописи“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875

³⁷² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 8. 8/20. 8. 1875.

³⁷³ „Новије“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. Борбе на Дрини су изазвале прекид телеграфске везе између Сарајева и Цариграда. „Новије“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875.

³⁷⁴ Прва вијест је била да су погинули Тајир бег Куленовић и чланови његове породице, али је ово касније оповргнуто. Заправо убијен је један заптија приликом купљења новца за царску благајну. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 9/12. 9. 1875. Шест дана раније из Книна стижу вијести да избјеглице долазе из Грахова (наведено као „Грабова“ и „Граова“, прим. аут) и да је код њих стање несносно, те да ће устанак брзо букнути. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875.

Септембар је већ одмицао, а из западних крајева Босне још није било вијести о устанку. По једном извјештају од Бихаћа до Ливна становништво је било веома узројано и одсудни час се неумитно ближио.³⁷⁵ Узроци узнемирености дају се лако разумјети ако се сагледа турски насртај на манастир Рмањ. Из тек обновљеног манастира монаси су побјегли након првих вијести о устанку у Босни. Након тога услиједила је противничка интервенција: „Бјесна Турадија одпара браву с врата изсече иконе, нагрди свете тајне, ујахује на коњма у алтар и шта још претвори манастир у „Anstandsost". И то неби доста, него хајд и у стан свештенички те оно мало хране извадише из амбара и продаше, једно прасе пресекоше по хрбту и све изопачише, што им руку дође“.³⁷⁶ Оваква демонстрација силе колико год да је плашили рају толико је и утврђивала у мисли да је отпор једино рјешење. Као неки од могућих вођа будућег устанка у петровачком крају су поменути „Давид Грубор, Илија Билбија, и неки ћурчуз, трговац Симо Чавка и златар Јово Туфекџија“.³⁷⁷ „Живила револуција на балканском полуотоку“ овако се завршава телеграм од 17. септембра са важном новошћу да је устанак букнуо и у Западној Босни.³⁷⁸ Усташи су запалили караулу код Тишковца, а у другим мјестима све је за устанак спремно.³⁷⁹ Већ 21. септембра јављено је да је у Тишковцу и Трубару убијено 70 Турака.³⁸⁰ Послије ове услиједиле су борбе и у Осредцима и Дугопољу.³⁸¹ Вијести из првих октобарских бројева потврдили су да је устанички вођа поп Билбија, а уз њега по први пут је поменут и Голуб Бабић.³⁸²

За Ливно и његову околину у августу нема помена о устанку, али допис који из тих крајева долази говори о бројним злочинима који се врше над хришћанским

³⁷⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 31. 8/12. 9. 1875. О стању у петровачкој нахији и тамошњем злочину који су Турци починили над породицом Вучена Станаревића пише у допису од 16. септембра, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875. Потврду овога налазимо у В. Красић, *Устанак*, 116.

³⁷⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 9/14. 9. 1875.

³⁷⁷ Исто

³⁷⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875. Један дописник из Бихаћа је баш тога дана послао допис несвјестан да је нешто јужније буна већ почела. Занимљива је његова анализа о потпори коју даје Беч како би се устанак подигао и у тој регији. Оно што је примјетио јесте да пушке долазе са друге стране границе и да се продају по знатно мањим цијенама од набавних. „Дописи“, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875.

³⁷⁹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875

³⁸⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 9/22. 9. 1875. Упореди: В. Красић, *Устанак*, 118.

³⁸¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875. По наведеном телеграму у Дугопољу је страдало 156, а у осредцима 90 турских војника.

³⁸² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875. Више о Голубу Бабићу, в. Братислав Теиновић, „Голуб Бабић и Милета Деспотовић: скице за биографије устаничких вођа у Босни 1875–1878.“, *Култура полиса* 45–XVIII (2021), 221–231.

становништвом.³⁸³ Оно што издваја допис јесте свједочанство о турском нападу на фрањевачки самостан у околини самога града.³⁸⁴ Турци су без обзира на своју бројност, наишли на изненађујуће јак отпор монаха и брзо су одступили. По допису ово се дешавало у поноћ 10. августа,³⁸⁵ а свега неколико седмица прије страдао је и чувени ливањски фрањевац Ловро Караула.³⁸⁶ Насупрот жилавом отпору ливањских фратара, из бројних дописа видљиво је јењавање устанка римокатолика у свим другим крајевима Босне и Херцеговине. Тако један *Obzorov* новинар користи добро познато име страдалог фра Карауле како би мобилисао незаинтересоване римокатолике из дервентског краја.³⁸⁷ Много горе од равнодушности је за *Заставу* изгледала отворена сарадања са Турцима забиљежена у околини Бања Луке.³⁸⁸ Један травнички фрањевац указао је да се у Ивањској под водством сукно-шиоца Ивана Мартиновића скупило 48 римокатолика и потом уписало у турску војску. На крају исти закључује да је оваквих примјера све више.³⁸⁹ Ни у Херцеговини овакав утицај западне цркве није изостао, па и одатле стижу гласови да високи црквени прелати раде на штету покрета.³⁹⁰ Половином септембра објављена је кратка вијест да је

³⁸³ Нарочито су нападане трговачке куће „Кујимџића, Савића, Радића, Самарџића, Кутлеше и Павловића“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875.

³⁸⁴ Исто

³⁸⁵ Исто

³⁸⁶ Караула је такође био један од учесника заплета из 1875. године. Током чувеног путовања аустријског цара кроз Далмацију њему је заједно са још два фрањевца омогућена аудијенција у Сињу. Потакнут овим, он је касније Францу Јозефу намјенио Споменицу која између осталог говори и о турском прогону хришћана. Цар је још приликом сињског сусрета наводно изјавио: „Infelice governol! infelice la gente! Faro tutto il possibile“ („Несрећна управа! Несрећан народ! Учинићу све што могу“, прим. аут) Bonifac Badrov, *Fra Lovro Karaula (Prilog povijesti bosanskih Franjevaca)*, (Sarajevo: Isl. dion. Štamparija. 1925), 33–43.

³⁸⁷ *Застава* преноси: „Зар није њим једнако дозлогрдило тиранство турско, зар и њих не гњету једнаке невоље као и њихову православну браћу. Несмлатише ли Турци крвнички најзаслуженијега њихова духовника Караулу?“, „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875.

³⁸⁸ Осим Бања Луке сличне информације долазе и из других мјеста, попут Новог Града. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875. „Новије“, *Застава*, 24. 8/5. 9. 1875.

³⁸⁹ Фрањевац је заправао желио демантовати вијести о томе да су Бања Лука и Градишка побуњене. Због недавног проласка кроз те крајеве, револтиран лажним телеграмом он је навео овај радикалан примјер. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. О томе и у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. За податке из *Заставе* о ивањској чети налазимо потврду и у другим изворима. Тако се на основу Ђурђевићевих *Мемоара* дознаје нешто више детаља: „Katolici sa sela od Ivanjske, možda iz straha, da Turci i njih ne popale, sastaviše svoju četу od 500 momaka i pridružiše se turskoj vojsci u Gradiški. Oni su svi bili po seljačku obučeni, ali su svi nosili jednake bijele turbane omotane oko glave, da se raspoznadu. Vrhovni zapovjednik ovih triju četa od 1500 momaka bijaše podpukovnik Vejsil-beg (Arnaut)“. М. Gjurgević, *Memoari*, 78. Š. Irijart, *Bosna*, 72. Осим ове литература препознаје је Паје Додића из околине Бањалуке. Б. Теиновић, *Српски*, 70.

³⁹⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875

папа послао католичким владикама у Босни и Херцеговини инструкцију како ће помоћи да се устанак угуши.³⁹¹

Из престонице вилајета нема вијести о устаничким потхватима, али се и тамо репресија власти само повећавала.³⁹² По телеграму из Брода због тога у град долази велики број аустријских поданика из Сарајева.³⁹³ Сам аустроугарски конзул Теодоровић је ту своју породицу отпремио. Телеграм свједочи да су међу страницима који у одласку траже спас налазе и двије енглескиње учитељице (Аделина Ирби и Присила Џонстон, прим. аут).³⁹⁴ Кратко је јављено и да се 10. септембра у Сарајево вратио „Муфти арамија Антим са својим Рудан арамбашом“.³⁹⁵ Ова вијест није толико важна за престоницу вилајета колико за друге градове које је у претходном походу посјетио. Оцјена дописника је да је владика „у Приједору повезао све имућније Србе,³⁹⁶ и у Бањалуци спремио пропаст већ уапшеним“.³⁹⁷

Посљедње августовске и прве септембарске новости за простор Босне не иду у прилогу устанку.³⁹⁸ Иако и власт има својих тегоба, устаници се након првог удара махом

³⁹¹ „Новије“, *Застава*, 2. 9/14. 9. 1875. Крајем године у рубрици *Преглед новина* може се прочитати и једна сасвим супротна вијест: „Недавно се папа пред једним кардиналом о источном питању овако изразио: Ништа већма не желим до то, да усташе победе, да Турци буду потучени и из Европе истерани“. „Преглед новина“, *Застава*, 21. 12. 1875/2. 1. 1876. Нешто више о дјеловању папе, в. М. Екмечић, *Дипломатске*, 258.

³⁹² Напримјер: „У Сарајеву запаљено по Труци и изгорјело много кршћански кућа“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

³⁹³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875.

³⁹⁴ Исто. Идуће 1876. по једном допису из Пакраца сазнајемо да се „госпођице Ирби и Џонстон“ заузимају за босанску пребјеглу сиротињу. „Дописи“, *Застава*, 22. 2/5. 3. 1876.

³⁹⁵ „Дописи“, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875.

³⁹⁶ У једном другом телеграму стоји да су приједорски трговци у Бихаћу затворени. „Теллеграм „Застави““, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875. Наведена су и имена: „Владим. Стефановића, Симеона Вукића, Јову Шесту, хаџи Петра Антоновића, Симу Беру, Раду Јањоша, Симу Митриновића.“ Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 9/24. 9. 1875. Један од трговаца Перо Вуковић је измрцварен и посјечен. Исто. „Теллеграм „Застави““, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875. У јануарском броју од идуће године саопштава се да су остали трговци одведени у Сарајево те да им се одатле спрема даљи пут у Азију у ропство. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 12. 1875/4. 1. 1876.

³⁹⁷ „Дописи“, *Застава*, 5. 9/17. 9. 1875. Бањалучки трговци који су се налазили у Аустро-Угарској добили су налог да се у року три дана врате у град или ће им жене и дјецу послати у Малу Азију. Они који су остали преживљавали су мучења о чему је остало једно свједочење: „Неке пак ставили су у Бањалуци на тортуру. Оковали их на име у ланце, а око врата ставили жељезне карике са оштрим изнутра чавли тако, да само управо могу стајати, а макну ли се, ето им чавли продру у месо. На главу пак метули су им жељезне капе од 20 ока (нешто преко 40 фунти тешке), па онда их испитивају да кажу јесу ли и они бунтовници, па их дотле муче, док некажу да јесу. Један немогав мука више подносити рече: ја нисам тако ми бога, ал више подносити немогу и велим да јесам.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875.

³⁹⁸ „Дописи“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. Турци користе период надмоћи и врше силне злочине, тако се по гласнику из Јасеновац сазнаје: „Турци сад пале куд год иду. Тако су запалили све што је каурско од Јасеновца па до Дубице и ниже иза Костајнице. Жене, децу немилице секу. Бошњачким породицама и њиховом благо

повлаче у збјегове.³⁹⁹ Осим очекиваних разлога том су можда допринијеле велике кише које су дошле пред јесен.⁴⁰⁰ Већ од 5. септембра стижу информације које подсјећају на почетне успјехе. Под Козаром и Мотајицом су чарке, устанак се шири и на Брчко и Градачац, а једна побједа је забиљежена и код Мајевице према Лозници.⁴⁰¹ Од поменутих „чарки“ у Крајини највећа се десила поново у Подградцима. Као и у претходним борбама и овај пут је недостатак наоружања за устанике био изузетан проблем. Упркос томе они су успјели да се са противником равноправно боре.⁴⁰² Осим овог боја забиљежени су мање борбе и код Дубице.⁴⁰³

Баш на прелому мјесеци у вријеме кад су из Босне стизали разни како оптимистични тако и песимистични гласови у *Застави* је објављен „Манифест огољеле босанске раје, султану турском цару, који у Стамболу сједи и 500 година са својим великашима, агама и спахијама глоби и гњечи Србе босанце“.⁴⁰⁴ Потписан тачно 1. септембра манифест је заправо објава рата Османском царству. Из њега је веома уочљив српски карактер устанка, што се најочигледније чита из навођења самог адресанта: „србски народ из свију крајева Босне“.⁴⁰⁵ Из овог документа да се наслутити и нешто о броју устаника па самим тим и снази покрета, али оно што је најзначајније јесте јасно изречена рјешеност за одсудни сукоб. „Ево ти рата крвниче стари, душману српства падиша наш!“⁴⁰⁶ након овог узвика било је јасно да је претходни август тек први мјесец у крвавој и исцрпљујућој борби.

не дају прелазити на наш крај“. Исто. Насиљем обилују и каснији извјештаји из околине Градишке. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

³⁹⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875.

⁴⁰⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875.

⁴⁰¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875. „Новије“, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. О догађају на Мајевици пише само да су устаници освојили један табор турске војске. Иако нема никакве потврде због просторне и временске блискости овај догађај заправо може бити дио претходно наведене акције Јејићевих усташа.

⁴⁰² По текстовима из *Заставе* у овој борби се сукобило 400 турских пјешадинаца и 200 коњаника са 170 усташа, од чега их је мање од трећине било добро наоружано. Упркос оваквој диспорпорицији по дописниковом свједочењу на бојном пољу је остало 25 Срба и 45 Турака „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875.

⁴⁰³ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875.

⁴⁰⁴ „Манифест“, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

⁴⁰⁵ Исто

⁴⁰⁶ Исто

У истом броју са *Манифестом* нашла се вијест о јаком устаничком удару код Градишке.⁴⁰⁷ Она ће се касније испоставити као далеко важнија за ток ратовања. Иако су устаници након борби код Јабланице и Гашнице ослободили дио савског приобаља,⁴⁰⁸ и иако је у тим биткама страдало готово три пута више Турака, на послијетку су власти скупиле око 1500 људи и извршиле жесток контра-напад. У тој борби заједно са 50 другова погинули

⁴⁰⁷ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875. У једном пријашњем допису наведено је да се усташаи окупљени око манастира Моштанице спремају за напад на Градишку. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 29. 8./10. 9. 1875. Борба која је тад најављена десила се код Огорелице. Око 800 устаника предводио је Петар Поповић Пеција. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 29. 8/10. 9. 1875.

⁴⁰⁸ Битка код Јабланице десила се уочи 10. септембра и у њој су устаници одбацили турске снаге назад у Градишку. Циљ ове битке био је да се обала ослободи како би се могао извршити транспорт пријеко потребног оружја. У овој борби погинуло је 86 и рањено 29 Турака, а устаника свега 9. Посебно је поменут: „Душан Вучковић, комуниста, родом из Бањалуке, а студент на великој школи у Београду. Он је своју главу достојно замјенио убив три турчина и рекав последњу ријеч: „удрите браћо, скотске изјелице народа“ „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 2. 9./14. 9. 1875. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 5. 9./17. 9. 1875. Теиновић на основу његове биографије, али и друге грађе, закључује да се погибија десила дан прије: Братислав Теиновић, „Заборављено име из устанка у Босни 1875. године: Душан Вучковић, краћи животопис са коментаром“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* V-5 (2013), 417–425.

су Пеција и Остоја (Јањетовић Корманоша, прим. аут).⁴⁰⁹ Тим је устанак у Босни за кратко остао без предводника.⁴¹⁰

Смрт устаничких вођа није умногоме поколебала устанике. Већ у идућим бројевима стижу вијести о успјесима против Турака на Просари.⁴¹¹ Слично се збило 15. септембра и у мјесту Кликовци крај Козарске Дубице,⁴¹² а било је и за очекивати у будуће такве акције пошто је поменуто да је у селу Војскова 600 усташа ушанчено са три трешњева топа.⁴¹³ Код

⁴⁰⁹ Битке код Јабланице и код Гашнице су биле двије посљедне борбе Петра Поповића и Остаје Корманоша. О другој борби дописник овако пише: „Пораз Турака и очишћена од њих савска обала дивно је наше обрадовала, а Турке заплашила; али неразумно јунаштво Пецијно и Остојино ту радост у жалост претвори. Јер узев обалу раздијелише свој табор на четири чете и у оближње крајеве поставише. Њих двојица остадоше на обали под брдом само са 46 момака, да нужне поруке и потребе примају. У томе часку времена од 18. сати учинише војводе оно, што стари Срби на Марици ријеци: Опише се славом те учинише три погрешке: прву што на најопасније место само толишно друга задржаше; другу што се ту тако понашаше и држаше као да су ван сваке опасности, и трећу, ту што у часу очевидне опасности, по савјету усташког одбора нећедоше бар себе од пропасти спасти, рекав „ни милијон Турака ми се не бојимо.“ – Велико, али неразумно јунаштво. Сутра дан, пред подне, навале табори Турака сакупљених од Градишке Бањалуке и Орахове, те их у богазу крај Саве под брдом опколе. Ту се ужасна борба одпочне. Шака усташа тако се је јуначки борила да је 1500 Турака трипута натраг сузбијала, где је редовна војска сабљама у бој нагонила и повраћала. Било их је који су на кољена падали пред аскером „царским“ велећи: „убијте нас, али толиком нападају ћаура одолети неможемо.“ Пеција и Остоја доиста су се јуначки борили, али наћерана турадија силом и подстаком „хумети-мухамед“, тако силно извали да шапи јуначки усташа није друго стајало до свима изгинути, или преко Саве бјежати, јер су са сува са свију страна ужасном силом опкољени били. Пеција је викао да ту бранећи се изгину, а Остоја изда налог да се остатак четника у дереглију, ту стојећу, укрцају те да бар њих двојица живи остану, Пецију силом повуку у њу, одакле су се једнако бранили док их неколико стотина из плотуна танета необорише обојицу на сред Саве. Међу мртвим вођама лежало је мртвих усташа 28, а остало све по неколико тешких рана добило. Ту Турци двојицу вођа погубише и побједу одржаше, али их је скупо стало, јер их је 220. мртвих и 60 рањених остало. Убив те јуначне вође Турци су из гласа викали: држите сад и Видовића и Пелагића, ма да ниједан од њих ту били нису“. Исто. Осим ове постојала је и верзија која је помињала издају као узрок погибији, али је иста недовољно образложена. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 2. 9./14. 9. 1875. Још виђења ове погибије види „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 7. 9./19. 9. 1875, „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 10. 9./22. 9. 1875. О силној слави ових војсковођа свједочи и парастос који је служен у Београду, приликом којег је црква била дубке пуна као у вријеме највећих празника. „Дописи“, *Застава*, 9. 9./21. 9. 1875. „Преглед новина“, *Застава*, 12. 9./24. 9. 1875. Парастос је одржан и у крагујевачкој фабрици. „Вести из Београда“, *Застава*, 17. 9./ 29. 9. 1875. Упореди: М. Gjurgević, *Метоари*, 79–81. Р. Ј. Поповић, *Београдско*, 99. Више о Остоји Корманошу, в. Б. Бранковић, *Српски*, 140–141.

⁴¹⁰ Послије борби остатак устаничких снага се повукао дубље на Козару. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 31. 8./12. 9. 1875. Већ у идућем броју наведено је да усташе на Козари имају вође и то поуздане, али се још увијек не зна ко су загонетне личности. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 2. 9./14. 9. 1875. Ипак једна личност је овај пут поменуто у негативном контексту, а то је Пелагић. За њега се каже: „Овом приликом неможе нам се на ино а да са болом у души не споменемо глас да Пелагић није вођа устанички, или да бар није са устаници, него да тутун пуши у Градишци старој и да пише којекакве бљувотине. Сто пута да се одреко крста, сада треба да га узме у руке па да у Босну и повиче: за крст часни и слободу златну.“ Исто. Као нове вође устанка у овом крају убрзо се помињу Дамјановић и Бабић. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 5. 9./17. 9. 1875.

⁴¹¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 2. 9./14. 9. 1875. Битка се десила око Орахове, а устаници су побједили око 500 Турака. Након ове битке Турци су посјекли два Србина трговца, а двојицу су живе на колац набили. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 5. 9./17. 9. 1875.

⁴¹² Исто

⁴¹³ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 5. 9./17. 9. 1875.

Куљана неколико десетина устаника је надвладало 300 Турака. Након кратког мирног периода поново се утврђује да устанак свагдје напредује.⁴¹⁴ Из задњих септембарских бројева стижу вијести о устаничким успјесима код Костајнице, на Козари,⁴¹⁵ и у мањим мјестима крај Дубице.⁴¹⁶

Оно на шта су савременици већ при самом почетку указали као недостатак осим питања оружја и муниције јесте и проблем устаничког вођства.⁴¹⁷ Из свега претходно наведеног види се да су се већ у првим данима издвојили поједини именовани и неименовани јунаци, а крајем августа *Застава* је објавила и један интересантан списак у ком су поменути „чувене вође и агитатори босански“: Видовић, Пелагић, Пеција, Голуб, Јовета, Марко Бабић, Јејић, Тане Аврамовић, Остоја и други пријатељи народа већ су у босанским међама и планинама нове чете за нападај припремили називајућ сваког кукавицом и издајницом који домовини помоћ неукáže.⁴¹⁸ Осим наведених проблема након подизања устанка у Босни настају и нове тегобе. Највећа међу њима је била огроман избјеглички покрет. Ако се у обзир узме тадашњи број становника у покрајини и сразмјерно упореди са дописима у којима су поменуте хиљаде људи које спас траже преко Саве стиче се утисак погрома библијских размјера.⁴¹⁹ Стални прогони и потјере доводиле су и до чарки

⁴¹⁴ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 9/19. 9. 1875.

⁴¹⁵ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 14. 9/26. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 16. 9/28. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 17. 9/29. 9. 1875.

⁴¹⁶ Борбе код Комленца и Баћина „Телеграми „Застави““, *Застава*, 19. 9/1. 10. 1875.

⁴¹⁷ О томе свједочи и повјереник српске владе Алекса Стојковић: „нема ваљаних вођа, који би усташама... управљали. Сваки хоће да је самосталан и да на своју руку ради“ Јагода Војводић, „Стање Босанског устанка у јесен 1875. године“, *Зборник Матице српске за историју* 47–48 (1993), 152. Даље у тексту: Јагода Војводић, *Стање*. Сам одбор босанских усташа је навео је шта је најнеопходније „Глас из Босне пријатељима народног ослобођења“, *Застава*, 26. 8/7. 9. 1875. Као адреса за слање помоћи наведена је трговачка кућа „Г. Стојана Угринића у Старој Градишкој у славонији. „Додатак“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875. Крајем године Васо Видовић, Спасоје Бабић и Јово Билбија су послали апел за помоћ босанским устаницима, а адреса је идаље био Угринић. „Браћо и пријатељи!“, *Застава*, 28. 11/10. 12. 1875. В. Красић, *Устанак*, 80.

⁴¹⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. Осим поменутих у једном другом списку налазимо имена и Пере Бабић, попа Ђорђа Карановић, попа Стеве Поповића, Јефте Далматинца, игумана манастира Моптанице Ћире Адића, поп Васе Адића, Малете Дамјановића и Душана Вучковића. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 10. 9./22. 9. 1875.

⁴¹⁹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 10. 8/22. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 8/27. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. „Дописи“, *Застава*, 17. 8/29. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875. По једном допису само у овом кратком временском року прешло је до 16.000 људи. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 8/1. 9. 1875. У броју 100 *Заставе* овај се број пење до 29.600 људи. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. „Новије“, *Застава*, 22. 8/3. 9. 1875. Касније је лист представио један веома прецизан извјештај из кога се да примјетити да одступања нису велика у односу на претходне процјене: „По изказима, што су досад приспели главном заповедништву, интернирано је у градишком окружју загребачком 2377 босанских

и сукоба са аустроугарским посадама што је могло да резултира дубљим међудржавним споровима.⁴²⁰ Овакав стални притисак као и у случају Херцеговаца пробудио је емпатију и у иностранству па су убрзо формирани и први одбори за прикупљање помоћи.

породица са 8744 мушке и 8507 женске чељади, укупно дакле 17.251 чељаде. Собом имаду 9275 глава рогатог блага, 1482 коња, 3754 крмади 4747 оваца и коза. Из истог оружја одправљено је и у пакрачкој поджупанији интернирано 120 породица са 272 мушке и 314 женске, укупно дакле са 586 чељади. Собом имаду 13 глава блага. У баналском окружју има по изказима, који се баш састављају, 4326 чељади са 3775 глава рогатог блага, 511 коња, 2517 крмака и 2983 овце и козе. У огулинско-слуњско окружје пребегло је у слуњски котар 40 чељади, а у личко-оточко окружје 40 породица од 163 особе са 1735 глава блага. Ови последњи бегунци интернирани су у котару долњо-лопачком. Најпосле прешло је у бродско окружје 4. породице из Брчка. Ово саопштавају „Народ. Нов“, од раније, но досада би морало бити до 5 хиљада бегунаца више.“ „Нови Сад 26. авг.“, *Застава*, 27. 8/8. 9. 1875.

⁴²⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 8/24. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 8/25. 8. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 8/31. 8. 1875.

5. „Помоћ, браћо, помоћ!“ (октобар–децембар 1875. године)

У првом октобарском броју објављен је један занимљив допис који говори о другачијој перцепцији устаника и могућностима пропагандног ратовања. Већ сама адреса „Балтимор (у Америци)“ из којег је послан га издваја од других.⁴²¹ Дописник представља кратку хронологију америчког виђења дешавања у Херцеговини и Босни. Први утисци су јако повољни и оцјена је да устанички покрет због своје слободарске природе изазива симпатије међу јавношћу континента. Ношени реакцијама журналистике и јавности, и трговци су почели да продају и зарађују на овој теми. Ипак крај овог полета услиједио је веома брзо након телеграфа из Цариграда и депеше из Лондона који су говорили о злочинима устаника. По првој вијести устаници су након заробљавања посјекли 49 Турака, а по другој која је изазвала још веће узнемирење устаници су у Мостару једно дијете испекли.⁴²² Аутор је поражен овим, послао допис у матицу у нади да ће се поменуто демантовати као тенденциозна лаж. На крају самог дописа у заградама одвојеном тексту уредник *Заставе* увјерава како је ова информација пука измишљотина. По његовом тумачењу такав злочин се није могао десити на тој локацији, пошто је сам град Мостар био „турско гњездо“, а не устаничко. Зато он сматра да енглески конзул том није могао освједочити нити такву вијест даље телеграфисати ка Лондону.⁴²³

На почетку октобра представљен је и пресјек стања у устаничким редовима. У допису стоји: „Устаничка војска састоји се из четири чете, које су међу собом у свези. У првој је четири војвода Максим Бачевић и сердар Пеко Павловић, као заповедници. Капетани су у тој чети: Ђуро Радан, Ћетко Пејов, поп Миле, Бача Ћуричић, Вуко Филипов, секретар Крсто Пејовић. Друга чета има табор 2 сата од Невесиња и у њој су ови капетани Трипко Грубичић, Трипко Бува, Рупар Продан, Илија Стеванов, Јован Помбета, Лука

⁴²¹ „Дописи“, *Застава*, 19. 9/1. 10. 1875.

⁴²² Исто

⁴²³ Исто. Након неколико бројева објављен је чланак из „Теглихер Балтиморе Векера“. У њему сами Американци овако оцјењују ваљаност енглеских вијести: „енглески извештаји преко Цариграда обим и значај устанка омаловажавају, јер Енглеска у томе нема ништа да каже, а стиди се признати, да је одгурнута на страну у питању, које је вазда сматрала у владавинским пословима својим као најважније за њу. Са Француском је тако исто. Обе земље добивају своје извештаје само из турских извора, а Турчин омаловажава и презири увек умале Хришћане, који оће да стресу турски јарам.“ „Преглед новина“, *Застава*, 1. 10/13. 10. 1875.

Мишковић, Глиго Миличевић, војвода Симо. Осим тога има још две самосталне чете у Гацком и Пиви под попом Богданом Зимонићем и Лазаром Сочицом, с капетанима Вуком Хацићем Стојаном и Мирком Ковачевићем. У првој чети има 800, у другој око 1000 друга, а у Грацком и Пиви има 1400 момака. Сва је ова војска сложна, организована и војничком опремом подпуно снабдевена.“⁴²⁴

Почетком идућег мјесеца на сличан су начин побројане и главне чете у Босни и Старој Србији: „У крају новопазарском врховни је начеоник војвода поп Жарко; у Босни у околини Ливна и Имоцког Ђуро Филиповић; у околини Тишковца Голуб Бабић, Илија Билбија, Давид Грубар и Радосављевић; у околини Бишћа Словенац Мрљак, Каран, Ђоко и Ранко; у околини Костајнице и Приједора Симо Билбија и Тркуља; у планини Козари Милић“.⁴²⁵ Осим устаничких снага посредством једних њемачких новина у *Застави* је објављена процјена јачине турских снага у вилајету: „...састоје се из 80 хиљада људи. Од целе војске цигло се броји на 12.000 низама, а ресто је 21.000 редифа, (војска на силу, што под морање иде да се бије) 35.000 башибозука, три регименте спахија и 140 стрелјаца. Цела та војска турска стоји у најжалоснијем стању, у сваком погледу. Више од 3 месеца нису примили ни једне паре ајлука, и зато влада у Бањалуци, Сарајеву, Мостару, Сјеници и Столцу највеће незадовољство у војсци“.⁴²⁶

Борбе у Херцеговини нису јењавале ни са прелаза из септембра у октобар. Тако је стигла вијест да је у околини Невесиња страдала „прва племићка породица турска у Херцеговини“, односно да је заједно са шесторо браће у борби са устаницима погинуо Осман-бег Љубовић.⁴²⁷ Нешто прије прочуло се и за битку код Хутова у којој је поражено неколико табора војске која се кретала из Клека.⁴²⁸ У то доба најжешћа борба одиграла се у

⁴²⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875. Погледај и други приказ у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 10/5. 11. 1875. Додатно Касније се поред набројаних помиње и Димитрије Мерћеп. Наведено је да исти има приличног војног знања, те да је био капетан Вукаловићев у вријеме његових устанака. То је наведено и за Љубибратића, али је такође и поменуто да према њему народ нема толико симпатија. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875.

⁴²⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 10/5. 11. 1875.

⁴²⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875. До краја љета 1876. године историографија наводи број од 107.000 војника. Б. Теиновић, *Српски*, 63.

⁴²⁷ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875.

⁴²⁸ Исто. У овој борби посјечено је 100 турских глава. Устанике су предводили Љубибратић, Петковић и Миличевић. Исто. Касније се уз њих помињу још Павловић и Анђелић, а као микролокација битке наведена је дионица Прапатница – Равно надомак самог Хутова. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875. „Дописи“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875. Упореди:

мјесту Главски До надомак Требиња.⁴²⁹ У њему су се истакли војводе Павловић⁴³⁰ и Бачевић⁴³¹, те поп Мило Ивочић који су са нарочитом жестином гонили Турке све до Требиња. Приликом ове борбе пало је по извјештају из *Заставе* више од стотину Турака,⁴³² а поједини дописници указали су на нарочиту немилосрдност устаника.⁴³³ Она је била освета за турске злочине приликом отимања манастира Дужи.⁴³⁴ Упркос сталним успјесима устаника њихова снага ипак није била довољна да трајније блокира турску војску. Тако је објављено да су 30. септембра из Гацка преко Билеће у Требиње дошли Шевкет Фарик-паша и Осман Лива бригадир-паша.⁴³⁵ У задњим октобарским бројевима забиљежено је неколико борби на херцеговачком ратишту.⁴³⁶

Пред сам крај године *Застава* је објавила чланак из *Орла* који даје биографске прегледе вођа и јунака устаничких. Ту је међу осталима поменута и личност која се до тада ријетко сретала на новинским страницама. Био је у Херцеговини као ускок добро знани, Стојан Ковачевић (1821–1911). О њему пишу: „Изглед Стојана Ковачевића је права слика горскога ајдука. Средње величине, широких плећа и прсију, кад иде љуља се и прекреће. Лице, које му је сво црно и огорело, испрскано је осим тога пушчаним прахом, који му је

М. Gjurgjević, *Memoari*, 88. Саво Скоко, „Сјајне победе херцеговачких устаника на Муратовици 1875–1876..“, у *Невесинска пушка*, ур. Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 109. Даље у тексту: С. Скоко, *Сјајне*

⁴²⁹ По једној оцјени ова битка „најкрвавија је послје граховске (вјероватно се мисли на битку код Граховца из 1858. године, прим. аут)“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 9/12. 10. 1875.

⁴³⁰ Дописник по први пут описује војводу Пека Павловића: „Пеко Павловић је висок, јак са громовним гласом. На прсима му сијају сребрне токе. Поглед му је енергички и строг; понашање солидно и пријатно. Својом одлучношћу и пријатношћу завладао је Пеко својим људима, који се боје његовог гњева а жедне за његовом похвалом.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875. За још опис Павловића, в. „Вође и јунаци из данашњег устанка у Босни и Херцеговини“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875, „Листак“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. Још један опис Павловића, в. М. Šamić, *Francuski*, 279.

⁴³¹ Бачевић је описан као „војник одушевљен и храбар, млад је тек од 25 година. Има плаве власи и граорасте очи. Стас му је снажан.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875.

⁴³² Исто

⁴³³ Један бечки дописник је на бојном пољу затекао стотину обезглављена тјела и главе којима је потом одсјечен нос. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 9/12. 10. 1875.

⁴³⁴ Турци су запалили манастири и том приликом убили четири стара послужитеља, који због својих година и немоћи нису жељели напустити манастир. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875.

⁴³⁵ Са овом надопуном у Требињу се налазило осам табора турског аскера. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 8. 10/20. 10. 1875.

⁴³⁶ Борбе на Зупцима дешавале су се у распону од 22. до 24. октобра. Сефер-паша је том приликом ударио на устаничке положаје, али су га чете Љубибратића, Павловића, Петровића и Вукаловића спремно дочекале. Укупан број мртвих и рањених Турака процјењен је на више стотина. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 14. 10/26. 10. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 15. 10/27. 10. 1875. Детаљно о своме учешћу своје деобровољачке јединице у борби пише конте Фаела, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 11/14. 11. 1875.

чак и очи захватио, тако да му црне светле очи још црње и страшније изгледају. Кад погледи пресеца погледом. Па те очи уму често и стидљиво да се насмеше и весело да се насмеју. И Стојан је ускок херцеговачки, али је већ преко 20 година, од младости своје у Црној Гори. Стојан је био од куће имућан и већ као младић кнезовао је у својој општини, али добра или коб нанесе га, да се једног дана са једним Турчином сукоби и овога убије. Сад му не остаде ништа него да утече у Црну Гору. Утекао је у Црну Гору, ади се одмах на граници настанио, одакле је често упадао међу Турке и светио им се. Тако се Стојан отпадио од мирна живота, поајдучио се али се и пројуначио. Четовање је Стојану најмилија забава где је кавга и окршај, ту је први Стојан Ковачевић. Док је Црна Гора са Турцима чешће ратовала, дотле је Стојан најбољи живот био. Од како је пак Црна Гора са Турском на миру и од како је граница међу једном и другом Државом утврђена и од стране Црне Горе строго пажење границе наређено, од то доба живи Стојан у сиротињи и у великој невољи. Име Стојана Ковачевића познато је добро на овим крајевима. Браћа Кикинђани послаше му г. 1871. сабљу са натписом „Јунаку Стојану Ковачевићу, браћа Кикинђани г. 1871." После тога путовао је Стојан по овим крајевима и носио је свагда уза се припасану поменућу сабљу, која по свој прилици на бојишту херцеговачком израђује данас највећа јунаштва у руци Стојана Ковачевића. Кад се Стојан са свога пута одавде вратио, оде лицем на велики петак у манастир Косијерово, где га издајом његовога рођенога кума Турци ухвате, у тавницу баце а затим чак у Сарајево отправе. Стојану је сад висила сабља над вратом. Но кнез Никола заузео се за Стојана. Како му је Стојан на срцу лежао, послао је самога свога брата, ађутанта Станка Рудонића у Сарајево, који се дуго тамо бавио, не могавши ништа изградити. Још се Радонић бавио у Сарајеву, кад се једнога дана чудо догоди, - тавница, у којој је Стојан био, нађе се једног јутра широм отворена, а сужнога није било у њој, горски ајдук јездио је планином док се није дочепао слободне Црне Горе. Чим је данашњи устанак букнуо, Стојан је био већ у реду међу првима. Име му као што рекосмо није избило на јавност, јер Стојан није вођа, али је јунак и Србин, који се јуначки бори и свој српски аманет достојно врши. Стојан је у добу од 40—50 година.“⁴³⁷

⁴³⁷ „Вође и јунаци из данашњег устанка у Босни и Херцеговини“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875. преузето из *Орао* 1876, 142–143. Момчило Голијанин, „Стојан Ковачевић и херцеговачки устанци (1821–1911)“ у *Невесињска пушка*, ур. Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006)

Почетком новембра нешто интензивније борбе су биле у крајевима гдје се налазио Лазар Сочица.⁴³⁸ Тако су његове чете заузеле 1. новембра тврђаву Безуј у Пиви.⁴³⁹ Ово је била само најава будућих значајаних потхвата на том ратишту. Након свега десетак дана објављена је сензационална вијест о великој побједи. Сочицине снаге пресреле су Турке на путу и зададе велике губитке.⁴⁴⁰ Око 300 Турака је погинуло или рањено, а устаници су посјекли 50 глава.⁴⁴¹ То ипак није било све, пошто је преостала војска блокирана па су очекивани још жешћи напади.⁴⁴² Био је то почетак боја на Муратовици.⁴⁴³ Брзо су се устаницима који су опсјели Турке придружиле и црногорске снаге предвођене Пеком Павловићем.⁴⁴⁴ Потом је још јачи удар покренут. Оно што су Селим-паша и Сефкет-паша намјеравали да допреме у Горанско је заплијењено. Након свега по писању *Заставе* око 800 турских војника је избачено из строја.⁴⁴⁵ Устаника је погинуло 50, а рањено 96.⁴⁴⁶ Међу

⁴³⁸ Доста касније један дописник представља нам његов портрет: „Једноме биће 35 година од прилике, средњег је раста, лица лепа, жута велика брка, очију плави. Носи црногорско фино одело, а на ногама чизме до колена. За пасом му две „леденице“ (сребрне пиштоље), а низ бедру сабља кривуљаса златним балчаком. На капици има грб са две сабље, знак командира црногорског. То је Лазар Сочица, војвода Пивски“. Уз то исти прилаже и његов биографију: „Лазар Сочица Риестов, родом је из Пиве. Дететом учио је књигу код стрица му Хаджи Теодосије, игумана манастира Пивског. Отац Теодосије постригао се у Хилендару и бијаше на гласу бистрац. Погинуо је са првог устанка у селу Мратињу од војске бесног Дед-аге Ченгића, оног што је скоро заглавио. Лазар му је кости пренео у Пиву. Сочица бијаше године 1860—61 перјаником код војводе Жарка Лежевића. После Вукаловићевог одступа, турска га влада постави за Јузбашу (заповедник над 40 пандура). Тако је трајао до 1874. а после трговао у Дробњаку. Кад Невесиње плану, он са пок. Вулом Хацићем дигне Пиву на оружје, те по смрти овог посљедњег, Сочица би војском изабрат за војводу“. „Листак“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. М. Šamić, *Francuski*, 279.

⁴³⁹ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 22. 10/3. 11. 1875. О овој опсади и интересантној опсадној справи названој „штука“, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875. О томе пише и С. Скоко, *Сјајне*, 110–111.

⁴⁴⁰ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 2. 11/14. 11. 1875.

⁴⁴¹ Исто

⁴⁴² „Дописи“, *Застава*, 12. 11/24. 11. 1875.

⁴⁴³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 11/3. 12. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 11/10. 12. 1875. И у вријеме битке на Муратовици забиљежено је да у устаничкој војсци има и муслимана. Помиње се име Мује Рамовића, као и објашњене за ову појаву: „Док ми чувате џамију, с вама сам!“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 12/21. 12. 1875.

⁴⁴⁴ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 5. 11/17. 11. 1875.

⁴⁴⁵ Исто. У појединим страним новинама овај број расте и до 1300 страдалих. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 11/26. 11. 1875.

⁴⁴⁶ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 5. 11/17. 11. 1875.

страдалима био је и устанички првак војвода Вуле Хаџић.⁴⁴⁷ Тако се свршила до тад највећа битка устанка.⁴⁴⁸

Након пораза на Муратовици учестали су извјештаји о окупљању турских снага које планирају да крену у осветнички поход како би задали одсудни ударац устаницима.⁴⁴⁹ Устаници у овом случају нису употребили исту тактику него су велику војску Рауф-паше пропустили у Горанско.⁴⁵⁰ Ипак недуго након тога Павловић је ударио на Плану, па су три тек пристигла табора у Горанско морала да се врате како би помогли билећком низаму.⁴⁵¹ Павловић је и овај пут надмудрио противника задајући му значајан ударац. Посјечено је 350 глава, а Турака је свега пало преко 1000 војника.⁴⁵² Десет дана касније стигле су нове вијести о борбама у Дуги и околини Никшића.⁴⁵³

У броју од средине децембра пренесена је вијест да се и римокатоличко становништво из Попова поља подигло на устанак.⁴⁵⁴ Њихов вођа дон Иван Мусић (1848–1888)⁴⁵⁵ здружио се са Љубибратићевом четом из Грebaца. Осим тога извршено је и

⁴⁴⁷ Кратка биографија Хаџића налази се у „Бој на Муратовицу“, *Застава*, 21. 11/3. 12. 1875. Детаљно о његовој погибији, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 1/16. 1. 1876. За дјелимичан списак страдалих и рањених устаника, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 11/8. 12. 1875.

⁴⁴⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 11/23. 11. 1875. Приказ битке на Муратовици даје и један турски официр. Он говори о путовању са провијантом за Горанско, засједи устаника и покољу који је потом настао. Ово свједочанство учесника догађаја је од несумњиве вриједности, али је још занимљивији његов опис догађаја након битке. Током битке он је рањен, а послје и заробљен. У устаничком логору он је провео шест дана док му рања није залијечена. Након тога у пратњи двије наоружане жене испраћен је до границе. Оне су га том приликом упозориле да се више не враћа на бојиште. Под утисцима свега проживљеног официр је вративши се турским снагама причао да су устаничке снаге несаломиве. Због тога војни савјет је наредио да се удаљи са ратишта како у војсци не би ширио дефетизам. „Глас из Босне о битци на Муратовцу“, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875. Више о првом боју на Муратовици, в. С. Скоко, *Сјајне*, 111–117. Л. Радан, *Устанак*, 104–105. Г. Вуковић, *Мемоари*, 179–180.

⁴⁴⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 11/1. 12. 1875. Такође се говори и о разрешењу генерала Емир-паше, Неџиб-паше и Селим-паше, који су због овог пораза послани у Цариград на војни суд. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 11/5. 12. 1875.

⁴⁵⁰ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 12/21. 12. 1875.

⁴⁵¹ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875. Л. Радан, *Устанак*, 97–98. Г. Вуковић, *Мемоари*, 183.

⁴⁵² Исто.

⁴⁵³ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 7. 12/19. 12. 1875.

⁴⁵⁴ „Новије“, *Застава*, 3. 12/15. 12. 1875.

⁴⁵⁵ Иван Мусић је био католички свештеник и устанички војвода поповски. За извјештавање *Заставе* о херцеговачком покрету, важно је поменути да се његове име нешто фреквентније помиње тек од касне зиме прве године устанка. Више о Ивану Мусићу, в. Милорад Екмечић, „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године“, у *Радови из историје XIX века* (Београд: БИГЗ, 1997), 173–202. Даље у тексту: М. Екмечић, *Улога*.

Мусићево братимљене са Мелентијем Перовићем,⁴⁵⁶ игуманом манастира Дужи, што је наводно означило стварање чврсте везе између римокатолика и православца тога краја.⁴⁵⁷ По тумачењу појединих страних извјестилаца братимљење није дало посебне резултате па је брзо дошло до сукоба између ове двије вјерске групе.⁴⁵⁸ Ипак дописник *Заставе* из Суторине је то оштро демантовао. У прилог демантију он образлаже да су саме јединице вјерски измјешане па је тако под Мусићевом командом и православни свештеник Пера Ковач.⁴⁵⁹ Послије дужег непомињања, из Задра је током фебруара стигао извјештај да је Мусић потукао Турке код Клека.⁴⁶⁰

Заједно са вјестима из Пиве стизале су и вијести о бојевима око Зубаца.⁴⁶¹ Тамо су уобичајно дјеловале Љубибратићеве јединице, а он се неформално, па и по броју помињања у штампи могао сматрати вођом устанка. Ипак у новембарским бројевима његово име се све рјеђе може прочитати. Из новина се сазнаје да је он приликом путовања из Цетиња ка Котору пао са коња и повриједио руку, те да се због тога опоравља у Херцег Новом.⁴⁶² Услијед све сложенијих прилика ова повреда се чинила као најмањи проблем за Љубибратића. Тако се дознаје, прво посредно из италијанских новина,⁴⁶³ а након тог и домаћих извора, да постоје неслагања између њега и Пека Павловића због првенству у

⁴⁵⁶ Један дописник народног листа осликава лик и даје кракту биографију Перовића: „Други је Мелентије Перовић, архимандрит манастира Дужи, а сад војвода Шумски. Он ће бити Лазаревих година, ал је повећи од њега. Има пак ружно јужно лице, густу смеђу браду и бркове. Одевен је као и први (има фино црногорско одјело и чизме до кољена попут Сочице, прим. аут), и загрнуо се кабаницом од црне чоје... Отац Мелентије Перовић, родом је из Горице код Требиња. За првог устанка бијаше још млад, али је претрпио тада од аустријске владе. После мира би именован архимандритом манастира Дужи, а сад са Петковићем предводи Шумљаке. Његов брат и Сочица јесу шогори.“ „Листак“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. Л. Радан, *Требињци*, 67–99. Ово братимљење историографија није потврдила.

⁴⁵⁷ Исто

⁴⁵⁸ У том измишљеном сукобу по писању *Daily Telegraph*-а страдали су и Мусић и Перовић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875.

⁴⁵⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 1/27. 1. 1876. Ђурђевић наводи и да је командир једног од четири табора Мусићеве војске био православца Мијо Брстина. М. Gjurgević, *Memoari*, 74.

⁴⁶⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 1/6. 2. 1876.

⁴⁶¹ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 9. 11/21. 11. 1875, „Телеграм „Застави““, *Застава*, 12. 11/24. 11. 1875. „Дописи“, *Застава*, 14. 11/26. 11. 1875.

⁴⁶² „Новије“, *Застава*, 9. 11/21. 11. 1875, „Дописи“, *Застава*, 16. 11/28. 11. 1875. Š. Irić, *Bosna*. 156.

⁴⁶³ „Дописи“, *Застава*, 5. 11/17. 11. 1875.

устанку.⁴⁶⁴ Кримен Љубибратића била је наводна веза са Србијом,⁴⁶⁵ што је представницима књаза Николе сметало. Дописник који о овом спору дојављује му то није узео за зло, те је закључио: „Ја знам да се Мића бори за српство – а за остале не бих могао то казати“ и „... то је давно познато, да није ни на Цетињу све оно злато, што се сија“.⁴⁶⁶ Први значајни проблем из кога се види да Љубибратић губи на свом лидерском угледу јесте одлазак његовог блиског сарадника Косте Грујића (1846–1903). Над Грујићем се већ прије надвијала сумња па га се на послјетку и сам Љубибратић одрекао.⁴⁶⁷

Обновљене приче о стварању устаничке владе поново Љубибратићево име постављају у прве редове. Ипак иако се он понекад наводи као могући челник, крајем децембра јасно је да од ових говоркања нема ништа. Кратко је објављено да постоји могућност да ће Мићо кад сасвим оздрави отићи на границу са Србијом како би тамо установио нову устаничку чету.⁴⁶⁸ Ово је заправо била најаву његовог потпуног одстрањивања са историјске позорнице. Један чешки дописник говори да он одлази у Београд и да је тим потпуно елиминисан утицај Србије у Херцеговини. Исти помиње и његов сукоб са Пеком Павловићем. Други дописник то оштро пориче и говори да је међу вођама најбољи склад.⁴⁶⁹ Да у друштву виђенијих Срба постоје озбиљне несугласице јасно

⁴⁶⁴ Из *Заставиног* објављивања конзулског извјештаја о почетку устанака се дознаје: „Између њега и Пеке Павловића који не хтеде уступити главно војводство, дође до распре, која се сврши с тим, да је Љубибратић истучен, да му је све одузето и скоро го наг отеран“. „Конзулски извештај“, *Застава*, 14. 11/26. 11. 1875. На сличан начин је овај догађај описао и свједок: „Пеко Павловић, по наредби растјера скупштину, а Јакшића и Љубибратића на вјери и преваром ухвати, одузевши им све до кошуље; оружје, хаљне и новце у име књажево“. А. Јакшић, *Припреме*. 110. Описани сукоби десили су се приликом распуштања скупштине у селу Врањска код Билеће. Овај догађај десио се на лето, а *Застава* по први пут о спору нешто објављује тек током новембра. Из наведеног примјера још једном се јасно приказује спремност листа да о неким темама свјесно не говори. Још о засиједању у селу Врањска, в. Л. Радан, *Устанак*, 86–87. Р. Субић, *Између*, 374. О ривалству међу устаничким првацима посвједочио је и сам књаз Никола, в. К. Никола, *Политички*, 120–121.

⁴⁶⁵ Поменути извјештај говори да је Мићо Балордић назван Љубибратић дошао из Србије са неколико Србијанаца и планом за операцију. Ипак овај план није доведен у никакву везу са српском владом него се као творац означава омладина српска. „Конзулски извештај“, *Застава*, 14. 11/26. 11. 1875.

⁴⁶⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 11/24. 11. 1875.

⁴⁶⁷ Исто. Глас Црногорца је Грујића оптужио за финансијске малверзације, а такође га је представио као једног од узрочника спорова међу главарима у устанку. Како су ове новине као званични гласник Цетиња заинтересована страна њихове наводе је тешко потврдити. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 18/26. 11. 1875. Занимљиво је да су текст из црногорских новина, па и *Заставино* преношење, узроковали настајање једног историјског извора. Грујић је након ових надписа на све начин покушавао да се оправда, тражећи помоћ и од Љубибратића. Како у овом није успио одлучио је да напише дневник који ће дати ново виђење на поједине догађаје из Херцеговачког устанка, в. Коста Грујић, *Дневник из Херцеговачког устанка (од 6 августа до 16 октобра 1875 године)*, прип. Петко Луковић. (Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956) 13–16.

⁴⁶⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875.

⁴⁶⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 12/24. 12. 1875.

је из тог истог броја *Заставе*. Већ на идућој страници објављен је писмо Риста Ђорђевића, Симе Билбије и Милана Ђ. Стефановића који директно оптужују Нићифора Дучића, Василија Чулића, Гавру Вучковића, Нику Павловића, а посредно Матију Бана и Антонија Орешковића због њихове уздржаности и околишања.⁴⁷⁰

Тек 9. новембра објављен је у *Застави* један занимљив текст који посредно говори о Љубибратићевом доласку у Херцеговину, као и бројним тегобама које су потом настале. Послије доласка на њега је са Цетиња пала сумња да је дошао да се бори или у корист Србије или како би сам велики војвода Херцеговине постао. Зато је већ током августа група Црногораца предвођена Пеком Павловићем посјетила његов табор у невесињском пољу. Резултат те посјете је био Љубибратићев хитан одлазак на Цетиње. Након тог одласка он је редовно примао „пријатељске опомене“ из црногорске престонице и у складу са њима се владао. На основу овог текста да се закључити да је све оно што је услиједило након одласка у црногорску престоницу под директним утицајем књаза Николе.⁴⁷¹ Занимљиво је да се у истом тексту на сличан начин тумачи и улога Херцеговца Ђуре Филиповића.⁴⁷² За њега се наводи да је проповедао чист комунизам и нихилизам, те је самим тим као непоуздан и он завршио на „консултацијама“ у Цетињу. Њему је препоручено да се не враћа у Херцеговину него да устанак шири у Босни. Послушавши „пријатељску опомену“ он се запутио на Трмећу гдје је убрзо створио чету и кренуо са борбом.⁴⁷³

Пред почетак зиме изнесено је тумачење о даљој будућности устанка у различитим крајевима. На јужном фронту и временске и геостратешке прилике су биле нешто лакше па је било јасно да ће тамо устанак опстати и током зиме.⁴⁷⁴ У западним крајевима такође је

⁴⁷⁰ „Писмо“, *Застава*, 12. 12/24. 12. 1875.

⁴⁷¹ „Напоље с Турцима“, *Застава*, 28. 10/9. 11. 1875. Како симболично наводи Гавро Вуковић: „...дошао је Љубибратић на Цетиње, гдје су му притегнуте узде у трци коју је предузео био“. Г. Вуковић, *Мемоари*, 172.

⁴⁷² Исто. У другом тексту он је назван Ђоко Филиповић. Ђурађ Филиповић, родом из села Црквице, био је бивши студент медицине у Петрограду. У Косијереву наводно је баш он изабран за политичког вођу устанка. И. Тепић, *Босна*, 387. Припада једном од бројних интригантних устаника о чијим се намјерама мало шта зна. Мирослав Хубмајер га је означио као аустријског шпијуна. Такође помиње се да исти има сарадњу са Владом Љотићем, те да је у Херцеговину дошао са Ђоком Стојановићем. Заједничко за наведене јесте да су привржени династији Карађорђевић, односно у овом случају превасходно Петру Мркоњићу. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 11/24. 11. 1875.

⁴⁷³ „Напоље с Турцима“, *Застава*, 28. 10/9. 11. 1875.

⁴⁷⁴ Највећа олакшица Херцеговцима је било непосредна близина Црне Горе, односно како се то у једном чланку наводи „Устаницима је добро, што им је за леђи Црна Гора, без које тешко да би се и толико устанак одржао“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 11/26. 11. 1875.

устанак опстао упркос неимаштини и тешким приликама. Пресудно за то је било присуство суве међе и могућност лакшег проналаска збјега и заклона. Наспрам тога у Крајини је стање било изузетно тешко па је предвиђање било да ће устанак на зиму потпуно замријети.⁴⁷⁵

У доба сталних борби, али и првих дипломатских активности представљених у конзулској мисији⁴⁷⁶ и султановој иради⁴⁷⁷ изузетно важна је била новост пристигла 17. октобра са Цетиња о страдању у Попову.⁴⁷⁸ По њој је седам кнезова херцеговачких из Попова поља погубљено након што су се мирно предали Сервер-паши, који је био задужен за пацификацију устанка.⁴⁷⁹ Ова масовна егзекуција коју је извршио Сефкет-паша послужила је као још један аргумент да са Портом нема преговора и да су приче о реформама само куповање времена како би се лакше устанак сломио.⁴⁸⁰ За значајан дипломатски тренутак *Застава* је узимала коминике у руском владином вјеснику. Од почетка новембра када је објављена очекивало се заокрет Петрограда по питању устанака у Херцеговини и Босни. Уредништво *Заставе* је очекивало да ће Русија у овом питању преузети примат и Беч оставити у другом плану.⁴⁸¹ Кључна реченица која је уткала нову

⁴⁷⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 10/5. 11. 1875. Ускоро је у *Застави* објављен и један апел који настоји да спријечи овакав исход „Помоћ! Помоћ браћо!!“, *Застава*, 24. 10/5. 11. 1875.

⁴⁷⁶ Поменута конзулска мисија је пропала, али су њени чланови остали да презиме у херцеговачкој престоници. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875. Ту имају прилику да свједоче, како дописник наводи, да устанак неће бити угушен. „Новије“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875.

⁴⁷⁷ Ирада се помињала у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 1. 10/13. 10. 1875. Ирадом је укинута намет десетинска четвртина и поклоњени су устаци данка до 1873. године. В. Чубриловић, *Босански*, 92. У овом духу у *Застави* је представљен и Талимат од 6. октобра и Објава великог везира од 7. октобра 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875. „Талимат турски“, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875. Уопште узев разним турским накнадним одлукама које су наводно требале да олакшају живот раји мало се вјеровало. Ништавна вриједност талимата је у *Застави* доцније и јавно објелодањена. Наиме по једној одредби нису се могла присилно прикупљати добра за турску војну комору. То је потрајало нешто више од петнестак дана кад је објављена заповјест да се коњи сакупе за војну испомоћ. Тиме је ова наредба отворено дезавуисала одлуке Талимата. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 11/1. 12. 1875. Више о дипломатским акцијама у том периоду, в. Г. Вуковић, *Мемоари*, 177–178. Ј. Ристић, *Дипломатска*, 72. Васиљ Поповић, *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918*, (Београд: Геца Кон А. Д, 1940), 118. Даље у тексту: В. Поповић, *Европа*

⁴⁷⁸ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875.

⁴⁷⁹ Овај догађај је оставио велики утисак па је недуго потом у *Застави* објављена пјесма Мите Поповића „Седам кнезова“. „Седам кнезова“, *Застава*, 21. 10/2. 11. 1875.

⁴⁸⁰ „Кнежева свадба – три омладинска министра и седам обешени херцеговачки кнезова“, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875. За главног кривца овом несретном догађају сматрао се Сервер-паша, пошто је он у духу ираде нудио сигурносне гаранције. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875. Осим овога стигла је новост да је турска војска надомак границе убила три аустријска и једног италијанског поданика. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875. Звјерско убиство Италијана Антона Пуњанина је посебно згрозило међународну јавност. „Новије“, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875. „Дописи“, *Застава*, 19. 10/31. 10. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 11/14. 11. 1875

⁴⁸¹ „Нови Сад, 27. октобра“, *Застава*, 28. 10/9. 11. 1875.

наду проустанничкој струји често се цитирала: „Русија ће само тако моћи остати верна тројецарској алијансији, ако не мора у ту цел да жртвује сипматије Словена“.⁴⁸²

Као нека врста спонтане или изнуђене реакције на претходно је и све учесталије помињање аустроугарске штампе о интервенцији њихове монархије у босанском вилајету.⁴⁸³ Један дописник указује да је Беч кроз своје доушнике активно радио на то да се јавност у Босни и Херцеговини одобровољи и припреми на овакву акцију.⁴⁸⁴ Истовремено са овим гласовима помињу се и реформе које су наметнуте Порти. Иза реформи стајао је Андраши.⁴⁸⁵ По тумачењу *Tagblatt*-а ако би устаници одбили ове промјене услиједила би поменута интервенција.⁴⁸⁶ Иницијални предлог реформи био је: „Сва племена око Црне Горе, добивају исте оне привелегије, које су добили после Вукаловићевог устанка. По томе бирају племена сама себи суђаје; Турска се неће плећати ни у администрацију ни у суђење; старешине ће добивати од владе неку плату; сав порез опрашта се племенима за 15. година. Херцеговина ће се оделити од Босне. Свака од ових добија губернатора и подгубернатора. Први може хришћан а други мора бити један између хришћанских великаша. Уз сваког губернатора има сабор провинцијални и савет. Заступници се бирају према броју и вери становништва. Општине ће саме уређивати своје црквене и школске ствари. Порта себи у томе задржава само право надзора. Политичне општине добивају потпуну самоуправу. Само полицију задржава држава себи. Порез разрезају општинске управе. Сваки главар у породици добива земље. Поданство престаје „за навек“ само ће се имати земља од спахије одкупити а одкуп се има у више година исплатити – „Код Наполеон“ има се увести. Меџлис је помешан, апелација биће у Сарајеву а касација у Цариграду. Десетак се укида и увађа

⁴⁸² „Дописи“, *Застава*, 26. 10/7. 10. 1875.

⁴⁸³ „Дописи“, *Застава*, 19. 11/1. 12. 1875. Овом увјерењу допринијело је гомилање војних снага у Далмацији, па се чак помињало да на овакав потез Аустрије афирмативно гледа и Петроград. „Новије“, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875. У *Times*-у је прокоментарисано да ће Русија ово допустити само у случају да се њој слична интервенција допусти (у Босни или Бугарској) „Новије“, *Застава*, 30. 11/12. 12. 1875.

⁴⁸⁴ Том приликом као аустријске шпијуне дописник наводи фра Гргу Мартића и Тому Еркаљевића, а као турске Максу Деспића, Јоцу Рајковића, Нику Бесара, Филиповића и три брата Краљевића. „Дописи“, *Застава*, 3. 12/15. 12. 1875.

⁴⁸⁵ По писању *Заставе* ово нису биле прве реформе које је Андраши предложио од почетка устанка. Он је и раније покушавао са оваквим дипломатским дјеловањем, али Петроград у први мах на ово није гледао са одобравањем. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 12/19. 12. 1875.

⁴⁸⁶ „Новије“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875.

порез на земљу по модерним принципима. Оба земаљска језика званична су. Кулук и данак у натури се такође укида“.⁴⁸⁷

Прошло је свега нешто више од петнаестак дана, а овај вид реформи је жестоко искритикован у *Застави* од дописника потписаног као „Босанац“.⁴⁸⁸ Без обзира на однос устаника према овој теми у броју од 19. децембра објављено је да је султан обнародовао ферман о правосудним и управним реформама.⁴⁸⁹ Јавност је одмах поредила султанову објаву са реформама које су предлагане од Тројецарског савеза са закључком да османски владар није одговорио захтјевима. У том је редакција *Заставе* даље ишчитала друге дипломатске интриге европских дворова.⁴⁹⁰ У другој половини новембра било је говора и о једној устаничкој депутацији која би обишла престонице сјеверне алијансе са својим захтјевима.⁴⁹¹ Документ би био састављен у четири тачке, тако да се у: првој изнесе оптужбе на рачун османске управе,⁴⁹² друга би захтјевала неутралну зону у којој би се устаничке породице могле склонити до краја арбитраже, по трећој би међународне снаге морале да запосједну већа мјеста у Херцеговини и да преузму управу док се спорна питања не ријеше, а посљедна је тражила да се од Босне и Херцеговине направи вазалана држава на чијем челу би био хришћански принц.⁴⁹³

На самом крају године због једне новости било је сасвим јасно да од мирне идуће године неће бити ништа. Представник предсједника Сједињених Америчких Држава Гранта

⁴⁸⁷ „Нови Сад“, *Застава*, 19. 11/1. 12. 1875.

⁴⁸⁸ Реформа је кратко описана као „безобразлук андрашијевог кабинета и хотично задржавање нашег ослобођења у корист мађарског дуализма“. Послије се у тексту пролази кроз већину ставки таксативно и указује се на њихове мањкавости. Тако се наводи да су привелигије дате племенима након Вукаловићевог устанка већ постојале, али да оне очигледно нису народу олакшале живот. Слично је и са провинцијалним сабором и савјетом, као и правом општине да уређује црквене и школске ствари. Међутим због асполутистичног карактера османске државе, те већ много пута поновљених злоупотреба дописник сумња да ће се све наведено поштовати. За институцију откупа се лаконски каже да ту земљу раја откупљује већ 500 година. На крају критикује се и помињање употребе оба језика уз циничан коментар да је свега 50 Османлија чиновника међу српским народом од милион и по душа. „Дописи“, *Застава*, 5. 12/17. 12. 1875. Осим устаника по једном гласу овом ирадом нису били задовољни ни муслимани у Босни и Херцеговини. По истом извјештају аге и бегови су наводно у Мостару одржали један састанак на којем је договорено да од својих привилегија не одступају. „Новије“, *Застава*, 16. 12/28. 12. 1875.

⁴⁸⁹ „Нови Сад 8. децембар“, *Застава*, 9. 12/21. 12. 1875. Ј. Ристић, *Дипломатска*, 69. В. Поповић, *Европа*, 118.

⁴⁹⁰ „Новије“, *Застава*, 9. 12/21. 12. 1875, „Преглед новина“, *Застава*, 9. 12/21. 12. 1875.

⁴⁹¹ „Новије“, *Застава*, 5. 11/17. 11. 1875.

⁴⁹² Народ се жали на рђаву управу са порезом, на пропаст система аговања и дезорганизацију турских судова. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 11/19. 11. 1875.

⁴⁹³ Исто. Информације о овом документу *Застава* црпи са више страна, али је главна *Politische Korrespondenz*

посјетио је Цетиње како би понудио оружје Црногорцима.⁴⁹⁴ Закључак да је након дугог вијеђана са „главарима усташа херцеговачких“ склопио договор значила је индиректно не само наставак устанка, него посредно и отворено укључивање Црне Горе у „озбиљне прилике које могу на прољеће наступити“.⁴⁹⁵ За велике догађаје који су се предосјећали устаницима је била потребна свака врста помоћи па су тако у задњем броју Заставе из 1875. године устаници објавили Прокламацију хришћана у Босни која позива Мухамеданце да заједно са њима устану или да остану мирни.⁴⁹⁶

Први октобарски бројеви су представили судбоносне догађаје за босанског валију из претходног мјесеца. По *Застави* Дервиш-паши је како ништа не би посумњао прво повјерен један задатак у Битољу. Тамо је провео задња три муширска дана, да би потом био деградиран и под стражом испраћен у Цариград.⁴⁹⁷ Умјесто Дервиша за новог валију изабран је Ахмед,⁴⁹⁸ а убрзо потом Рауф-паша.⁴⁹⁹ Тако је на мјесто једног од главних актера конзулске иницијативе, Сервер-паше, изабран Халил-паша.⁵⁰⁰ За старог валију се говорало да је вршио бројне злоупотребе, али и у пропасти он је несебично пристао да подијели одговорност са министром Хусеин Авни-пашом.⁵⁰¹ Зато је управо Дервиш-паша помињан као разлог за пад овог министра.⁵⁰² Он се султану повјерио, да је помоћ тражио далеко прије почетка буне, али да се Хусеин оглушио. На његово мјесто убрзо је изабран Риза-паша.⁵⁰³ До тог тренутка је по процјени дописника 400.000 турских лира потрошено на војску у

⁴⁹⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875. Касније је било иностраних вијести о томе да је у Њујорку формиран одбор од Срба, Руса и Чеха који су спремни да помогну устанку. Такође се говорило да ће тамо отићи један устанички посланик како би у Америци узео оружје. Међутим новинари *Заставе* сумњају у ове информације пошто се мјеродавни устанички извори нису о њима огласили.

⁴⁹⁵ Зајам који је књаз Никола закључио са француском и енглеском банкарском кућом крајем децембра, као и приступање женевакој међународној конвенцији такође говори у прилог овој тези. „Дописи“, *Застава*, 14. 12/26. 12. 1875. „Новије“, *Застава*, 14. 12/26. 12. 1875.

⁴⁹⁶ „Прокламација“, *Застава*, 19. 12/31. 12. 1875.

⁴⁹⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875.

⁴⁹⁸ „Дописи“, *Застава*, 4. 11/16. 11. 1875.

⁴⁹⁹ Дописник је новог беглербегу описао као веома цивилизованог и човјека од нове моде. „Дописи“, *Застава*, 28. 10/9. 11. 1875.

⁵⁰⁰ По истој вијести Халил-паша је некада био изасланик Порте у Бечу. „Новије“, *Застава*, 7. 10/9. 10. 1875. Ј. Радан, *Устанак*, 95.

⁵⁰¹ Касније се дознаје да је његова замјена Али-паша. Вјероватно се ради о истој особи, али је до забуне дошло око транскрибовања његовог имена.

⁵⁰² „Новије“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875.

⁵⁰³ „Новије“, *Застава*, 23. 9/5. 10. 1875.

Босни и Херцеговини.⁵⁰⁴ Свако додатно оптерећење дјеловало је кобно ако се у обзир узме да је државни дуг до 1874. године износио 210.700.000 фунти стерлинга.⁵⁰⁵

Како се зима приближавала тако је и проблем избјеглица постојао све очигледнији.⁵⁰⁶ По процјени дописника у Црној Гори је до половине октобра било чак 50.000 бјегунаца. Касније је за простор црно-жуте монархије помињан број од 170.000 душа.⁵⁰⁷ Сами устаници са подручја Крајине су сматрали да је са њиховог простора отишло преко 100.000 људи.⁵⁰⁸ Током аустријских делегација могла се чути да је Беч до почетка октобра 1875. године потрошио на бјегунце из Босне и Херцеговине више од милион форинти.⁵⁰⁹ О изузетно тешком стању свједоче и апели које су готово истовремено упутили митрополит српски Михаило (1859–1881, 1889–1898)⁵¹⁰ и црногорски-брдски Иларион. (1860–1882)⁵¹¹ Ову прилику искористило је уредништво *Заставе* да још једном опомене и из летаргије отргне народ и јерархију у Србима насељеним дијеловима Аустро-Угарске.⁵¹² У посљедећем мјесецу 1875. године број расељених у Аустро-Угарској, Србији и Црној Гори процјењен је на до 300.000 људи.⁵¹³

Доборовољачки покрет је и током јесени растао. Тако је током септембра на адресу лондонског одбора стигло једно писмо из Капрера. У њему стари револуционар

⁵⁰⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875.

⁵⁰⁵ „Турске финансије“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875. Један од разлога за овакво стање можес назријети у раскошног султановог живота који је приказан у „Преглед новина“, *Застава*, 17. 10/29. 10. 1875. D. Blaisdell, *European*, 76. О томе како су се финансијске неприлике осјетиле и у босанском вилајету, в. Ibrahim Tepić, „О финансијском положају Bosne i Hercegovine u sastavu osmanskog carstva od 50-tih do 70-ih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora“, *Prilozi* 37 (2008), 11–29.

⁵⁰⁶ Тако се у једном допису из Рисна указавши на бројне избјегличке муке и оскудице симболично и упечатљиво саопштава „Рисан точка мучења“ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875.

⁵⁰⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875.

⁵⁰⁸ „Усташке потребе у Босанској Крајини“, *Застава*, 14. 10/26. 10. 1875.

⁵⁰⁹ „Новије“, *Застава*, 23. 9/5. 10. 1875.

⁵¹⁰ „Позив на све хришћанске народе у Европи“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875.

⁵¹¹ „Српском народу и његовим пријатељима“, *Застава*, 26. 9/8. 10. 1875.

⁵¹² „Нови Сад, 29. септ.“, *Застава*, 30. 9/12. 10. 1875. Посебно је *Застава* била огорчена на српског патријарха у Карловцима, па је зато и вршено нимало похвално поређење са бискупом Штросмајером. „Нови Сад, 4. окт.“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875.

⁵¹³ „Морал европске дипломатије“, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875. У Србији је по руским извјештајима до краја 1875. године било 14.000 прибјеглих. С. Рајић, *Спољна*, 396. Пејановић даје уопштен податак да је из Босне и Херцеговине нестало 150.000 људи. Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Народна књига, 1955), 46. Више о избјегличком покрету в. Лазар Радан, „Избјеглице са простора Источне Херцеговине током устанка (1875–1878)“, *Српски историјски часопис VIII* (2025), 229–251. Још грубља је Красићева оцјена о чак 200.000 бјегунаца само из Босне. В. Красић, *Устанак*, 90.

Гарибалди⁵¹⁴ хвали поступак лорда Росела⁵¹⁵ и његових сабораца и на тај начин подстиче међународну реакцију у корист пострадалих Херцеговаца.⁵¹⁶ Због његове живог дјеловања и устаници су саставили адресу Ђузепу Гарибледију као одговор за његово залагање.⁵¹⁷ Већ након три броја *Застава* је штампала Гарибалдијев одговор Херцеговцима.⁵¹⁸ Том приликом он опомиње: „Неверујте дипломацији, ова стара баба без срца превариће Вас зацело“.⁵¹⁹ Уз Гарибалдија истакао се и близак Мацинијев сарадник Маурицио Квадрио који је предсједавао римским хуманитарним одбором.⁵²⁰

Италијани се као и до тада нису задржавали само на моралној и материјалној помоћи,⁵²¹ па се тако из само једног новинског чланка могу прочитати имена чак 12 добровољаца који су се прикључили Херцеговцима.⁵²² О добровољачком идеализму свједочи и допис из Макарске који говори о два млада ђака, московском Поповићу⁵²³ и паришком Јоаношевићу, који су напустили студије и вратили се у домовину да се боре за

⁵¹⁴ Теми Гарибалдијевог виђења устанка посвећен је и један насловни чланак, в. „Гарибалди и српска свест“, *Застава*, 14. 10/26. 10. 1875.

⁵¹⁵ Више о његовом виђењу проблема Источног питања може се видјети из писма које је послао на митинг подршке југославенским усташама који је одржан у Ливерпулу. „Писмо лорда Росела“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875.

⁵¹⁶ „Дописи“, *Застава*, 21. 9/3. 10. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875.

⁵¹⁷ У потпису као мјесто састављања наведена је усташка скупштина на Косијерову 27. августа (односно 8. септембра, прим. аут), а потписници су: Софроније Спремо, Ђорђе Радуловић, Вучко Вулетић, Јоко Буртовић, Михаило Гутић, Трипко Грабачић и Михаило Бретина. „Адреса усташких поглавица херцеговачких Јосипу Гарибалдију“, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875.

⁵¹⁸ „Писмо Гарибалдија браћи Херцеговцима“, *Застава*, 3. 10/15. 10. 1875. Касније су објављена и два нова писма која су потписали Гарибалди и Доменико Наретоне. „Два писма усташима из Италије“, *Застава*, 7. 11/19. 11. 1875. Редовна комуникација са легендарним револуционаром је настављена, па им је тако он честитато и након велике побједе на Муратовици. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 11/5. 12. 1875.

⁵¹⁹ „Писмо Гарибалдија браћи Херцеговцима“, *Застава*, 3. 10/15. 10. 1875.

⁵²⁰ „Гарибалдинци у Херцеговини“, *Застава*, 26. 9/8. 10. 1875. Осим римског касније ће бити помена и о болоњском одбору. „Преглед новина“, *Застава*, 30. 11/12. 10. 1875.

⁵²¹ У броју из половине октобра објављен је и чланак који говори о раду хуманитарног одбора из Венеције. „Симпатије италијанске“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875. Како је помоћ из Италије заиста била усрдна и изузетна тако се и о Италијанима писало веома афирмативно. Ипак у истом броју *Заставе* забиљежена је и једна мања критика упућенима њиховим сународницима у Далмацији: „А шта раде наши талијанисими по Далмацији? бране Турке кроз своја гласила а нападају јадну рају свакојаким грдњама. Красна сведочба народа слободних Талијана.“ „Дописи“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875.

⁵²² То су били два капетана Карло Тица Фери и Луђиано Монтали, а уз њих и „Ђузепе Јоне, Андреа Фракароли, Агостео Дефенденте, Алесандро Кандиани, Јован Гандини, Авондо Луиђи конте од Ђикоње, Енрико Боси, Петар Кјапа, Јаков Мајлардис и Фелиће Миљо, све млади угледни и интелигентни људи, понајвише из Милана“. Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 9/8. 10. 1875. Накнадно се као вођа Италијана међу Љубибратићевим јединицама именује конте Карло Фаела, а подвођа је Андреа Фракароли. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 10/29. 10. 1875.

⁵²³ Касније један допис даје нешто више детаља о дјеловању Јована Поповића, његовој агитацији по Љубушком срезу и издајству које је преживио. „Дописи“, *Застава*, 15. 10/27. 10. 1875.

слободу. На путу уз њих је било још 8 Црногораца, 1 Сплићанин и 2 Гарибалдинца.⁵²⁴ Революционари са Апенина су током јесени били у средишту пажње новинара,⁵²⁵ али нису само политички идеали оно чиме су добровољци били вођени. Као специфичан примјер човјека којем је авантура била нужна потреба истакнут је Мађар „Емерик од Ковач“ из Веспрема.⁵²⁶ Он је након мађарске револуције прешао у Италију. Тамо је био учесник свих ослободилачких ратова, да би по избијању француско-пруског рата прешао у Француску како би њима понудио своје услуге. На крају је као искусни Гарибалдинац одлучио да напусти Француску и придружи се својим старим саборцима у Херцеговини.⁵²⁷ Осим поменутих све више пристижу вијести и о добровољцима из Русије,⁵²⁸ а и становници чувеног грчког устаничког острва Крита су упутили писмо подршке Херцеговцима.⁵²⁹ Подршку су тражили и сами устаници па је Љубибратић одабрао француског добровољачког вођу А. Бербина да састави „проглас на младеж европејску за помоћ усташа“, од којих би се уредила посебна чета добровољаца.⁵³⁰ У једном писму вођа италијанских добровољаца наводи да се на ратишту у Зуцима налази 200 странаца, и то српских, талијанских, чешких, хрватских, руских, француских, угарских и пољских.⁵³¹

Наспрам Херцеговине која у устаничким акцијама није оскудјевала, стање у Крајини, Посавини и Семберији било је поприлично мирно.⁵³² Повремени гласови о мањим биткама

⁵²⁴ „Дописи“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875.

⁵²⁵ Поменут је још Петар Белони из Ломбардије који је са друговима стигао у Херцеговину, а у борбама код Хутова као јунаци посебно су се исказали Конте Фаела и Фирмино Нерини.

⁵²⁶ „Дописи“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875.

⁵²⁷ За овог помпезног Мађар касније се у *Застави* писало да је био турски ухода. Од устаничког добровољца, он је пребјегао и постао командант једног турског табора у самом Требињу. Више о овом занимљивом преврату, в. „Листак“, *Застава*, 14. 12/26. 12. 1875.

⁵²⁸ Тако је крајем децембра у Херцеговину дошло десет Руса. Исто. Муке Херцеговаца и Босанаца су изазивале све више реакције, па и материјална помоћ у случају Русије није изостала. Ускоро је стигла новост да је московска општина послала двадесет хиљада, а сам цар Александар тридесет хиљада рубљи. „Телеграми „Застави“, *Застава*, 17. 10/29. 10. 1875, „Новије“, *Застава*, 17. 10/29. 10. 1875, „Дописи“, *Застава*, 19. 10/31. 10. 1875. По једном накнадном извјештају руског конзула у Дубровнику Јонина до краја октобра је из Русије стигло 133.295 рубаља, а из Аустрије, Србије и Швајцарске преко 70.000 рубаља. „Новије“, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875. Упореди: М. Gjurgjević, *Метоари*, 87.

⁵²⁹ „Адреса критског одбора Херцеговцима“, *Застава*, 15. 10/27. 10. 1875.

⁵³⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 17. 10/29. 10. 1875. Доцније се помиње да се Барбијеу у чету на корист потлачених Југославена јавило „284 Француза, 390 Талијанаца, 53 Енглеца, 2 Американца, 1 Шведац, 83 Грка и 22 Немца“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 10/22. 12. 1875.

⁵³¹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 11/14. 11. 1875. Више о италијанским добровољцима, в. Љ. Алексић-Пејковић, *Италијански*

⁵³² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875. „Дописи“, *Застава*, 1. 10/13. 10. 1875

су долазили,⁵³³ али се међу њима издваја један тематски другчији допис. То је списак монструозних турских злочина из Бијељине и околине.⁵³⁴ О опустјелим селима и масовним збојевима на које је присиљено становништво говори се и у Крајини.⁵³⁵ Ипак у односу на то присилно умирење по први пут учесталије су акције у крајевима у сјеверозападној Босни на граници банијско-босанској.⁵³⁶ Тако је у близини цркве код Ахова дошло до боја са Турцима. Устанике је борби предводио Миле Мркунић,⁵³⁷ а ту се помињу још и Јован Зеџ, Перо Црногорац, Ранко, Јефто Мишковић и поп Ђорђе Каран.⁵³⁸ О ранијим борбама на другом крају Крајине говори се кроз дјеловање чете Црногорца Луке Крстића. Он је на планини Мотајици окупио 216 људи који су у неколико битака задали значајне ударце турској војсци тога краја. У трећој и посљедњој сам Крстић је страдао бранивши барјак од надирања. Њега је наслиједио Сима Стефановић, трговац из Босне.⁵³⁹ Оно што у дописима ову мању устаничку групу издваја од других јесте присуство једне омладинске групе трговачког слоја из Градишке која је вођена политичким идеалима стала у строј са сељацима да „извојују својој отаџбини слободу“.⁵⁴⁰ Почетком децембра мотајички устаници учествовали су у мањем боју крај Србца. Свега неколико устаника је захваљујући специфичностима терена успјело да се одбрани од знатно бројнијег непријатеља.⁵⁴¹

Иако је зимско затишје учестало најављивано у Крајини повремено су се могли чути гласови отпора.⁵⁴² Половином новембра је из Градишке стигла вијест да су устаници

⁵³³ Попут борби код Пастирева, код Кобаса или Куљана. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 30. 9/12. 10. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875.

⁵³⁴ Том приликом дописник пише о индивидуалним изливима насиља, непоштовању закона и скрнављењу вјерских објеката. Као лица која блиско сарађују са турским властима у овом крају он именује Перу, Милка и Дику Јовичића. „Дописи“, *Застава*, 28. 9/10. 10. 1875.

⁵³⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 8. 10/20. 10. 1875.

⁵³⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 10/17. 10. 1875. „Допис“, *Застава*, 8. 10/20. 10. 1875.

⁵³⁷ Занимљиво је да у Мркунића дописник није имао повјерења јер је сумњао да је Карађорђевац. Исто

⁵³⁸ Исто. О догађајима из ових крајева је и „Дописи“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875. Касније *Застава* даје и кратки опис његовог лика: „Поп Каран је сед као овца, болан је и полухром, али на коњу учествује у свим биткама и одликује се храбрости.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 1/8. 2. 1876.

⁵³⁹ „Дописи“, *Застава*, 26. 11/8. 12. 1875. Чубриловић говори да је Крстић замјенио Стефановића, а не обрнуто. В. Чубриловић, *Босански*, 80–81. То је једино могуће ако је Стефановић био вођа ове чете и прије Крстићевог периода и након. У супротном ово питање остаје отворено.

⁵⁴⁰ Ови младићи су били потакнути читањем и проучавањем радикалних списа и историјом патње француских сељака. „Дописи“, *Застава*, 15. 10/27. 10. 1875. М. Екмечић, *Устанак*, 278. В. Пелагић, *Историја*, 67.

⁵⁴¹ „Дописи“, *Застава*, 3. 12/15. 12. 1875

⁵⁴² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 12/17. 12. 1875. У једном допису из Босне готово оправдавајући покрет дописник наводи зашто сила устанка није истовјетна са оним на југу. Он у истом тону напомиње „...те никад два три дана не прођу, да какву малу битку са Турчином не приметимо“.

напали на Мачковцу, Долини и Стапарима.⁵⁴³ Убрзо потом говорило се и о мањим борбама код Козарца, Слабиње,⁵⁴⁴ Пастирева,⁵⁴⁵ као и спаљивању чардака Черић-бега.⁵⁴⁶ Ни током децембра Крајина није мировала па је тако на самом почетку мјесеца забиљежена борба код Стрижне близу Новог Града.⁵⁴⁷ Чете Шурланова и Цвјеткова савладали су непријатеља оставивши на бојном пољу преко стотину мртвих Турака.⁵⁴⁸ У једном тренутку ове битке устаници су се нашли у готово безизлазном положају,⁵⁴⁹ али су се спасили захваљујући јунаштву руског добровољца Николе Далматова.⁵⁵⁰ Ипак дан јуначке среће плаћен је крупном цијеном, пошто је након борбе преминуо рањени вођа Цвјетко Станковић, који је као добровољац из Србије дошао да војује у козарачком крају.

Најзначајнија вијест објављена крајем године из сјеверних крајева Босне јесте она о народној скуштини босанских усташа у Јамници.⁵⁵¹ У тексту је наведено да се скуштина

⁵⁴³ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 2.11/14. 11. 1875.

⁵⁴⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18.11/30. 11. 1875.

⁵⁴⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21.11/3. 12. 1875.

⁵⁴⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7.11/19. 11. 1875.

⁵⁴⁷ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 25.11/7. 12. 1875. „Дописи“, *Застава*, 3.12/15. 12. 1875.

⁵⁴⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 25.11/7. 12. 1875.

⁵⁴⁹ Детаљан опис битке са именима страдалих, рањених и истакнутих бораца налази се у „Дописи“, *Застава*, 5. 12/17. 12. 1875.

⁵⁵⁰ Осим Далматова као добровољац споменут је и Иван Савелевић, драгонски официр. Исто. О Далматову и Савелев(ић)у, в. Јован Јовановић, „Учешће руских добровољаца у Херцеговачком устанку 1875–1878.“, у *Славно доба Херцеговине*, уредник Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2005), 188, 194. Даље у тексту: Ј. Јовановић, *Учешће*. Далматов ће почетком 1876. године страдати у сукобу са устаником Тејом Ерцегом. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 1/3. 2. 1876. О овој смрти било је и касније говора, зато што је добровољац Васиљевски покушао у име свих сабораца да истражи смрт свог сународника. Он је у Београду испитао Хубмајера о овом случају. Хубмајер је такође потврдио да је Руса убио Херцег заједно са неким сељаком Филиповићем. Ипак Васиљевски отворено сумња у његов исказ, помињујући да се и за самог Хубмајера говорило да стоји иза овог убиства. „Припосално“, *Застава*, 27. 4/9. 5. 1876. Након мјесец дана Васиљевски је опет писао *Застави*. Сад га је Хубмајер позвао код себе како би му и наводни свједок Стева Сретковић потврдио његове ријечи. Стева је још детаљније описао овај догађај и потврдо све прије наведено, али је Рус опет био сумњичав. „Припосално“, *Застава*, 21. 5/2. 6. 1876. Сага о смрти Далматова настављена је и са дописом Хубмајера који је изнио своју „самоодбрану“ и још једном потанко објаснио хронологију самог догађаја. „Припосално“, *Застава*, 30. 5/11. 6. 1876. Одбрану је представио и Пелагић. „Припосално“, *Застава*, 4. 6/16. 6. 1876. Њему у прилог иде и свједочење Јована Зеца, који је по властитом исказу био један од свједока убиства. „Припосално“, *Застава*, 13. 6/25. 6. 1876. Један анонимни дописник такође се укључио у ову расправу. Он је говорио о Далматову и његов јунаштву. Осим хвалоспјева поменута је и његова напрасита природа и љубав према алкохолу, као и инцидент који је наводно имао са Пелагићем. Због тога се анонимни извор није чудео што је исти не од непријатеља већ од „својих“ страдао. „Нови Сад 29. маја“, *Застава*, 30. 5/11. 6. 1876.

⁵⁵¹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875. Један дописник који је оштро критикује учешће Мркоњића у устанку, назива ово мјесто легло ти Бранковића мислећи на Карађорђевиће. Осим Јамнице и рудокон Бешлина се наводи као мјесто боравка Петра Карађорђевића: „бави се часом у Бешлинцу код рудоконпар Шенбухара а часом у Јамници код поп Матијевића“ „Дописи“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876. За Шенбухера Красић наводи да је и са Хубмајером у пријатељским везама. В. Красић, *Устанак*, 86.

одржала 17. децембра и да је на њој учествовало 80 делегата⁵⁵² из читав Босне од Бихаћа до Дрине.⁵⁵³ Осим делегата на овом збору су били и заступници свих усташких чета и чланови одбора усташких. По писању једног дописника скупштину су сазвали и у њој највише говорили Васо Видовић,⁵⁵⁴ Васо Пелагић и Симо Билбија, са којима су били Спасоје Бабић, Сима Кнић, Хубмајер и Гутеша.⁵⁵⁵ Накнадно један инострани извор говори о више различитих правца међу устаницима.⁵⁵⁶ Прва и најбројнија је била такозвана „одборничка“ која се владала по заповјестима устаничких одбора. Другу страну су чинили приврженици династије Карађорђевић који су пропагирали Мркоњића, а трећа је била партија кнеза Милана. Ова посљедна се у великој мјери подурала са првом па је то значајно утицало и на одлуке саме скупштине. Учесници су вијећали и о даљем раду током зиме и њиховом приступу према још непобуњеним Србима. Одлучено је да се свугдје пошаљу агенти који ће народ на устанак подизати.⁵⁵⁷ Одлучивано је и о прихватању реформи у Османском царству, те је закључено да се реформе одбаце.⁵⁵⁸ Према Србима Мухамеданцима који се нису борили против покрета заузет је пасиван став.⁵⁵⁹ Договорено је да се изабере одбор устаника који ће руководити акцијом, а за главнокомандујући одабран је Мирослав Хубмајер.⁵⁶⁰ Петар Карађорђевић је позван да се из устанка уклони.⁵⁶¹ Након догађаја у

⁵⁵² Један чешки лист наводи да је на скуштини било 50 делегата. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 12. 1875/5. 1. 1876. Красић помиње 85 првака. В. Красић, *Устанак*, 85. Више о јамничкој скупштини, в. М. Екмечић, *Устанак*, 217–239.

⁵⁵³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875. Касније је овај територијални обим знатно сужен, тако да се у накнадним дописима може прочитати да су били заступљени прваци од Врбаса, па дуж Саве, Уне и суве међе до Глинице. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 1. /23. 1. 1876.

⁵⁵⁴ Ненад Урић, „Васо Видовић – Политички вођа Босанског устанка 1875–1878. године“, у *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*, гл. ур. Бране Микановић (Београд: Одбор за подизање невинишког споменика, 1928). 77–113. Даље у тексту: Н. Урић, *Васо*

⁵⁵⁵ Исто. Више о Илији Гутеши, в. Б. Бранковић, *Српски*, 60–62.

⁵⁵⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 12. 1875/5. 1. 1876.

⁵⁵⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876.

⁵⁵⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 1. /23. 1. 1876.

⁵⁵⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876.

⁵⁶⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875.. Као нови вођа устаника у Босни Хубмајер је поменут и десетак дана раније. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 11/10. 12. Хубмајер је као кандидат истурен само да не би предвадала струја Петра Мекоњића. Н. Урић, *Васо*, 89. С. Рајић, *Спољна*, 398. Опис заклетве 300 добровољаца под Хубмајером које је извршио поп Карана може се прочитати у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 1. /23. 1. 1876. 1875. Брзо су се и над Хубмајером кренуле плести различите интриге. Тако се у истом броју Заставе пише о његовом заступнику Миодраговићу и писму из Глине које је добио. У њему се наводи да се Хубмајер мора уклонити или да ће бити убијен. „Дописи“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875.

⁵⁶¹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 12/22. 12. 1875. Чешки лист осликава и изјашњавање против Петра: „Скупштина је отворена питањем Карађорђевићевим, да ли би устаници хтели ставити се под његову заставу? За тим је наступило нарочито саветовање, из којег је тако рећи једногласно изишло, да се Карађорђевић има уклонити. Кад је Карађорђевић чуо оно одлучно „никако“, сузе му се заблистају у очима и

Ламници он је отишао у Бојну и тамо успоставио свој табор.⁵⁶² Половином марта објављена је вијест да је аустријска војска потпуно растерала његове чете.⁵⁶³

Први октобарски дописи из западних крајева Босне дају хронолошку рекапитулацију устанка. Важност овог дописа је у његовом прилично живописном и детаљном опису. Тако се из њега сазнаје да је устаничка то јест „србска застава“ била модно платно са крстом.⁵⁶⁴ Прве устаничке чете су уз крајишнике чинили и Далматинци и десет Црногораца.⁵⁶⁵ Њима су командовали наведени Бабић, Билбија, Чавка и Грубор.⁵⁶⁶ Велика помоћ била је и долазак Шандора (Ацо, прим. аут) Радосављевића који је као аустријски топцијски поручник био вјешт са том врстом наоружањем.⁵⁶⁷ Збир свих ових јединица процјењен је на око хиљаду људи.⁵⁶⁸ Уз уопштено представљање устаничког покрета, као важна новост је истакнут податак да је већ похарани манастир Рмањ о Малу Госпојину поново запаљен.⁵⁶⁹ Осим овога посебно је наглашено да су Турци током борби у овом крају прешли границу и попалили поједина села која су се налазила под круном Хабзбурга.⁵⁷⁰ На ово је разочарани дописник из Босне гледао са надом да ће то потакнути реакцију Балплаца. Из очаја прижељкивао је

ћутећи погледа на своје верне; но нико му не одговори на његов поглед. На то устане кнез и запита присутне: ко хоће с њима да војује против Турака? Опет нико ништа не одговори, а само његови најбољи приврженици устану саветујући му, да се при таким околностима окане своје »мисије«, Јер нема никаквог изгледа, да би његово заузимање могло имати ма каквог успеха. За тим прогласе сви присутни, да пристају „одборницима“, т. ј. слободним и независним борцима за слободу Босне без нарочитих династичких циљева.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 24. 12. 1875/7. 1. 1876. В. Красић, *Устанак*, 85.

⁵⁶² Спекулисало се да се у његовом табору налази до 1800 људи. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 1/3. 2. 1876. Да су ово само спекулације потврђује већ идући број *Заставе* са оваквом констатацијом: „Карађорђевић у грозници лежи, вели се да је зато, што је његова чета од 100 на 7 људи спала. Узрок је разлазу његове чете, што он нема пара“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 1/4. 2. 1876. Овај велики распон примјећује и В. Чубриловић, *Босански*, 128. Српска влада је располагала са информацијом да његова чета броји 500 припадника. С. Рајић, *Спољна*, 397.

⁵⁶³ Пошто је вијест објављена у доба репресивне Бечке подршке турским реформама, а устаници су неријетко тражили заклона у Аустро-Угарској, она се чини као сасвим могућа. „Новије“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876. Такође увјерљиво је и то да ово није први пут да Карађорђевић са четом бјежи на аустријску страну и да тамо буде оробљен. Тако један такав сличан догађај током октобра 1875. године помиње повјереник српске владе Алекса Стојковић. Ј. Војводић, *Стање*, 155.

⁵⁶⁴ „Дописи“, *Застава*, 24. 9/6. 10. 1875

⁵⁶⁵ Исто

⁵⁶⁶ Од већ речених као значајни устаници поменути су и Манојло Србобранић, Ацо, млади Смиљанић, још једно младо Бошњаче од 16 година и поп Вајан. Исто

⁵⁶⁷ Исто

⁵⁶⁸ Исто

⁵⁶⁹ Исто. „Дописи“, *Застава*, 1. 10/13. 10. 1875.

⁵⁷⁰ Ради се о нападу на мјесто Осредци. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 10/19. 10. 1875. „Новије“, *Застава*, 3. 10/15. 10. 1875. „Дописи“, *Застава*, 1. 10/13. 10. 1875. Даље о повредама границе пише се и у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 10/24. 10. 1875.

да бар Аустро-Угарска ступи у рат кад то не ради Србија нити Црна Гора.⁵⁷¹ Један телеграм из Загреба од 9. октобра говори да већ помињани Хубмајер са војском из Херцеговине прелази у Босну како би се придружио устаничким вођама овога краја.⁵⁷² Осим њега учестало је и име Ђура Шпадијера, Црногорца за којег се каже да такође предводи војску у западним крајевима.⁵⁷³

У првим децембарским бројевима *Заставе* објављена је новост о одржавању тајне скупштине у Дреновцу.⁵⁷⁴ Повод састанку била је прокламација амнестије босанског валије. Она је устанике навела на размишљање да ли да борбу, која је ионако ниског интензитета, наставе или да преко зиме одустану од дејстава. Наведено је да су овом договору на ратишту Западне Босне присуствовале вође устанка. Оне нису именоване, али је поменуто да се ту нашло и много „важних Бошњака“.⁵⁷⁵ Одлучено је да се устанак настави, а нова мјера која га је требала подстрекнути била је именовање провизорна влада. На челу ове владе изабран је Петар Узелац.⁵⁷⁶ Он је по наводима из чланка одмах ступио у комуникацију са херцеговачким представницима, како због могуће координације војних дејстава, тако и због договора око заједничког представљања.⁵⁷⁷ Из каснијих бројева сазнаје да је средиште устанка у том крају табор Црни поток на Тронеђи.⁵⁷⁸ Основни разлог за то јесте добар стратешки положај који је омогућавао знатно мањим устаничким снагама да се одупру бројчано вишеструко надмоћнијим Турцима. Тако је у самом логору било око 250 устаника спремних да презиме, док би се у случају опасности из околних крајева могло окупити око 600 њих.⁵⁷⁹ У својим оптимистичним процјенама дописник је предвиђао да у поменутом мјесту устаници могу зауставити снагу до 5000 непријатеља.⁵⁸⁰ Без обзира на

⁵⁷¹ Исто

⁵⁷² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875. Интересантно је да је тачка одмора на овом путу био Задар, гдје је Хумбајер са Петровићем куповао барут и оружје, али и био на банкету са једним аустријским генералом. „Новије“, *Застава*, 10. 10/22. 10. 1875.

⁵⁷³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 11/14. 11. 1875. „Преглед новина“, *Застава*, 9. 11/21. 11. 1875.

⁵⁷⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 11/3. 12. 1875. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 11/7. 12. 1875

⁵⁷⁵ Исто

⁵⁷⁶ Исто. Више о Петру Узелцу, в. Б. Бранковић, *Српски*, 192–195.

⁵⁷⁷ Исто

⁵⁷⁸ Осим већ наведених устаничких вођа овога краја у овом тексту се помињу и: Дане Будисављевић, Ацо Радосављевић и Мане Контаровић. „Дописи“, *Застава*, 5. 12/17. 12. 1875.

⁵⁷⁹ Исто

⁵⁸⁰ Исто

њихове могућности и ово устаничко жариште се показало као изузетно значајно пошто је правило додатне проблеме турским снагама и одвлачило их са других већих жаришта.

Током задња три мјесеца 1875. године немирно је било и у околини Берана. У новембру и децембру устаници су успјели да зауставе неколико турских испада из града.⁵⁸¹ Из Старе Србије је у октобру стигао један занимљив апел од одреда попа Жарка који позива младе учене људе да се придруже борби. Апел је занимљив због потписника пошто се уз Жарковог помоћника Крсту Булајића, судије Васа Црногорца и Прокопија Буишића, четовође Стевана Митровица и Вука Јоловића, те усташе Мите Ђорђевића нашло и име славног Јаше Томића.⁵⁸² Необичан сплет околности ће довести до тога да Томић након неколико године преузме Милетићеву улогу у покрету и *Застави*. Споменути апели нису уродили нарочитим плодом па је тако очекивано са надоласком зиме дошло и до смањења устаничких активности. Ипак у овом крају промјену су биле највеће у односу на „сезону ратовања“. Турци су толико надвладали, да се у децембру спремала једна депутација из тих крајева на пут за Београд. Циљ је био жалба на злочине које Турци врше у новонасталим приликама, а за шта су они директно кривили Београд.⁵⁸³ У новој години о попу Жарку и побуну у овим крајевима биће мало помена.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 21. 10/2. 11. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 26. 11/8 12. 1875. Исти дописник осликава и ужасне призоре насиља из тог краја. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 11/10. 12. 1875. Накнадно један дописник шаље детаљније извјештаје о овим борбама са именима устаничких вођа. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 12/28. 12. 1875. О њиховим именима говори и Г. Вуковић, *Мемоари*, 142.

⁵⁸² „Посланица учећој се омладини!“, *Застава*, 30. 9/12. 10. 1875. Да је Јаша Томић био један од добровољаца у Старој Србији, в. „Живот и рад Јаше Томића“, *Застава*, 11. 10/23. 10. 1922.

⁵⁸³ „Новије“, *Застава*, 28. 11/10. 12. 1875. О тешком стању у тим крајевима С. Рајић, *Спољна*, 407.

⁵⁸⁴ Један глас саопштава да поп Жарко није био у милости кнежеве владе у Београду пошто се сумњало да је Карађорђевићевац. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 1/8. 2. 1876.

6. „Кад се почне снег топити“ (јануар–март 1876. године)

Нова година почела је новостима са херцеговачког ратишта.⁵⁸⁵ Рауф-паша како би опскрбио Дугу одлучио је да подијели војску. Један дио је ишао да заузме Крстац, а други у Гатачко поље. Први су се сукобили са одредима Зимонића и Сочице.⁵⁸⁶ У борби је наводно страдало око 500 Турака, док је број рањених и погинулих устаника по истом телеграму био 80.⁵⁸⁷ Након овог пораза други дио војске се са таином повукао тако да није дошло до потпуног пораза турских трупа. Послије дуже времена прва значајнија вијест са јужног бојишта је од 18. јануара. У њој стоји да су Пеко, Бачевић, Вукаловић и Петковић посјекли 300 Турака. Страдали су кренули из Требиња да преузму провијант.⁵⁸⁸ Недуго потом велики ударац је херцеговачки покрет доживио погибијом војводе Бачевића.⁵⁸⁹ Смрт славнога вође први пут је објављена телеграмом од 21. јануара.⁵⁹⁰

⁵⁸⁵ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 21. 12. 1875/2. 1. 1876.

⁵⁸⁶ Исто. Битка на Крстацу је позната и по томе што је након ње преминуо виђени Дедага Ченгић, син још славнијег Смаил-аге. Он је рањен још на Муратовици, али је после Крстаца одлучио да напусти фронт и оде ка Мостару. Не успјевши да залијечи ране и предосјетивши крај, кренуо је у Сарајево. На том путу је и преминуо. „Дописи“, *Застава*, 1. 2/13. 2. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 2/22. 2. 1876. С. Скоко, *Сјајне*, 107. Г. Вуковућ, *Мемоари*, 165.

⁵⁸⁷ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 21. 12. 1875/2. 1. 1876. Након неколико бројева проијеле су се вијести стране провенијенције, из листова попут *Politische Korrespondenz* и *Neue Freie Presse*, да су устаници доживјели тежак пораз на Крстацу. Редакција *Заставе* у овај исход потпуно сумња, карактеришући овакве наслове као тенденциозне. Ипак неповјерење и сумња у инострано извјештавања није било поткрепљено доказима, а о догађајима на Крстацу није стизала никаква ретроспектива, нити анализа. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 12. 1875/11. 1. 1876. „Дописи“, *Застава*, 1. 1/13. 1. 1876. На основу писања *Гласа Црногорца* уредништво *Заставе* је одлучно демантовало вијести о поразу. Ипак и из њиховог писања видљиво је да је Рауф-паша успио у својој намјери да провијант унесе у Никшић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 1/25. 1. 1876. Тек након дужег времена поменуто је тактично повлачење пред двадесет пута снажнијим непријатељем. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 2/24. 2. 1876.

⁵⁸⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 8. 1. /20. 1. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 1/1. 2. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 2/2. 3. 1876.

⁵⁸⁹ Језгровита војводина биографија убрзо је објављена у *Застави*, в. „Максим Бачевић, војвода бањански“, *Застава*, 22. 1/3. 2. 1876. Л. Радан, *Устанак*, 102–103.

⁵⁹⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 11. 1/23. 1. 1876. Због младости и исказаног јунаштва смрт Бачевића је била велики ударац за покрет. О његовој популарности свједоче и бројни парастоси одржани у више српских градова. „Дописи“, *Застава*, 30. 1/11. 2. 1876. Р. Ј. Поповић, *Београдско*, 99. „Парастос Макс. Бачевићу у Смедереву“, *Застава*, 5. 2./17. 2. 1876. „Нови Сад 31. јан.“, *Застава*, 1. 2/13. 2. 1876. 149 Поетичну слику његовог погреб доноси, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 1. 2/13. 2. 1876. Његов погреб постао је предмет дипломатског скандала пошто је енеглески посланик Елиот, оптужио руског конзула да је овим поводом спустио заставу на пола копља. Такође конзулат је назвао стециштем устаничких вођа. Вилијам Стилман је касније демантовао Елиотове тврдње. Радован Субић, „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске IV-4* (2012), 149. Овај инцидент кратко

Кратки фебруар прошао је углавном у оплакивању војводе и информацијама да устаници држе пут од Дубровника до Требиња. Већ почетком марта стижу вијест од Ивана Мусића. У једној мањој борби његови борци су надвладали противника и посјекли двадесетак Турака.⁵⁹¹ Наспрам фебруара који је обиљежен зимском летаргијом и припремама за ратно прољеће, март је донио вијести о највећој дотадашњој устаничкој побједи.⁵⁹² На вијест да се поново спрема опскрба Горанског и Никшића, устаничке чете су се сакупиле са свих страна. Сочица са својом војском из Суторине, Пеко Павловић са Ситнице, Радовић и Драго Обренов са Невесињцима из Крушевице, те остали главари из Зубаца су се скупили на Голији спремни да бој запосједну на старом мјесту код Муратовице.⁵⁹³ Након неколико сати борбе турска војска је до ногу потучена. По дописима у овој борби је смртно страдало и рањено мање од 15 устаника.⁵⁹⁴ Сарадници *Заставе* су писали да је до 1000 аскера пало и рањено.⁵⁹⁵ Заплијењена је силна војна опрема, а као највећа драгоценост издвајала су се два задобијена топа.⁵⁹⁶ За ову борбу потврђено је и учествовање интернационалних јединица па је тако раме уз раме са добровољцима капетана Јановског, било и 20 Италијана предвођених капетаном Волантија.⁵⁹⁷ Разлози за овакву турску катастрофу су бројни. Дописници као разлог наводе увјеравање војног водства да су усташе далеко од Дуге, а затим и да су поражене и да од њих не пријети никаква опасност.⁵⁹⁸ Један од разлога за брз распад турске одбране јесте и чињеница да се борба десила током повратка колоне из Горанског у Гацко па су самим тим војници могли повјеровати да је задатак успјешно обављен и да је опасност прошла.

помиње и Š. Iriart, *Bosna*. 149. Стилман се неколико пута током истраживаног периода кратко помиње у *Застави*. „Преглед новина“, *Застава*, 9. 9/21. 9. 1875. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 11/10. 12. 1876.

⁵⁹¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 20. 2/3. 3. 1876.

⁵⁹² Први телеграм о Другој муратовичкој бици штампан је 10. марта. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 27. 2/10. 3. 1876.

⁵⁹³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876.

⁵⁹⁴ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876.

⁵⁹⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876. У броби су страдили сви турски виши официри, а међу њима и кајмакам Горанског Омер-ага Жујо. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876. Више о другом боју на Муратовици, в. С. Скоко, *Сјајне*, 118–122.

⁵⁹⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876.

⁵⁹⁷ Исто

⁵⁹⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876. Потенцијално је значајно и да се битка дешава након што су реформе и амнестија објављени па је и то турској војсци могло створити лажну слику да је устанички покрет ослабљен.

На најразличитије вијести о Љубибратићевом будућем дјеловању стављена је тачка у раном јануарском броју *Заставе*. Из њега се сазнаје да је он напустио бојиште и отишао у сусрет својој жени у Задар која је тамо дошла из Србије.⁵⁹⁹ Кратак и необичан био је телеграм који саопштава да је Љубибратић због интрига напустио војску и да је потом објавио прокламацију по којој ће продужити рад на ослобођењу Херцеговине.⁶⁰⁰ Прокламација је убрзо штампана и у *Застави*, а из ње се види да је војвода био суочен са разним препрекама приликом свог вођства.⁶⁰¹ У индиректној вези са овим је и вијест коју доноси *Глас Црногорца* о покушају реорганизације устаничких јединица, на чијем челу се требао наћи Пеко Павловић.⁶⁰² Љубибратић се још кратко помиње у спекулацији о

⁵⁹⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 12. 1875/4. 1. 1876.

⁶⁰⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 8. 1/20. 1. 1876.

⁶⁰¹ Због значаја личности Миће Љубибратића објављујемо потпун проглас како га је пренијела *Застава*: „Браћо! Околности много јаче од моје добре воље налажу ми дужност, да се од вас удалим. У таквом озбиљном часу, морам задовољити чувству срца мога, управивши вам мој тужни поздрав. Да би пак одговорио дужностима мога положаја, треба да вам покажем правац, којим да сада пођете, пошто се не налазите под мојом управом. Пошто букну буна у Невесињу, ја оставих Србију, ту гостољубиву земљу, у којој сам се налазио од онога доба, одкад је Лука Вукаловић онај стари јунак наших бораба за ослобођење, с којим сам имао част војевати, био принуђен оставити своју домовину. Дошавши у Херцеговину, имао сам двоструки циљ. Прво, борити се са нашим петстолетним крвником; друго, чинити све што ми буде могуће, да се слободњачка странка Европе заузме за нашу ствар. О препрекама на које сам ударао на мом путу к првом циљу, није сада удесно говорити, за сад је доста да напомињем да постоје. Виша која ријеч у овом тренутку био би тешки грех, јер би могла дати повода горкијем распрама у тренутку кад је најнужнија слога. Мени дакле не остаје друго него жалити се на тај несрећни удес, који ме одваја од моје браће, одгађајући објашњење мога одступања мирнијем времену, у које ће се и без страсти моћи све рећи. Ако ме клевета та моја бездушна сапутница од првог мог повратка у домовину, буде и даље пратила, ја ћу је с призрењем мимоићи налазећи довољно утехе у мојему патриотизму и у чистоћи мојих намера. У постигнућу мог другог циља био сам срећнији. Цео изображени свет заузео се за нашу ствар. Крвљу поштрапане стијене нашега завичаја, огњем попаљена села и опште изселење свих онијех који се крстом крсте, потресе многа срца у образованој Европи и горки вапај моје браће разпростире се по целом свијету. Племенитијех и храбријех добровољаца дође нам у помоћ са свију страна и у том општем покрету за љубав истине морам признати, да са задовољством видим уплетено моје име. На послетку не могу премучати, да су ме ријечи, које је славни старац из Капрере више пута удостојао се управити на мене, храбрећи ме да се чврсто борим против незгодама биле од неизказане утехе у жалости срца мога. Али околности створише ми такав положај, да ми није могуће даље вама бити и с вама делити зло и добро, јер ако би покушао опирати се тијем околностима мој би поступак био непатриотичан и шкодљив, почем би моја особа могла дати повода свакојакијем смутњама. Ја се дакле уклањам до повољније прилике, а вама мила браћо, морам показати пут, којим вама ваља ударити, јер ће вас само тај пут одвести к извршењу нашег ослобођења. Свака лична страст нека умукне. Јуначки се борите под управом новијех војвода, којим срдечно желим да не наилазе на препријекe на какве сам ја наилазио. Народна корист захтева да себичност изчезне. Ко би другчије радио, био би издајник своје домовине. За храбре наше пријатеље, који из далека дођоше да с нама дијеле зло и добро, остаје ми само једна молба и приорука, а то је: да неодустану од племените цијели, која их је к нама довела: свијем пак да ми не узкрате своју љубав и да сваки свој напор управи на ону изреку – на двор с Турцима. До виђења браћо! У Дубровнику 4. (16.) јануара 1876. Војвода Мићо Љубибратић“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 1/1. 2. 1876.

⁶⁰² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 1/25. 1. 1876.

директном учествовању самог Гарибалдија у устаничкој борби.⁶⁰³ Интересантно је да је и угледни италијански револуционар добро упознат о његовој судбини.⁶⁰⁴

У марту стижу непоуздане вијести о Љубибратићевом ратовању на граници са Србијом.⁶⁰⁵ Да су несигурне потврђује и сама *Застава* која након свега десетак дана говори о потпуно новој локацији. Та нова локација је десна обала Неретве на којој он војује уз помоћ Мусићевих чета.⁶⁰⁶ Потом се из Дубровника могло чути да су он, холанђанка Маркус, два Италијана и још четворица ухапшени на хабзбуршко-османској граници.⁶⁰⁷ Занимљиво је да је недуго послје тога јављено и о притварању Мусића у Метковићу.⁶⁰⁸ Очигледну закључак да је све око Љубибратићевог постустанничког живота смутно, најбоље свједочи 41 број *Заставе*. Тамо се у истој рубрици налазе двије контрадикторне вијести. По једној он је ухапшен у Загребу заједно са војводом Петровићем,⁶⁰⁹ док је по другој он у Аурезини (насеље у близини Трста, прим. аут) тражио да га као Србина аустроугарске власти пошаљу у Србију, а не да га интернирају у Линц.⁶¹⁰ На крају се као тачна потврдила друга

⁶⁰³ Једно Љубибратићево писмо узроковало је да Гарибалди и дописник *Daily News*-а размотре ту могућност. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 6. 2/18. 2. 1876.

⁶⁰⁴ Његове ријечи су пренесе овако: „Кнез Црне Горе гори од жеље, да Херцеговину присаједини, он је закleti непријатељ Љубибратића и дражи друге поглавице противу њега. Љубибратић је млад, леп човек, јак је као Ираклије и врло је даровит; молио ме је за неколико топова. Ја сам молио краља Виктора Манојла, да ми поклони пољску батерију, неће ми је моћи ни како одбити. Не знам какву улогу мисли Италија играти у источном питању, али то је истина, да би она много брже могла бацити војску на бојиште устаничко.... Усташе ме моле, да им се на чело ставим...“ Интересантно је како се из овог види добра информисаност човјека који је хиљадама километара удаљен од средишта догађаја. Још је занимљивије када се његова обавијештеност упореди са упознатошћу о истој теми читаоца *Заставе*. До тада сасвим ријетко и углавном посредно се из *Заставе* могло дознати о сукобу устаничког вође са књазом и величини његових амбиција. Гарибалди је то без устезања лаконски изрекао и самим тим индиректно указао да је *Застава* својим читаоцима нудила једну ублажену слику овог значајног спора. Исто

⁶⁰⁵ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 26. 2/9. 3. 1876.

⁶⁰⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876. „Нови Сад 26. фебруара.“, *Застава*, 27. 2/10. 3. 1876.

⁶⁰⁷ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 2. 3/14. 3. 1876. Касније се сазнаје да је ухапшен крај мјеста Вињани, а уз њега су били његов ађутант Петровић, већ поменута Маркус, Фаела, Цезари, Вуле Болардић, Тома и Ј. Микшић. Након хапшења ову чету је преузео Невесињац Александар Илкакшић (Јакшић, прим. аут). „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 3/17. 3. 1876. Екмечић пореди дубину Љубибратића са хапшењем Милетића стављајући их у исту равн. Он уз то наводи: „Црногорски књаз, са пауковом мрежом тајних веза са руском званичном политиком и аустријским двором, које савременици нису видели, а каснији историчари нису у стању да размрсе, враћао је цео ослободилачки покрет у традиционалну колотечину погађања великих сила око деобе Балкана“. М. Екмечић, *Стварање*, 299.

⁶⁰⁸ „Новије“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876. М. Екмечић, *Улога*, 180.

⁶⁰⁹ Исто

⁶¹⁰ По истом писању он је силом заједно са женом и Маркусовом у вагон одведен и потом је послан ка Линцу!? Исто. Касније је јављено да је Маркус наставила свој пут до Пеште, а потом и ка Београду. „Новије“, *Застава*, 16. 3/28. 3. 1876. „Новије“, *Застава*, 18. 3/30. 3. 1876.

информација. Љубибратић је 18. марта приспио у Трст и потом је свој пут наставио даље по вољи тамошњих власти.⁶¹¹

У Херцеговину је крајем године за главног заповједника послан Ахмед Муктар-паша.⁶¹² Очекивано је да он са Клека дође у побуњене крајеве па се устаницима препоручује да те путеве унапријед посједну.⁶¹³ Умјесто Сервер-паше,⁶¹⁴ као специјални дипломатски посланик Порте у овим крајевима изабран је Али-паша.⁶¹⁵ Како преноси *Застава* из једног мађарског листа, по доласку паша је покушао да ступи у контакт са побуњеницима.⁶¹⁶ За тај задатак једва је у Мостару нашао два изасланика који су били поштовани и од устаника. Били су то Јоза Јефтановић и Мијат Радовић. Упркос брижљиво одабраном посланству и понудама о амнестији и реформи, његови изасланици су беспоговорно одбијени. Већ почетком марта пронио се глас да ће и Муктар бити опозван, а да ће на његово мјесто доћи Цвет-паша.⁶¹⁷

⁶¹¹ „Новије“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876. О томе како је текло спровођење Љубибратића по Далмацији, па долазак у Трст паробродом Messina и тамошњи дочек, в. „Дописи“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876. „Дописи“, *Застава*, 16. 3/28. 3. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 3/30. 3. 1876. Savo Ljubibratić – Todor Kruševac, „Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875–1878“, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine IX*, (1960), 150. Даље у тексту: S. Ljubibratić, *Prilozi Ferdo Hauptmann*, „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77.“, *Prilozi 14–15*, (1978)

⁶¹² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 12. 1875/2. 1. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 12. 1875/4. 1. 1876. Ове вијести се подударају и са најавама о формирању новог-старог херцеговачког пашалука, тако да би по њима Реуф односно Ахмед Муктар-паша требао постати нови валија. „Новије“, *Застава*, 23. 12. 1875/4. 1. 1876. „Дописи“, *Застава*, 30. 12. 1875/11. 1. 1876. За Ахмед Муктар-пашу такође говоре да је хришћанског поријекла, односно да му је отац пекар из аустријске Шлезије који је прешао у ислам и ступио у турску армију. Више о њему и томе како је постао познат, в. „Преглед новина“, *Застава*, 27. 2/10. 3. 1876.

⁶¹³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 12. 1875/2. 1. 1876.

⁶¹⁴ „Новије“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876.

⁶¹⁵ У задњем јануарском броју наводи се да ће нови валија херцеговачки постати Али-паша. Нови валија је по овим наводима уз себе носио и султанов ферман о реформама. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 1./30. 1. 1876.

⁶¹⁶ „Преглед новина“, *Застава*, 5. 2./17. 2. 1876.

⁶¹⁷ „Дописи“, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876.

Прва значајнија дипломатска вијест у новој години била је да је Андраши одаслао ноту⁶¹⁸ свим потписницама париског уговора о реформама у Османском царству.⁶¹⁹ Ова нота није предвидјела неку врсту колективног европског манифеста којим би се извршио притисак на Порту. Због тога, али и због сумње у могућност реформи уредништво *Заставе* је са великом сумњом гледало на домете тог акта.⁶²⁰ Ипак након непуних мјесец дана од првих вијести о Андрашијевој ноти, све трактатне силе су подржале ову акцију.⁶²¹ Баш на српску нову годину у *Застави* је изашао текст „Пројект једног Босанца“.⁶²² Анонимни аутор даје своју визију будућности побуњених крајева која није у сагласју нити са Андрашијевим реформама, нити са султановим ферманима. Оно што је изузетно упечатљиво на спољнополитичком плану јесте да енигматични аутор предлаже да Босна и Херцеговина као провинција уђе у састав српске државе.⁶²³

У фебруару је из Цариграда стигла новост да је Porta Андрашијеву ноту узела у разматрање.⁶²⁴ Након свега неколико бројева сазнаје се да Цариград прима предложене реформе.⁶²⁵ Наредни корак било је издавање ираде којом би амнестија⁶²⁶ и спровођење

⁶¹⁸ Текст ноте се може читати у 18, 19, 20. и 21. броју *Заставе*. „Аустро-Угарска нота“, *Застава*, 1. 2. /13. 2. 1876. „Нота гр. Андрашија о реформама у Турској“, *Застава*, 3. 2. /15. 2. 1876. „Нота гр. Андрашија о реформама у Турској“, *Застава*, 5. 2. /17. 2. 1876. „Нота гр. Андрашија о реформама у Турској“, *Застава*, 6. 2. /18. 2. 1876. Уз ово у *Застави* је штампан одговор Рашид-паше, в. „Одговор на реформске предлоге Анрашије“, *Застава*, 17. 2. /29. 2. 1876. У марту је у новинама објављен и текст султановог фермана, в. „Царски ферман“, *Застава*, 20. 2. /3. 3. 1876. „Царски ферман“, *Застава*, 22. 2. /5. 3. 1876. С. Рајић, *Спољна*, 404–405. Ј. Ристић, *Дипломатска*, 68–73. В. Поповић, *Европа*, 119. А. Дебидур, *Дипломатска*, 735–738.

⁶¹⁹ „Нови Сад 27. децембар“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876. „Новије“, *Застава*, 22. 1/3. 2. 1876. Новост да је аустроугарски посланик гроф Зичи поднио Рашид-паши реформске приједлоге објављена је у *Застави* 4. фебруара. „Новије“, *Застава*, 23. 1/4. 2. 1876. „Нови Сад 26. јануара“, *Застава*, 27. 1/8. 2. 1876.

⁶²⁰ Један *Заставин* дописник веома лаконски закључује: „Турску само мач и јеванђеље преобразити може, и ништа друго“ „Дописи“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876. Други допис потписан као „Ерцеговачки борци за слободу“ додаје: „Дакле, сад реформама – после толике проливане крви; а ће сте били, целати, са реформама прије крвопролића?“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 1/6. 2. 1876.

⁶²¹ „Стање на истоку“, *Застава*, 18. 1/30. 1. 1876.

⁶²² „Пројекат једног Босанца“, *Застава*, 1. 1/13. 1. 1876.

⁶²³ Већ поднаслов овог документа „О преуређењу Босне и Ерцеговине по сувременим демократским начелима“ говори о његовом карактеру. Сам текст у неким моментима пружа доста детаља и говори о административној раподјели, финансијској структури, оружаним снагама, судским и правним питањима, здравственим и социјалним проблемима, просвјети и религији. О свим овим темама се укратко говори у веома демократском и либералном духу. Исто

⁶²⁴ „Новије“, *Застава*, 25. 1/6. 2. 1876.

⁶²⁵ „Нови Сад 29. јануара“, *Застава*, 30. 1/11. 2. 1876.

⁶²⁶ Накнадно се сазнало и шта је оваква врста амнестије подразумевала. Тако је Васа ефендија у Дубровнику објавио проглас да од 24. марта почиње четвороседмични рок у виду амнестије односно опроста. Уз све што је било наведено у реформама то је подразумевало и једногодишње ослобођење од плаћања десетине и двогодишње ослобођење од плаћања осталих намета. Они који се у овом року не би вратили и постали

реформи формално ступило на снагу.⁶²⁷ Међутим, попут *Заставе* и устаници су били оштро против реформи, видјевши у њима само начин да се побуна што прије угуши.⁶²⁸ Још посљедњег дана јануара било какве султанове реформе су одбачене на скупу херцеговачких главара у Суторини.⁶²⁹ Ни овај збор није прошао без аустроугарског присуства па је тако забиљежено да је један од учесника био и подконзул Вук Врчевић.⁶³⁰ Потакнут одбацивањем реформи „један Босанац“ им се са једним оштрим и упечатљивим текстом придружио. Закључни редови у њему су: „Војводе храбре, цвијеће не увело, и даље тако као што радите, хитите овамо браћи на сусет, нека се отвори сјеча и крв „потоком нек потече“, нека се сперу реформе, фермани, ираде, нек остане чиста хартија на којој ће се реформе крвљу написати као што рекосте браћо пред цијелим свијетом. Пред велику буру на Сави сјеверу наше отачбине“.⁶³¹ Ипак без обзира на реакције главара, Османлије су наставиле са својом дипломатском акцијом. Половином фебруара Цетиње је посјетио Кечкет-ефендија, ренегат, Швајцарац који је ступио у турску службу.⁶³² Упркос примамљивим понудама о којима се говорало и овај пут посланство се по писању дописника *Заставе* са Цетиња вратило без успјеха.⁶³³

амнестирани, би изгубили своје имање. Исто би се раздјелило међу онима који су прихватили помиловање. „Новије“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876. „Обзнана“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876.

⁶²⁷ „Новије“, *Застава*, 5. 2/17. 2. 1876. „Новије“, *Застава*, 15. 2/27. 2. 1876.

⁶²⁸ Ово је чак и објављено као формална вијест у ударном телеграму из броја 30. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 22. 2/5. 3. 1876. Исто се да прочитати и из усташког прогласа који су потписали Сочица, Перовић и Зимонић. „Са усташког логора“, *Застава*, 27. 2/10. 3. 1876.

⁶²⁹ Зимонић, Сочица и Павловић били су уједињени у идеји да се у борби истраје. Дописник и преноси Сочицин став: „какве реформе људи, ако Бога знате, та није ли Султан до саде толико пута обећавао велесилама да ће дати равноправност свијем народима свога царства, па шта даде? не треба да вам причам сви знате, јер нас је свијех невоља и нагнала да се прихватимо оружја. За то боље нам је поштено умријети, него и даље пуштати се варати шаренијем обећањима, па чамити под јарам турски. Лако је Султану обећати на хартији шта хоће, али хоће ли он обећања испунити, то није његова брига, него његовијех зулумћара. Мени је дивно чудо да још има људи на свијету, који мисле да има вјере у турчина? Овђе му многи прекидоше ријеч: та лако је странијем силама вјеровати како хоће јер се њихове коже не тиче а за Србе није им брига, кад ни славенска Русија немари за нас а она нам је и по вјери и по крви сродна. Виђели би ми да су у Босни и Херцеговини Енглези, или Немци, били велесиле примале турска папирна обећања?“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 2/27. 2. 1876. Ј. Ристић, *Дипломатска* 73.

⁶³⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 2/24. 2. 1876.

⁶³¹ „Босанац усташким војводама на Суторини“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876. Текст је окренут изразито против мађарских власти, односно аутор оптужује Андрашија и његову клику за умиривање побуне.

⁶³² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 2/17. 2. 1876. Верзија енглеских новина о овим преговорима може се прочитати у „Преглед новина“, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876. „Дописи“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876.

⁶³³ Исто. „Нови Сад, 3. фебр.“, *Застава*, 5. 2/17. 2. 1876. Османски изасланик је књазу нудио територијална проширења ако пристане да угуши устанак. Никола је ово одбио уз изговор да је читав херцеговачки проблем већ преузела висока дипломатија. Д. Вуксан, *Црна*, 38

Пошто је Порта декретима формално потврдила промјене које је од њих захтјевао Балплац, Андраши је био на реду да у њиховом спровођењу подржи османску власт. За почетка примјеђено је нагомилавање војске на границама Босне и Херцеговине, што је одмах потакло нови круг говоркања о њиховој интервенцији у случају да устаници одбију реформе.⁶³⁴ Крајем марта долазе и прве вијести о конфискацији оружја у Аустро-Угарској, због чега су устаничке вође из Крајине оштро протестовале.⁶³⁵ Такође ни добровољци нису више били добродошли на тлу царевине Хабзбурга.⁶³⁶ Пошто је Порта обећала амнестију, све су били већи индиректни и директни притисци да се избјеглице врате на своја огњишта.⁶³⁷ Како би привољели устанике да прихвате нове околности, активирали су се и давно заборављени чланови конзуларне мисије смјештени у Мостару.⁶³⁸ У таквом духу дјеловао је Молинари у некадашњој Војној крајини,⁶³⁹ а због разговора о спровођењу реформи је и генерал барон Гаврило Родић посјетио Цетиње.⁶⁴⁰ Ова посјета је по виђењу једног дописника била неуспјешна.⁶⁴¹ Иако истом није познато шта се десило на Цетињу, он овакав закључак изводи из других извода. Дописник свједочи да је Родић по повратку затражио да му доведу Херцеговце као у нади да ће бар они пристати на мир кад се то већ са књазом не може договорити. Ипак и овај се покушај показао као јалов. Сакупљени

⁶³⁴ „Дописи“, *Застава*, 2. 3/14. 3. 1876.

⁶³⁵ Брзојав упућен на дворове Тројецарског савеза потписали су Васо Видовић, Спасоје Бабић, Јово Билбија, Симо Стефановић, Саво Милић, Божо Љубојевић, Лазар Митраковић, Стево Рапић, Ђуро Лендић и Марко Шмитран. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 3/31. 3. 1876. Поједини дописници наводе да је Беч забранио чак и набавку хљеба преко њихове земље. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 2/2. 3. 1876.

⁶³⁶ У Дубровнику су 13. фебруара ухапшена четири Италијана добровољца, а укупан број ухапшених добровољаца се тад процјењује на 33. Исто. „Новије“, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876.

⁶³⁷ Барон Родић је бјегунцима упутно проглас у којем су се они могли подробно информисати. „Проглас“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876. Чак је објављено и писмо паше бега Церића дубичког у којем он захтјева да се раја врати својој земљи. „Смесице“, *Застава*, 5. 3/17. 3. 1876. Исто је урадио и валија и комесар херцеговачког вилајета Алија-паша. „Заповјест“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876. Посебно је занимљив покушај Хајдар (или Шахир, пошто се наводе два различита имена, прим. аут) ефендије у Броду да приволи избјеглице да се врате. Након категоричког одбијања ефендија се увријеђен повукао. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 3/23. 3. 1876. Не само да се притисак вршио на избјеглице, него су затварани и хуманитарни одбори. Тако је објављено да је у Земуну одбор престао са радом. „Нови Сад 26. фебруара“, *Застава*, 27. 2/10. 3. 1876. „Дописи“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. Дописи“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876. М. Вукчевић, *Црна Гора*, 226–227.

⁶³⁸ Исто. „Новије“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876.

⁶³⁹ „Новије“, *Застава*, 22. 2/5. 3. 1876.

⁶⁴⁰ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 3/14. 3. 1876. Г. Вуковић, *Мемоари*, 209. Овај посао је ишао изузетно тешко пошто су устаници потпуно изгубили повјерење у османску власт. Наведено је да сам Родић говори „да ни наговарање ни обећавање новца не може бегунце да на повратак приволи“ „Новије“, *Застава*, 2. 3/14. 3. 1876. „Дописи“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876. Биографија Гаврила Родића се може прочитати у 55. броју *Заставе*. „Листак“, *Застава*, 11. 4/23. 4. 1876.

⁶⁴¹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876. Касније су и други извори потврдили да је овај састанак завршен без договора. „Новије“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876.

Херцеговци међу којима се помињу устанички повјереник у Суторини Јефто Бјелобрк,⁶⁴² и Трифко Вукаловић⁶⁴³ су здружено одбили било какве преговоре о миру.⁶⁴⁴ Нарочито је био сликовит Вукаловић: „Ево, господару, осам рана носим и петеро ђеце имам; али волим још сто рана однијети, главу и сву ђецу изгубити него се Турчину предати!“⁶⁴⁵ Осим са устаницима барон је о истој ствари разговарао и са турским предсједником „комисије од реформи“ Васа ефендијом.⁶⁴⁶ Без обзира на сва устаничка противљења брзојав из Беча од половине марта говори да је Родић извјестио Андрашија да ће војска натраг повратити све босанско-херцеговачке иселјенике.⁶⁴⁷

Како су падишахови декрети постали доступни и обичном становништву,⁶⁴⁸ све су били снажнији гласови да ове промјене не одговарају ни локалном муслиманском становништву.⁶⁴⁹ По једном њемачком извору који преноси *Застава* у Травнику су се 20. фебруара окупили бегови и виђенији муслимани и одлучили да одбаце одлуке централне власти.⁶⁵⁰ Они су овом приликом представили своје захтјеве у три тачке намјењене Порти.⁶⁵¹ Њихова реакција ипак је највише погодила хришћане. Тако из Костајнице стиже

⁶⁴² Š. Irić, *Bosna*. 150.

⁶⁴³ Ранији извори помињу и састанак са архимандритом Мелентијем, Луком Петковићем, Јосипом Ковачем и 17 других. Да ли се ради о два различита састанка или су у првој групи били и Бјелобрк и Вукаловић из новина није познато. Свакако исход је исти пошто су и први изјавили да хоће или слободу или смрт. „Телеграм „Застави“, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876. Разговор са Мелентијем је пренесен у *Застави* у виду стенограма, тако да се јасно могу прочитати и Родићева питања и Перовићеве одговори. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876.

⁶⁴⁴ У овим преговорима Родић се позивао на своју припадност српском народу како би приволио другу страну. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876. Касније ће са баш тих националних позиција негативно критиковати ову улогу Родићеву у овој мисији. „Дописи“, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876. „„Барон“ Родић и усташка „раја“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁶⁴⁵ Исто

⁶⁴⁶ „Дописи“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876. Нешто доцније поменути су састанци са Муктар-пашом, па и скадарским Али-пашом. „Новије“, *Застава*, 18. 3/30. 3. 1876.

⁶⁴⁷ „Новије“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876. О аустроугарској спољној политици и дјеловању генерала Родића, в. Душан Фундић, „Томе никад нисмо тежили“ Аустроугарска дипломатија и окупација Босне и Херцеговине (1875–1878)“, *Српски историјски часопис VIII* (2025), 11–36. М. Вукчевић, *Црна Гора*, 627–8.

⁶⁴⁸ Из савременог становишта интересантна је и новост да се плакати у којима се турске реформе оглашују, прељењују мртвачким главама што указује на постојање правог малог пропагандног рата. „Новије“, *Застава*, 24. 2/7. 3. 1876.

⁶⁴⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 2/9. 3. 1876.

⁶⁵⁰ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 2/5. 3. 1876.

⁶⁵¹ Прва тачка је одбијање ираде. Друга је враћање приједлога Порти на поновно одлучивање. Ако би се инсистирало на реформама у том случају би био пружен оружани отпор. Као разлог за овако оштро одбацавање наведено је то што хришћани никад не могу равни бити муслиманима, нити се земља која је одвајкада муслиманска може у посјед хришћанима дати. Трећа тачка говори о плаћању заосталог пореза, који бегови нису спремни опростити. Исто

допис да су муслимани из Брезичана код Приједора починили бројне злочине након што су сазнали за реформске приједлоге.⁶⁵²

Као једну од устаничких тактика новинари *Заставе* наводили су збијање турске војске у градове како би их временом услед недостатка намирница приморали на одустајање и предају. Да ли је ово заиста био план или је само последица устаничке немоћи да заузму већа мјеста није познато. Ипак услед зиме, повременог недостатка хране и уопштено све тежих прилика стање у турским редовима постаје све горе.⁶⁵³ О овоме је *Застава* немало путо говорила, а као један од сликовитијих примјера наведен је случај крађе у Мостару. Наиме притиснут глађу један муслиман је одлучио да превазиђе границе вјерских забрана и од хришћана украде свињску полутку како би се заситио.⁶⁵⁴ Осим муслиманског становништва појаве летаргије и повременог очајања није страно ни устаницима. Тако је штампан један фељтон насловљен као „Историја другог добровољца“, а у њему се архетипски описује лик добровољца авантуристе који се поколебава на првој значајнијој препреци.⁶⁵⁵ Уз то дописник помиње да такав дух понекад прате и случајеви различитих злоупотреба.

Ни током 1876. године извјештаји о турском насиљу нису престајали. Тако из Брода са аустријске стране пишу о несретној судбини петорице рибара који су имали ту несрећу да се сусретну са арбанашким одредом од 60 људи. Један од рибара је страдао, тројица су побјегли, а последњи је заробљен те му се за даљу судбину не зна.⁶⁵⁶ Зима, несташница, али и све очигледнији недостатак закона погодовао је крађама и отимању. Зато се у марту помиње да се у Бањалуци свако вече нека магаза, дућан или кућа опљачка.⁶⁵⁷ Још радикалнији примјер је Јове Јовановића, бањалучког трговца. Њега су под оптужбом да је потбуњивао народ власти затвориле и тешко мучиле.⁶⁵⁸ Глава велике трговачке куће у

⁶⁵² „Новије“, *Застава*, 26. 2. 1875/9. 3. 1876.

⁶⁵³ „...раја се већ дерати не даје, трговина застала, намети сваковрсни поскочили, аскерија прикрила и оглодила сваког, до камена, гола и боса, гладна и бесна, рањена и изморена.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 12. 1875/2. 1. 1876.

⁶⁵⁴ Исто

⁶⁵⁵ „Листак“, *Застава*, 1. 1/13. 1. 1876.

⁶⁵⁶ „Дописи“, *Застава*, 6. 1/18. 1. 1876.

⁶⁵⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876.

⁶⁵⁸ Брутално мучење је укратко описано у „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 1/23. 1. 1876.

Приједору, Лазар Ковачевић, је на путу до старог Мајдана нападнут.⁶⁵⁹ Опљачкан и испребијан поживио је још свега два дана. Браћа Ковачевић из крупске околине су након пазарног дана заједно са тројицом својих другова на комаде исјечени.⁶⁶⁰ Уз то опљачкана и спаљена је и црква у Босанској Крупи.⁶⁶¹ Један од бјегунаца по имену Раде Вуић је након повратка на своје имање ухваћен па одведен у Добрљин и тамо на колац набијен.⁶⁶² Овакви случајеви су послужили дописницима да их додају као њихов прилог тумачењу будућности османских реформи. Као посебна бестијалност помињано је ископавање мртвих устаника и накнадно одсјецање главе. По *Заставином* дописнику о овој пракси Турака је могао посвједочити и конзул у Требињу Вук Врчевић.⁶⁶³

Све учесталији су били извјештаји и о материјалној помоћи која је стизала из Русије. Петроградско друштво црвеног крста је опремило је читаву болницу од стотину кревета у намјери да је пошаље на херцеговачко ратиште.⁶⁶⁴ Разни словенски добротворни одбори, новине, црква, па и жељезничке управе су по писању *Заставе* скупиле више од 250.000 рубаља помоћи.⁶⁶⁵ Међу бројним већ наведеним мјестима у којима су формиран хуманитарни одбори један се нарочито издваја. У другој половини фебруара стиже новост из „далеке вароши Асумцијона, у републици Парагуају јављају, да се тамо склопио одбор, који скупља прилоге за Херцеговце и Бошњаке.“⁶⁶⁶ И током нове 1876. године било је јасно да Гарибалди несумњиво подржава устанике. Преко *Gazzeta della Capitale* он је још једном указао да је неопходно ослонити се само на сопствене снаге при том одбацујући понуде како Порте, тако и других европских дворова.⁶⁶⁷ Из Британије дотадашњи симпатизери

⁶⁵⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876. Ове вијести Застава преноси из Дојче Цајтунга.

⁶⁶⁰ Исто

⁶⁶¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876.

⁶⁶² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876. „Дописи“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876.

⁶⁶³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 2. /27. 2. 1876. О случају ископавањ мртвих, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 2/2. 3. 1876.

⁶⁶⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 1./1. 2. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 1./6. 2. 1876.

⁶⁶⁵ Исто

⁶⁶⁶ „Новије“, *Застава*, 6. 2./18. 2. 1876

⁶⁶⁷ „Преглед новина“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876. Из једне вијести сазнаје се да је он послао и новац на Цетиње како би се и тамо формирала добровољачка чета Гарибалдинаца. „Новије“, *Застава*, 19. 3/31. 3. 1876. Од половине марта је још једно његово писмо упућено босанским устаницима. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876.

устаника слали су исте савјете.⁶⁶⁸ Од војног добровољачког покрета издваја се вијест да је „Рибалди Паска“ преузео команду над Гарибладинацима.⁶⁶⁹ Као сједиште добровољаца именована је Суторина. Помиње се и да се тамо могу чути сви европски језици, а посебно је занимљива вијест да су уз већ поменуте Италијане, Французе, Русе, Чехе, Грке и Словенце међу добровољцима и Турци из Анатолије, Арбаније и Херцеговине.⁶⁷⁰ Крајем фебруара закључено је да су формиране три легије странаца од укупно 700 бораца. Прва је италијанска у црвеним кошуљама, друга је руска под командом капетана Јановског,⁶⁷¹ а трећа је француска којом руководи Барбије.⁶⁷² За разлику од споменутих, Срба из различитих крајева Балкана је мањкало. Извјесно нелагоду читаоцима је изазивала опаска дописника из Суторине: „Шта је од вајвођана, ће ли су храбри граничари? Можда и они чекају пролеће?“⁶⁷³

На нову годину десио се и мањи окршај код Бок Јанковца у којем су устаници попалили неке турске карауле.⁶⁷⁴ Ово је значило да упркос свим изазовима чак ни зими Крајина не мирује. Из истих крајева стижу вијести и са аустријске стране о прогону Пелагића и Билбије. Први се протјерује у Београд, а други у Глину. Како дописник примјећује овакви поступци власти не наилазе на одобрење народа и утичу на ток

⁶⁶⁸ Тако је бар У. Л. Фарлеј тумачио писмо лорда Росела упућено њему овим поводом. „Нови Сад 18. фебр.“, *Застава*, 19. 2./2. 3. 1876.

⁶⁶⁹ Поменуто је да их има чак 600, али је ово мало вјероватно. Могуће је да новинар под тим бројем подразумевао добровољце свих народности. „Новије“, *Застава*, 25. 1./6. 2. 1876. Да је број преувеличан свједочи и писање *Заставе* од свега двадесетак дана касније када се помиње да ће број Италијана ускоро премашити стотину. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 2/24. 2. 1876. А. Кос, *Михаило*, 63. Љ. Алексић-Пејковић, Италијански, 31.

⁶⁷⁰ Вјероватно су исти већински ступили у ове јединице након пребјега или заробљавања. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 10. 2/22. 2. 1876. Касније и Љубибратић у писму књазу Николи помиње: „Турке који су нама ускочили и јуначки се борили противу султанове војске“. А. Кос, *Михаило*, 61.

⁶⁷¹ Од руских добровољаца посебно је истакнут Василије Јаковлевич Јановски. Он је обезбједио наоружање за око 200 људи и потом и сам пошао да пушком помогне Херцеговце. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 2/24. 2. 1876. О Јанковском, в. Ј. Јовановић, *Учешће*, 189.

⁶⁷² „Новије“, *Застава*, 13. 2/25. 2. 1876. Касније се помиње да је под његовим војводство у другом боју на Муратовици учествовало 50 Руса, Чеха, Бокеза и Грка. Да ли је само дио његове јединице учествовао у овој борби или је прва бројка о величини његове јединице прецизијењена остаје непознато. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 3/19. 3. 1876.

⁶⁷³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 2/27. 2. 1876. Слична критика је упућена и раније, в. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 2/24. 2. 1876. О пречанском добровољачком покрету, в. Бранко Бешлин, „Срби из Хабзбуршке монархије учесници у босанско-херцеговачком устанку и Српско-турским ратовима 1875–1878“, у *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, одг. ур. Петар Качавенда (Београд: Институт за савремену историју, 1996). 21–25.

⁶⁷⁴ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 23. 12. 1875/4. 1. 1876.

устанка.⁶⁷⁵ Из Костајнице 20. јануара стижу вијести да су Хубмајер и Дукица (Ристо Дукић, прим. аут) спалили дворе Асан-аге Подића.⁶⁷⁶ У то вријеме мањи сукоби су се дешавали и на Чађавици.⁶⁷⁷ Крајем јануара објављено је да је вођа устанка на сјеверном бојишту Хубмајер, заједно са Шаранићем начелником штаба и његовим секретаром Лазом Миодраговићем отишао у Загреб да тражи цјелокупну управу над њима организовањем чета.⁶⁷⁸ Ово је изазвала посебну пажњу и подозрење уредништва *Заставе*. Сумње су их навеле на питање ко је тај који кадровира устанком из Загреба?⁶⁷⁹ Брз одлазак Хубмајера недуго последије Јамничке скупштине потакнуо је гласове о његовом потпуном напуштању устанка и доживљавању Љубибратовићеве судбине.⁶⁸⁰ Као његов главни ривал поменут је Пелагић.⁶⁸¹

О наглој промјени код Хубмајера прича се већ у првим фебруарским бројевима новина.⁶⁸² Новинари се нису либили да на уводној страни објаве да је он након свађе,

⁶⁷⁵ „Дописи“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876.

⁶⁷⁶ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 9. 1. /21. 1. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 1/28. 1. 1876.

⁶⁷⁷ Исто, *Застава*, 9. 1. /21. 1. 1876.

⁶⁷⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 11. 1. /23. 1. 1876. Екмечић наводи да је након Хубмајеровог одласка на његово мјесто изабран Миодраговић. М. Екмечић, *Устанак*, 233.

⁶⁷⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 1/30. 1. 1876.

⁶⁸⁰ „Нови Сад 19. јануар“, *Застава*, 20. 1/1. 2. 1876. Хубмајер је својеручно демантовао такве шпекулације. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 1/3. 2. 1876. Његов одлазак у Загреб се десио након неуспјешног напада на Костајницу. Као разлог за неуспјех наведени су велика зима, финансијска оскудица, али и „костајнички туркофил“ Мато Петрић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 1/4. 2. 1876. Издајство као разлог наводи и В. Красић, *Устанак*, 87.

⁶⁸¹ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 1/30. 1. 1876. Хубмајер је индиректно бранећи себе оптужио Пелагића за смрт руског добровољца Далматова, што говори да су њихови односи били поремећени. У истом тексту аутор помиње да су свјетоназори Далматова и Пелагића блиски пошто се и Рус борио против царског апсолутизма. На овај начин не само да отклања сумњу са Пелагића, него посредно описује и политичке становништво српског револуционара. „Припослано“, *Застава*, 27. 4/9. 5. 1876. Извјесно је да он није био једини ривал. Тако се из неспоразума због којег се посумњало да је Хубмајер погинуо сазнаје да је „дело учињено поводом билбијиним“. Додатно објашњење овом закључку није понуђено. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 1/3. 2. 1876.

⁶⁸² Један дописник из Костајнице упућује овкавку критику: „Хубмајер сједи међу нама мјесец и по дана, али још није у боју био. Вође босанске крајине вољни су одвојити се од њега, једно зато што незна српски, друго зато што њега окружавају неки неповељни странци. Одбор се наш још држи у резерви прама њему“. Из истог извора између редова да се прочита и да се сумња да је он агент бечке владе: „Једино је корист од како је он нама препоручит то, што су одклоњене пријашње сметње од стране аустријских власти, но то баш и задаје велику бригу правим пријатељима народног ослобођења“. Красић наводи слично: „Билбија вели, е је нужно да буде Хубмајер изабрат за вођу, јер у противном случају „могућно је, да ће се чета лишити помоћи од Аустрије““. В. Красић, *Устанак*, 86. У тексту се при крају закључује: „Интрига свакојаким много се врзе пред очима народа, али народ и сви прави пријатељи његови желе слободну и самосталну своју државу, он не тражи да му у мјесто Турчина други шију окорачи, он ће своју народом изабрану владу и државу, ко му другчије мисли сматра га за непријатеља свога.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 1. 2/13. 2. 1876. Такође као мана пребацује му се и блискост Обзору. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876. Међу различитим

побјегао из устанка и са собом узео војничке спреме колико је могао.⁶⁸³ Да све буде горе ова вијест стоји у телеграму уз новост о боју код Добретиног,⁶⁸⁴ у којем је он учествовао заједно са Караном, Дукићем и Војновићем.⁶⁸⁵ Из тога се да извести закључак да је ово његова задња устаничка борба. Након дужих сукоба устаници су уз становнике села успјешно сузбили турске снаге.⁶⁸⁶ У кратким временским одмацима осим код Добретиног, десиле су се и мање борбе код Орловице и Тополе.⁶⁸⁷

Застава је пренијела и детаљније објашњење из *Deutsche Zeitung*-а које говори о правом сукобу између устаничких вођа. Због неактивности Хубмајеру је одузета главна команда, али је то међу добровољцима (углавном Словенцима) изазвало реакцију па су они напали четовођу Дукића.⁶⁸⁸ На крају ово се по њих лоше свршило и посљедица је била да су сви морали напустити устанички логор. За нове команданте изабрани су Дукић и поп Каран, а устаничко средиште је поново пребачено у Босну.⁶⁸⁹ Њих двојица су остали на сувој међи, а једно ново одјелење се издвојило под командом Лазе Миодраговића и његовог

разлозима помиње се и један који је романитичне природе: „За Хубмајера се зна толико, да се заљубио у једну девојку која је род Карађорђевићу, те га она наговори да пређе на његову страну“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 6. 2/18. 2. 1876. Као још један разлог за неспоразум са осталим вођама помиње се и превелико трошење новца. Тако један глас говори да се на Хубмајерову тјелесну гарду од 16 људи трошило скоро 3000 фр. Исти врши поређење, са чињеницом да се од тих средстава може издржавати више од хиљаду босанских устаника. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 22. 2/5. 3. 1876.

⁶⁸³ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 25. 1. /6. 2. 1876.

⁶⁸⁴ Исто. Добретин се налазио са аустријске стране, па је тако овај мали сукоб могао изазвати пуно теже посљедице. „Новије“, *Застава*, 29. 1/10. 2. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 1/11. 2. 1876. Упоредивање писања *Заставиних* дописника и касније објављеног званичног извјештаја аустроугарског капетана Хрдлачека указује на мале, али веома специфичне разлике. Док се у првим дописима не говори стриктно о величинама јединица из каснијег описа се може стећи зачуљак о значајним војним дејствима. Капетанов извјештај наводи да је у помоћ Добретину дошла устаничка чета од 25 до 30 људи. То је још једно упозорење свим читаоцима *Заставе* да буду на опрезу са квантитативним новинарским процјенама. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876.

⁶⁸⁵ Уз њих у овим борбама наводе се и Нинко Гак, Јово Каран, Симо Пелагић, Илија Билбија, Симо Давидовић, Илија Шевић, Васо Ерцег, Јово Зећ и извјесни Мркић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 2/15. 2. 1876.

⁶⁸⁶ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 25. 1. /6. 2. 1876. У борби погинуло је 35 Турака, а међу њима и спахије Топчанић и Авдагић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 1/11. 2. 1876. Касније су њихова пуна имена наведена овако „Омерага Авдагић и Суљага Попчацић“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 2/15. 2. 1876. Већ током ове битке Хубмајер се оптужује да је одуговлачио да се упусти у борбу. Исто

⁶⁸⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 1. 2/13. 2. 1876.

⁶⁸⁸ Осим Дукића, нападнути су и поп Каран и Милош Радић. Сукоб је по једном тумачењу настао због помјерања оружја. Хубмајер је наредио да се пушке и муниција пребаце из Јамнице и Жировац, правдајући се да то ради како их не би аустроугарска власт открила. Домаће устаничке власти су сумњале у ово, а недостака повјерења је очигледно довео и до сукоба. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 2/15. 2. 1876. Иако о овоме догађају не пише Екмечић за Хубмајерову војску каже да је биле недисциплинована, бучна и склона свађама. М. Екмечић, *Устанак*, 230.

⁶⁸⁹ Исто

помоћника Миће Шурлана. Они су се смјестили у рејон Слабиње.⁶⁹⁰ Након свега неколико дана, 18. фебруара, пристигле су вијести о успјешним акцијама Миодраговића и Шурлана.⁶⁹¹ Устаници су успјели да заузму кулу у Бабинцу и изађу на друм Дубица-Костајница.⁶⁹² Крајем фебруара и почетком марта настављене су мање акције у којима су устаници имали успјеха.⁶⁹³ Припреме за хајдучки састанак, Ђурђевдан, и нову сезону ратовања биле су интензивне. То се да закључити и из описа устаничког логора на Козари.⁶⁹⁴ Са већим временским одмаком један телеграм из Дубице обавјештава јавност да је прича о вођству Миодраговића заправо његова измишљотина и да он стоји иза дописа који су о томе објављени у *Застави*. *Застава* је демантовала да је Лазо послао спорне дописе и изразила сумњу да је његова улога у устанку заправо непостојећа.⁶⁹⁵ Из свега је очигледно да је Миодраговић човјек неоспорно живописне биографије,⁶⁹⁶ али се по писању листа може закључити да су наведене оптужбе производ тада учесталих личних спорова и подметања.

Може се рећи да је ненадана зимска живост на крајишком бојишту повезана са потпуним умирењем устанака у источним крајевима. Тако се из једног фебруарског броја *Заставе* сазнаје да крајишке чете све више употпуњују углавном Херцеговци и Црногорци, добровољци из некадашњих јединица по па Жарка.⁶⁹⁷ Због њиховог дотадашњег искуства

⁶⁹⁰ Исто. Као припадници ове чете наведени су Раде Ковач, Марко Ђенадија, Остоја, Ољача и други. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 6. 2/18. 2. 1876.

⁶⁹¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 8. 2/20. 2. 1876.

⁶⁹² Исто

⁶⁹³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 29. 2/12. 3. 1876.

⁶⁹⁴ „Логор је направљен у самим сељачким кућама, јер су у брдима сигурни од Турака, који се нису усудили ни зиму у брда и шуме кад у Козари није било усташа. Услед тога је добро становницима. Марве и средства за живљење довољане имаде, а сељаци радо кољу све, дају и последњу кору хлеба. јер су у њиховој средини јунаци, који ће их ослободити од османског јарма Многе су борце за сад морали послати натраг, јер није могуће, да им се стан нађе, а тек ће се по Ђурђеву-дну моћи на пољу преноћити“. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876.

⁶⁹⁵ Уредништво *Заставе* је такође демантовало наводе да је Миодраговић био слагач у штампарији *Заставе* и „да га је Застава послала у устанак“. Штавише писац демантија је закључио да га уопште не познаје. „Нови Сад, 7. марта“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876. Ово је веома необично и овакав одговор заправо отвара низ нових питања и продубљује сумњу. Миодраговић је био из Новог Сада. По његовом дјеловању у устанку дала би се наслутити његова политичка увјерења. Готово је немогуће да у једној малој вароши нико из *Заставе* није познавао не само припадника своје етничке заједнице, него и политичког истомишљеника.

⁶⁹⁶ Како је познато из *Заставиних* текстова он је био близак и са протјерераним Хубмајером. Красић биљежи да је он његов секретар. В. Красић, *Устанак*, 89. У једном фебруарском броју стоји и да ће „Миодраговић морати одступити због интрига од стране одбора“. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 8. 2/20. 2. 1876. Из накнадно објављеног приватног писма дозна је се да Миодраговић у Загребу појединце уцењује тражећи од њих новац како их не би пријавио да потпомажу устанак. „Дописи“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876. Касније је на ову вијест објављен и његов деманти. „Нови Сад 17. априла“, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1876.

⁶⁹⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 27. 1/8. 2. 1876. О овоме пише и Г. Вуковић, *Мемоари*, 161.

дописници се надају великим војним успјесима.⁶⁹⁸ За поп Жарка се помиње да је на одмору у једном селу у ужичком округу.⁶⁹⁹ На тај начин послје дугог затишја потврђено је да је устанка на источној страни угушен. За оне његове борце који нису отишли у Крајину речено је да се поново окупљају у околини Нове Вароши.

У јануару објашњава се и стање на ратишту на којем су дјеловали Узелац, Бабић и Билбија. Забиљежена је само једна мања битка на Српску нову годину кад су Турци из Грахова пошли у поход, али су брзо растерани.⁷⁰⁰ Неактивност на том фронту тумачена је тешким временским приликама, али су ипак по ријечима дописника устаници крстарили између Граба и Тишковца.⁷⁰¹ Разне интриге и унутарустанички сукоби као стална тема са краја године и почетка нове нису мимоишли ни овај дио великог устанка у босанском вилајету. Као особа која је била под најжешћим нападима означен је Петар Узелац. *Заставин* дописник га брани истичући да га сам народ подржава указујући да иза ове хајке стоји Београд.⁷⁰² Крај јануара доноси нове вијести са овог ратишта. У Мартин Броду устаници су спалили караулу, а том приликом су погинула два Турчина.⁷⁰³ Из фебруарских дописа јасно је да је у овим устаничким крајевима тешко стање.⁷⁰⁴ Временски услови, али и недостатак подршке приморавали су на пасивност.⁷⁰⁵ Ипак и у таквим околностима устаници су борбено ишчекивали своје ослобођење, вјерујући у скору акцију српских кнежевина.⁷⁰⁶ Паљење чардака и имовине турских моћника изазвало је реакцију. Притиснути тим, али и реформама које им такође нису одговарале, позната беговска породица Куленовића је неочекивано затражила преговоре са устаницима.⁷⁰⁷ Осим

⁶⁹⁸ Тако је један од њих био и много помињанин устанички вођа Новосађанин Лазо Миодраговић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 3. 2/15. 2. 1876.

⁶⁹⁹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876.

⁷⁰⁰ У овом допису хронолошки су наведене све дотадашње битке на том ратишту: код Срба, на Осредцима, у Тишковцу, Дреновцу код Мрачаја, на Доловима, на Засеоку. „Дописи“, *Застава*, 15. 1. /27. 1. 1876.

⁷⁰¹ Исто

⁷⁰² Исто. Необично је да је *Граничар* објавио да се крајем старе и почетком нове године Узелац налазио у Београду. „Преглед новина“, *Застава*, 28. 12. 1875/9. 1. 1876.

⁷⁰³ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 1/30. 1. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 1/6. 2. 1876

⁷⁰⁴ Устанак се локализовао на Црни поток, Тишковац и Дреновац. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 2/27. 2. 1876.

⁷⁰⁵ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 2/25. 2. 1876.

⁷⁰⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 15. 2/27. 2. 1876.

⁷⁰⁷ Интересантно је имати увид у устаничко виђење генезе босанског беговата: „Ти си наш брат по крви, домовини и народности, твоји прадедови били су српски племићи и прваци, пак кад је српско-босанској држави свећа угашена, одоше они јакој странци да своје господство сачувају. Сад кад се времена изменуше,

преговора са беговима најзначајнији догађај током марта био је освећење устаничке заставе у Тишковцу.⁷⁰⁸ Њен донатор био је београдски трговац Марко М. Марковић, а опис доста говори о устаничким политичким тежњама. Са једне стране заставе био је извезен Свети Ђорђе, а са друге српски грб и натпис „Један народ и Србија једна“.⁷⁰⁹ Испод ње је писало „за веру, слободу и отачаство, босанским усташама за слободу поклонимо Марко М. Марковић, трговац из Београда“.⁷¹⁰ Први знакови прољећа у таквом духу значили су и наставак борбе. Од 31. марта стигла је вијест да је Голуб Бабић на Унцу поразио Турке и наставио даље напредовање ка Грахову.⁷¹¹

кад полумесец у прашину пада, а босански народ устаде да освоји стародавна права поврати, похита опет у народно коло, поведи народ против османлија и опет ћеш у народу првак бити, а за веру те нико не пита и моли се богу како ти је драго“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 3/16. 3. 1876. Ови преговори су потврђени у каснијем издању „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 14. 3/26. 3. 1876.

⁷⁰⁸ Осим освећења, током овог изузетно свечаног дана извршена је и војничка заклетва, а сви устаници су том приликом пристали и на одређени низ војничких правила који су називали законик. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 3/21. 3. 1876.

⁷⁰⁹ В. Красић, Устанак, 125. О сличним заставама говори и Г. Вуковић, *Мемоари*, 215.

⁷¹⁰ Исто

⁷¹¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876.

7. „Дакле мира ради рат!“ (април–јул 1876. године)

Крајем марта и почетком априла објављене су значајне новости. Иако наизглед познато звучи у Суторини су се скупили најзначајнији актери херцеговачког устанка. Да је овај други састанак од посебне важности говори и петнаестодневно примрје које је тим поводом склопљено.⁷¹² Склапање примрја није значило и попуштање устаника пошто је договорено да у овом периоду без обзира на престанак војевања Турци неће смјети унијети храну и другу помоћ у Никшић⁷¹³ и остала опкољена утврђења.⁷¹⁴ У Суторину су током 6. и 7. априла осим устаничких вођа Сочице, Зимонића, Павловића, Бачевића, Радовића, Петровића, Вукаловића, Ђурчића, архимандрита Мелентија, Миличевићем, Томашевићем, Бјелобрком и Мусићем⁷¹⁵ дошли и представници Беча Родић, Врчевић и Лазаревић.⁷¹⁶ Осим њих на овом подручју су у том тренутку били активни и од петроградске владе именовани Јонин и Веселички,⁷¹⁷ а испред Порте Васа-паша.⁷¹⁸ У разговору са Родићем устаници су од европских сила затражили да се народу преда трећина посједа непокретних добара,⁷¹⁹ те да Османлије уклоне војску из земље уз задржавање посада у већим градовима попут Никшића, Стоца, Требиња, Мостара, Фоче и Пљеваља. Захтјевали су да се озидају куће и цркве и да се да сјеме и храна, као и да се опрости данак за три године. Такође одобравали су полагање оружја, али под условом да то учине и сви Турци. На крају прихваћене су и толико оспораване реформе, уз услов да их спроведе међународна комисија под патронатом

⁷¹² „Телеграми „Застави““, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876. Васиљ Поповић, „Европа и Херцеговачки устанак од 1875“, у *Славно доба Херцеговине*, уредник Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2005), 122.

⁷¹³ Турци су данима прије помена о преговорима на Суторини и примирју неуспјешно настојали да доставе храну у Никшић, али им то није успјевало без обзира на учествовање значајног броја војника. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 5/28. 5. 1876.

⁷¹⁴ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876.

⁷¹⁵ „Новије“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 4/14. 4. 1876. „У Суторини на Цвијети“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1876.

⁷¹⁶ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876. Врчевић и Лазаревић (помиње се и као Липић, прим. аут.) су први пошли на састанак са устаничким главарима, али су ови изразили жељу да разговарају само са Родићем „У Суторини на Цвијети“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1876. Г. Вуковић, *Мемоари*, 218.

⁷¹⁷ „Новије“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876.

⁷¹⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 21. 3/2. 4. 1876. Прије тога по писању бечког дописника *Заставе* турски изасланици Муктар, Али и Васа-паша имали су састанак са бароном Родићем у Дубровнику. „Дописи“, *Застава*, 23. 3/4. 4. 1876.

⁷¹⁹ Родић је прво представио устаницима шта им се реформама нуди и затражио од главара да пристану на услове. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876. О Родићевом посланству у Суторину, в. Даље у тексту: М. Вукчевић, *Црна Гора*, 233–4.

Русије и Аустрије.⁷²⁰ По појединим свједочењима бечких дописника *Заставе*, Родић је из Суторине отишао незадовољан.⁷²¹

Прољеће је означило ново вријеме за рекапитулацију устаничких вијести у Херцеговини. Тамо је по процјени *Politische Korrespondenz* било до 4500 устаника.⁷²² Подјела јединица је била оваква: „Под Лазаром Сочицом стоји 1100 Пивљана, Језерчана и Дробњака, оружаних са 250 Снајдерових 400 Венцелових и 300 минијевских пушака и 150 предњача: – под поп Богданом Зимонићем 850 људи из Гацкога са 150 турских Снајдерових 100 Венцелових пушака и остатком предњача; – у чети погинувшега војводе Максима Бачевића има око 1200 до 1300 Бањана и Рудињана од којих 450 оперишу под нарочитим једним вођом, а оружани су са 280 турских венцеловака, у осталом с предњачима; – под Драгом Обреном стоји 350 Невесињана са 50 Венцеловака и 150 предњача; – под Трифком Вукаловићем стоји 300 Зупћана и Коренићана оружаних са Венцеловкама; – под архимандритом Мелентијем 300 људи од племена Шуме; – под католичким попом Мусићем око 1000 људи из Попова Поља; најпосле под Пеком Павловићем стоји 450 људи све по избор јунака остатак од првобитне чете од 800 људи, но од којих је до сад пало 150 мртвих и 200 рањених. Осим тога имају неколике мање чете од страних добровољаца“.⁷²³ Турака је по истом извору било између 23.000 и 25.000.⁷²⁴ Овај број је само остатак од укупно 40.000 колико их се борило на јужном ратишту. Разлика је нестала у бојевима, болестима, хладноћи и глади.⁷²⁵

По окончању примрја прва жешћа битка десила се 14. априла опет у Дуги између куле Ноздре и Пресјеке.⁷²⁶ Муктар-паша по неким процјенама са војском од 10.000 људи

⁷²⁰ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876. Ову споменицу у седам тачки је Сочица званично предао Родићу. Њу је потписало 28 усташких вођа. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 4/14. 4. 1876. Накнадно се саопштавају и имена свих устаничких првака који су били у Суторини. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876. Ј. Ристић, *Дипломатска*, 74–75.

⁷²¹ „Дописи“, *Застава*, 4. 6/16. 6. 1876. Други бечки извор доноси стенограм са преговора. Из њега се такође види да Родић није успио у свој мисији, али је скуп напустио у пријатељском озрачју. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 4/23. 4. 1876. С. Рајић, *Спољна*, 408–409.

⁷²² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876.

⁷²³ Исто

⁷²⁴ Исто

⁷²⁵ Исто

⁷²⁶ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876. „Новије“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876. Муктар-паша је рачунао да ће му посао бити олакшан због двије ствари. Прва је изненадна и велика акција спроведена непосредно након примрја која је требала затећи непријатеља неспремног. Друга је чињеница да је пробој

пошао је у намјери да Никшић опскрби храном.⁷²⁷ Пошто су га устаници припремљени сачекали, на поменутом мјесту⁷²⁸ дошло је до битке која се окончала опкољавањем турске војске. Борбе и опсада трајали су неколико дана, а 19. априла Муктар је успио да се пробије из обруча назад ка Гацку.⁷²⁹ Из писма Лазар Сочице које је објавила *Застава* сазнаје се да се превага устаничког оружја десила у посљедњем тренутку.⁷³⁰ Након вишедневне борбе са турским снагама које су ишле ка Никшићу, из града је изашла војска како би помогла својој опскрби. Због тога устаници су били у великој опасности да од Турака буду притиснути са обе стране. Видјевши могуће безизлазну опасност Сочица и Павловић су одлучили да раздјеле војску и крену на јуриш сабљама у оба правца. Ово је уредило плодом те су се Никшићани повукли назад у град, а Муктар-паша ка Гацку.⁷³¹ Тако устаници побједом прославише Васкрс 1876. године. Као и раније помјерање војске ка Дуги значило је и нове бојеве у околини Требиња. Петковић је опет прекинуо саобраћај са Дубровником, те на тај начин натерао дио турских снага да се окрену ка њему и одустану од помоћи Муктар-паши.⁷³²

Ипак Муктар није могао тек тако одустати.⁷³³ Стање у Никшићу је сваким даном било све теже. Паша је реорганизовао војску и са преко 20.000 људи кренуо у поновну акцију. Војска од 28 табора низама, 3000 Арнаута и 2000 башибозука кренула је 27. априла пут Дуге.⁷³⁴ Овај пут је имао нешто више успјеха пошто је Никшић дјелимично опскрбио храном.⁷³⁵ За то је плаћена до тад невиђена цијена у људским животима. Први извјештаји

спреман уочи Васкрса па се и због тога паша надао да ће махом православни устаници бити неспремни. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876.

⁷²⁷ „Новије“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876. Г. Вуковић, *Мемоари*, 223.

⁷²⁸ Прије сукоба код Пресеке десио се мањи сукоб са четама Зимонића и Миличевића. Они су се храбро борили, али око 1500 устаника није могло задржати велику турску силу. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876.

⁷²⁹ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁷³⁰ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876.

⁷³¹ За број погинулих устаника у овој борби наводе се два броја: 50 и 72. Сочица помиње да је посјечено 300 турских глава, а пуни број погинулих Турака варира од 700 до 1200 војника. Исто

⁷³² „Новије“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876. Л. Радан, *Устанак*, 107–109.

⁷³³ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁷³⁴ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1876. Један број *Заставе* нуди и детаљније објашњење: 15.000 низама, 2.000 херцеговачког и 2.000 босанског башибозука, 1.000 Колашинаца-мухамеданаца и 3.000 Арбанаса. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876. Ова армија је била освјежена и новим трупама који су пристигли преко Клека. „Новије“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876. Л. Радан, *Устанак*, 108.

⁷³⁵ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876. Има и навода који ово демантују и говоре да Никшић није опскрбљен. Доказ за то им је долазак 2800 Арапа у Клек и поновно прикупљање коња како би се по први пут

говоре о чак 3.000 страдалих Турка.⁷³⁶ Дјелимичан турски успјех био је несразмјеран оволикој људској жртви. У Никшићу је завршило око 300 товара таина, што је олакашало агонију унутар града за свега неколико седмица.⁷³⁷ Јављено је да је Муктар ову акцију платио својим положајем и да умјесто њега именован Али-Мехмед.⁷³⁸ Међутим све до краја јуна име Муктар-паше се учестало помиње у *Застави*. Могуће је да су велики догађаји у Цариграду ненамјерно одгодили ово именовање.

Након још једне крваве битке у Дуги одржан је састанак са циљем да се темељно промјене устанички обичаји ратовања. Прво строго је забрањено паљење и робљење села.⁷³⁹ Затим из свих батаљона одабрано је по стотину момака који су требали да служе као претходница.⁷⁴⁰ Основни задатак им је био да рекогносцирају терен и прате кретање непријатеља. Иако се и прије на интуитиван начин исто радило, сада је то јасно дефинисано па се може говорити о почетним извиђачким јединицама. Ипак најупечатљивија забрана односила се на сјечу турских глава. Оно што је била ствар нарочитог јуначког поноса и што је посебно приказивано у представљању исхода битака, сада је проscribeовано као источњачки обичај.⁷⁴¹ Више од десет дана послје задње крваве битке дошло је до новог

извела успјешна акција према Никшићу. „Телеграми „Застави“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876. „Телеграм „Застави“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876. На основу свега написаног у *Застави* може се извести закључак да је друга априлска Муктарова мисија била успјешна по питању примопредаје таина. До забуне код извјештавања је вјероватно дошло зато што су се у свега петнаест дана десиле две веома сличне акције Муктар-паше. Једна није имала никаквог успјеха, а друга само половичног. Да је бар дио опскрбе стигао до Никшића потврђује и изворна грађа. S. Ljubibratić, *Prilozi*, 157. Л. Радан, *Устанак*, 108.

⁷³⁶ Уз турке помиње се и 600 страдалих устаника. „Телеграм „Застави“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876. Овако неуобичајно велики број погинулих устаника за побједоносну битку објашњава се једним свједочанством које је занимљиво и из угла историје наоружања и ратовања на нашим крајевима. Наиме по *Tagblatt*-у један извјештач свједочи да су Турци у овој борби користили муницију која је забрањена међународним правом. Радило се о распршујућим метцима који су имали велику разорну моћ. Због тога је већина рањених, који би у обичним околностима имало велику шансу да преживе, овај пут подлегло. „Телеграм „Застави“, *Застава*, 23. 4/5. 5. 1876. „Новије“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876. Османско царство је порицало употребу распршујуће муниције. „Новије“, *Застава*, 27. 4/9. 5. 1876. „Дописи“, *Застава*, 23. 4/5. 5. 1876. Наведене бројеве занимљиво је упоредити са ријечима једног дописника који говори о Муктар-пашином телеграму упућеном Цариграду. По њему током мисије шест пута је одбијана војска од 14.000 Црногораца. Од њих је око 800 страдало, а Турака је било свега 69 мртвих и 75 рањених. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1876. Упореди: Д. Вуксан, *Црна*, 40.

⁷³⁷ „Телеграми „Застави“, *Застава*, 23. 4/5. 5. 1876.

⁷³⁸ Исто

⁷³⁹ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 5/9. 6. 1876.

⁷⁴⁰ Исто

⁷⁴¹ „Телеграм „Застави“, *Застава*, 14. 5/26. 5. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 5/9. 6. 1876.

окршаја код Кобиље главе.⁷⁴² Након дужег одмјеравања снага устаници су још једном однијели побједу. По свједочењу дописника сами Турци помињу да им је страдало 560 војника.⁷⁴³ Устаници су имали 8 погинулих и 19 рањених.⁷⁴⁴ Закључак истог новинара јесте да је ово прва битка од како се Срби боре са Турцима да није посјечена ниједна турска глава.⁷⁴⁵

Из наведеног је очигледно да је реформска акција значајно утицала на сва дешавања у побуњеној Херцеговини и Босни. Тако и у добровољачком покрету долази до промјена и првих вијести о одласку Гарибалдинаца са ратишта. Један дописник наводи да им терен представља изузетан проблем, а да је међу њима доста и болесних што оптерећава и домаће устанике.⁷⁴⁶ Вођена Андрашијевским духом подршке промјенама у Османском царству аустроугарска администрација је наставила да спроводи бројне забране. Из тог разлога су жандари уочи Васкрса отимали зубачким женама намирнице за празничну трпезу намјењену њиховим мужевима који су били на бојишту.⁷⁴⁷ Један дио избјеглица који је боравио на простору Дубровника је демонстрирао у самом граду тражећи од руског конзула подршку, пошто им је од Беча иста била ускраћена.⁷⁴⁸ Такође да су устанички војници који би се нашли на земљишту Црно-жуте монархије били интернирани сазнајемо из једне занимљиве новости. По њој је двадесетак устаника побјегло са острва Корчула.⁷⁴⁹ У јуну се дознаје да Беч иако истрајан у инсистирању на реформама ипак заузима донекле пасиван став по питању пребјеглих. Васа ефендија је позвао аустроугарске власти да помогну у повратку избјеглица, али су му одговорили да их они неће ни потицати да оду, ни наговарати да остану.⁷⁵⁰

⁷⁴² „Телеграм „Застави“, *Застава*, 14. 5/26. 5. 1876.

⁷⁴³ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 5/9. 6. 1876.

⁷⁴⁴ Исто

⁷⁴⁵ Исто. „Телеграм „Застави“, *Застава*, 14. 5/26. 5. 1876.

⁷⁴⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876. „Новије“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876.

⁷⁴⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876.

⁷⁴⁸ Без помоћи царства у којем су боравили бјегуници су све више били притиснути немаштином и глађу, а узрочно се појавила и болест односно у овом приликама тифус. „Новије“, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876. „Новије“, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1876. „Новије“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876.

⁷⁴⁹ Исто

⁷⁵⁰ Исто

Док је април прошао у настојању да толико помињане реформе заживе⁷⁵¹ и додатним преговорима изасланика страних сила са учесницима сукоба у босанском вилајету, мај је донио праве дипломатске сензације. За 9. мај 1876. у Берлину заказан је велики сусрет вођа Тројецарског савеза.⁷⁵² Прве реакције дописника *Заставе* на ову вијест су биле потакнуте писањем њемачке штампе. Сматрало се да обећане реформе нису испуњене и како је већ прошло четири мјесеца, вријеме је било да сјеверене силе спреме заједнички одговор на балканске проблеме.⁷⁵³ Засједања су трајала и у наредним данима, а из телеграма сазнајемо да је предсједник Сената црногорског Божо Петровић (1846–1929) заједно са Јонином позван у њемачку престоницу.⁷⁵⁴ Иако он није лично овлаштен, због блиских личних веза па и појединих преклапајућих интереса Петровић се може сматрати посредним представником устаника на овом битном догађају.⁷⁵⁵ Још један дипломата о којем се говорило као устаничком гласу у Берлину био је и већ помињани Веселички Божидаревић.⁷⁵⁶ На крају резултат овог састанчења било је пет тачака познатих као Берлински меморандум.⁷⁵⁷

⁷⁵¹ Осим бројних наведених злоупотреба и насиља, реформе нису функционисале ни на нивоу пуког ослобађања од пореза. Тако из Мостара стижу жалбе да се поново жели скупљати десетак и да је тај посао повјерен по злу познатима Хаџи Угљену, Хаџи Корд Тучу и Хаџи Багамовићу. „Новије“, *Застава*, 9. 6/21. 6. 1876.

⁷⁵² „Телеграми „Застави““, *Застава*, 20. 4/2. 5. 1876.

⁷⁵³ „Дописи“, *Застава*, 27. 4/9. 5. 1876.

⁷⁵⁴ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1876. „Новије“, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1876. Један телеграм спомиње и неке усташке вође наводећи именом само Узелца. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 2. 5/14. 5. 1876. Ова вијест се показала као лажна.

⁷⁵⁵ Петровић је 14. маја стигао у Берлин. Прво је имао аудијенцију код Горчакова, а затим и Андрашија. Са њима је, по информацијама пристиглим у *Заставу*, разговарао о условима примирја. „Новије“, *Застава*, 7. 5/19. 5. 1876.

⁷⁵⁶ О Веселички Божидаревићу, в. Ј. Јовановић, *Учешиће* 202–204. Нови Сад, 6. априла“, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1876. Њему су и босански устаници предали једну адресу која је веома слична са пређашњим херцеговачким захтјевима из Суторине. У самој посланици најбитнија су имена потписника пошто иста су ријетка прилика да се читалац на једном мјесту упозна са вођством устанка тог краја. Потписани су били: „Војвода Голуб Бабић, Поп-Илија Билбија, Поп-Давид Грубор, игуман Ћирило Аничкић, Поп-Стево Поповић, Деспот Деспотовић, Пане Николић, Стеван Милковић, Димитрије Пљакић, Ичилија Цовић, Поп-Јован Дак, Триво Амелица, Тривко Бундула, Перо Живковић, Остоја Вејновић, поп Каран, Марко Денада, Милош Родић, Миша Чурлан, Ђуро Илић, Спасоје Ковачевић.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 5/31. 5. 1876. С. Рајић, *Спољна*, 408. Имена су нешто дугачија код В. Красић, *Устанак*, 47–49.

⁷⁵⁷ Прва тачка прокламује двомјесечно примрје. Друга се односи на устаничко-турске преговоре о проширеној верзији Андрашијевих реформи. Трећа је о стварању мјешовитих комисија о спровођењу реформи. По четвртој Руси се обавезују на посредничку улогу ка устаницима. Пета тачка није стриктно везана за Босну и Хереговину. Заправо она представља европску реакцију на инцидент у Солуну приликом којег је страдало више западних дипломата. „Новије“, *Застава*, 7. 5/19. 5. 1876. Меморандум је познат и као споменица кнеза Горчакова. *Застава* је на један описан начин пренијела садржај ове споменице од листа „Тагес пресе“. У истом

Све до краја јуна често су стизале вијести о забранама које је спроводила Аустро-угарска монархија. Био је то ехо Андрашијеве силне подршке реформској политици која је наспрам великих тренутних спољнополитичких догађаја дјеловала контрадикторна. Тако у доба кад се почиње причати о тројецарском састанку у Берлину који ће потврдити неуспјех реформи, из Херцег Новог стижу тужне вијести за избјеглице.⁷⁵⁸ Подршка владе је 9. маја укинута за 29287 бјегунаца који су се налазили на простору Боке.⁷⁵⁹ Исто се дешавало и у Лици, гдје је без организоване помоћи владала глад. Једна од посљедица је и да је болница за рањење устанике у Србу трпјела огромну оскудицу.⁷⁶⁰ На наизглед једноставним и свакодневним стварима попут могућности телеграфисања такође су вршене забране и цензура.⁷⁶¹

Прва говоркања о изузетно компликованој ситуацији у Цариграду чула су се већ током сусрета у Берлину.⁷⁶² Убиство конзула у Солуну, промјена владе као и састанка у Берлину довели су до кључања односа на Порти. Посљедица тога је била завјера софти која ће довести до фаталног исхода.⁷⁶³ Из јуна најбитнија вијест унутар Источног питања је цариградска детронизација.⁷⁶⁴ Како пише *Застава* резултат завјереништва Мехмед Ружди-

опису стоји да је аутор ове споменице Јонин. „Споменица кнеза Горчакова“, *Застава*, 14. 5/26. 5. 1876. Још о неуспјешном меморандуму, в. А. Дебидур, *Дипломатска* 740–747. С. Рајић, *Спољна*, 410–413. Ј. Ристић, *Дипломатска*, 76–79. О улози коју је Британија имала у обарању овог важног акта, в. М. Ковић, *Дизраели*, 164–166. Даље у тексту: Д. М. Ковачевић, *Русија*, 63–64.

⁷⁵⁸ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876.

⁷⁵⁹ Исто. Касније стижу и оповргавања да је влада обуставила помоћ избјеглицама, али су учествовали дописи *Застави* овакво оповргавање демантовали. „Новије“, *Застава*, 5. 5/17. 5. 1876. „Дописи“, *Застава*, 16. 5/28. 5. 1876. Како год овај огроман број нам указује на величину избјегличког покрета. Ако је само на простору малене Боке било на десетине хиљада људи, колико их се још нашло у Далмацији? Тек њима блиској Црној Гори? Колико их је напустило Босну и прешло у сусједне земље? Иако се до тачног броја не може доћи несумњиво се ради о огромном егзодусу.

⁷⁶⁰ Ово је постало очигледно након битке код Црвљивице кад је двадесетак рањених устаника смјештено у тамошњу болницу. Видјевши какво је стање у њој, њихови саборци су јавно апеловали да се хитна помоћ пошаље у ово мјесто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 5/17. 5. 1876. „Дописи“, *Застава*, 5. 5/17. 5. 1876.

⁷⁶¹ На ову необичну промјену везану за телеграфисање се пожалио један од *Заставиних* дописника „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876.

⁷⁶² „Новије“, *Застава*, 12. 5/24. 5. 1876. Почетком маја у *Застави* се пише о лошем стању у Цариграду: „Одношаји као да воде овде брзом распаду. Од прилике трећина чиновника, што није од 15 месеци добила своју плату, напустила је своја места. Посљедњих дана пало је 380 трговаца сваке врсте, а турски државни папири, што су номинално вредили 100 пијастера, дају се сад за 12 и мање пијастра. Располагај је прекомерно потмуо тако, да је каква год унутрашња катастрофа могућа“ „Нови Сад 22. априла“, *Застава*, 23. 4/5. 5. 1876.

⁷⁶³ У једном од задњих мајских бројева стоји: „Престолонаследников живот у опасности. Он је затворен у једном подруму. Хоће и улеми демонстрију. Узбуђеност је грдна...“ „Новије“, *Застава*, 16. 5/28. 5. 1876.

⁷⁶⁴ Прва таква вијест је објављена у „Телеграм „Застави““, *Застава*, 21. 4/2. 6. 1876.

паше и Мидхат-паше било је збацивање Абдул Азиза (1861–1876) и долазак новог султана Мурата (1876).⁷⁶⁵ Читав мјесец је у Цариграду пролазио у знаку великих догађаја. Прво је мистериозно страдао стари султан,⁷⁶⁶ а затим и Хусеин Авни-паша и Рашид-паша.⁷⁶⁷ Тако су у једном мјесецу збрисане три важне личности почетка Велике источне кризе.

Осим Херцеговине и у Босни су уз помоћ дописа објављеног у руском *Новое Время* које преноси *Застава*, пребројане војне могућности обе зараћене стране. Број редовне турске војске у устаничким крајевима је по мишљењу дописника око 7.000.⁷⁶⁸ Од тог броја само мали дио је спреман за отворену борбу, пошто се ради о сумарној цифри која подразумјева и све градске и варошке посаде.⁷⁶⁹ Устаничке чете имају најмање од 5000 до 6000 људи.⁷⁷⁰ Представљена је и њихова опскрбљеност оружјем. До 25% били су наоружани оружјем Венцлова система.⁷⁷¹ Око 30–40% устаника је имало белгијске штуцере и обично оружје „на копље“ или „на кремен“, а остатак је имао хладно наоружање односно копље (насађани ножеви на батине, прим. аут) и заоштрене кочеве.⁷⁷² Осим далекометног ватреног

⁷⁶⁵ „Нови Сад, 25. маја“, *Застава*, 25. 5/7. 6. 1876. Посредством *Obzora Zastava* описује како је ова промјена доживљена у престоници вилајета. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876. Посебну пажњу је изазвало што се имену новог султана називао посебни симболизам. Новинар пореди како је све почело на Косову са Муратом и Лазаром па се са та два имена мора и завршити. Повезница са именом новог султана је јасна, а као модерни Лазар представљен је војвода Лазар Сочица. Исто. Сличан симболизам, као и низ различитих сујевјерних и квазивјерских обреда могу се видјети из необичног понашања кадије коштајничког. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 6/25. 6. 1876. О промјенама у Османском царству у току динамичне 1876. године погледај, в. Р. Мантран, *Историја*, 577–578. William Miller, *The Ottoman Empire 1801–1913*, (Cambridge: Univeristy Press, 1913), 367–368. С. Рајић, *Спољна*, 411.

⁷⁶⁶ По првим информацијама Абдул Азиз је трагично завршио живот. У налету безумља он је извршио самоубиство маказама пресекавши себи вене на лијевој и десној руци. „Новије“, *Застава*, 28. 5/9. 6. 1876. Овакво објашњење било је веома неуверљиво и брзо се у новинарским редакцијама појавила сумња. „Политични преглед“, *Застава*, 30. 5/11. 6. 1876.

⁷⁶⁷ „Телеграми „Застави“, *Застава*, 6. 6/18. 6. 1876. „Убијство у Цариграду“, *Застава*, 9. 6/21. 6. 1876.

⁷⁶⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876. Иријарт наводи да је крајем септембра 1875. године босански валија имао 16.000 војника у читавој Босни и Херцеговини. Š. Irijart, *Bosna*, 139

⁷⁶⁹ Детаљно је представљен и број војника за свако веће мјесто: „Нови 1000 људи (међу којима 300 коњаника); Бихаћ 1000—1500 људи; Бањалука 1000—2000 љ. То су тако рећи средредне тачке. У другим варошима има редифа (народне војске); у Костајници: 200—300 љ.; у Дубици.- 200—300 љ.; у Приједору и Старом Мајдану по 500 љ... У ове две вароши је пољски кор од хиљаду две људи; у Крупи: 200—300 љ. редифа и знатан број крајишника т. ј. пограничне страже; у Отоци: 300 љ; у Слабињи с кулом 120 љ.! у Кључу: 300 љ. У овом месту још око два баталијуна редифа; У Козарцу: 500—600 људи.“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876.

⁷⁷⁰ Исто

⁷⁷¹ Исто

⁷⁷² Исто

оружја наведено је да сваки устаник за појасом има један или два пиштоља који му служе у блиској борби.⁷⁷³

Почетком априла подручје Крајине је било далеко од мира и примрја о којем се интензивно причало у Херцеговини. То је уједно по први пут од почетка устанка да су вијести са сјеверног ратишта далеко бројније од оних са југа. Већ шестог дана мјесеца априла дошло је до борби.⁷⁷⁴ По извјештајима у њима су чете Дукића, Карана и Веиновића сузбили 2000 војника, а преко 100 Турака је изгубило живот.⁷⁷⁵ Осим тога помиње се и стварање нових чета у околини Бања Лука.⁷⁷⁶ У том тренутку су процјене да Ибрахим-паша који је задужен за Босну нема довољно снага да умири устанак.⁷⁷⁷ Од 8. априла па у наредних десетак дана трајали су непрекидни сукоби и на простору Рисовца. Неколико хиљада турских снага затражили су од устаника и избјеглица које су отишле у збјег на планину да се предају. Како су добили негативан одговор отпочела је крвава битка која се свршила са стотинама мртвих. По појединим извјештајима пало је 500 Турака и 300 устаника, а многи су остали рањени.⁷⁷⁸ Међу њима био је и један од устаничких вођа Веиновић.⁷⁷⁹ Касније се о овим борбама на ширем подручју Грмеча говори из перспективе различитих устаничких чета. Тако се каже да су након промјенљиве среће Бундало и

⁷⁷³ Исто

⁷⁷⁴ Први извјештај говори о борбама код Дубице и Јасеновца. „Новије“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876. Из нешто детаљнијег накнадног извјештаја дознајемо да су се борбе десиле у селима Дубовик, Залин и Јасеница у реону Крупе. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 4/14. 4. 1876. Склони смо кад чујемо имена четовођа у овој борби да другом извјештају поклонимо повјерење. Забуна је вјероватно настала због сличних назива мјеста, а неко ко је тумачио телеграм и није упознат са локалним топонима је прилагодио тумачење свом нивоу знања.

⁷⁷⁵ Исто. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 3/9. 4. 1876.

⁷⁷⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 4/14. 4. 1876. Такође се осим бањалучког о повећаним устаничким активностима говори и у бишћанском, травничком и тузланском мутесарифлуку. „Дописи“, *Застава*, 2. 4/14. 4. 1876. У априлу је постојао план да се устанак покуша проширити и на Змијање, али је то зауставио својим походом Вејсил-бег. В. Чубриловић, *Босански*, 137. На основу једног извјештаја Екмечић чак и наводи да је овај покрет захватио читав простор од Дервенте до Бањалуке. М. Екмечић, *Устанак*, 278.

⁷⁷⁷ Помиње се да он располаже са 15.000 људи. Исто

⁷⁷⁸ По другим процјенама страдало је чак 600 Турака, највише редифе. Погинуло је и рањено неколико виших официра па и један бимбаша (мајор, прим. аут). Устаници су заплијенили знатан број острагуша, сабљи, коња и хране. Све наведено говори да су устаници остварили побједу упркос знатном губитку у људству. Овако крвав исход битке последица је понајвише недостатка оружја међу устаницима па је због тога сукоб неријетко био „на нож“, што је узроковало знатне људске губитке. „Дописи“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876. „Новије“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁷⁷⁹ Исто. Пошто је сам телеграм двосмислен из њега се не може протумачити да ли је Веиновић остао жив. Зато је изузетно интересантан допис објављен 17 бројева касније. Њега је потписао сам Веиновић са жељом да јавност обавјести да је жив и да се од рана лијечи у Петрињи. По њему до забуне је дошло случајно пошто његов друг и четовођа Ристо Дукић није био сигуран шта му се десило послје битке. Зато је послао несигурне информације из којих се могло наслутити и да је умро. „Припослано“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1876.

Живковић успјели одбити непријатеља, Дукић и Веиновић су се морали повући на нове положаје,⁷⁸⁰ а „чета Амелићева“ је код Рисовца потукла Турке.⁷⁸¹ Извјештаји су говорили да се на Грмечу и околини налази преко десет хиљада људи у збјегу.⁷⁸²

Током првих дана првог љетњег тромјесјеча забиљежене су мање битке на простору Грахова. У њима су снаге Голуба Бабића успјеле да надвладају противника.⁷⁸³ Око Унца су такође вођене жестоке борбе. У првој већој борби трупе Бабића и Узелца су натјерале турске снаге на бијег.⁷⁸⁴ На путу су се сусрели са четом Миле Бабића па су и ту претрпјели значајне губитке. Јављено је да је од 600 Турака колико их је било на почетку ових борби, свега 150 стигло до Петровца.⁷⁸⁵ Велика агилност устаника на овом подручју посљедично је изазвала и бројно јачање. Процјена дописника је говорила од око 3000 људи подјелиених на четири чете: „Једна чета крстари до Петровца, друга чува Црни врх, трећа заузела Режњеву главицу до Ливна, а четврта као главни стан борави на Граову, где је турску посаду опколила“.⁷⁸⁶ Ипак након неколико дана у *Застави* је објављено да је неколико хиљада Турака из Бихаћа и Крупе је 19. априла навалило на Унац и пошто их је тамо дочекала малобројна устаничка посада они су попалили мјесто и сасјекли жене и нејач.⁷⁸⁷ Веће устаничке снаге су биле одсутне у овом мјесту, пошто су Бабић и Узелац након првобитног освајања⁷⁸⁸ наредили

⁷⁸⁰ Осим њега повукле су се и чете Давидовића, Јове Карана, Нинка Гака и Остоје Веиновића. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876.

⁷⁸¹ „Новије“, *Застава*, 14. 4/26. 4. 1876. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876. Више о Триви Амелици, в. Бранко М. Бранковић, Боривоје Милошевић, Радован Субић, *Српски устаници у Босанском вилајету 1875–1878. године (учесници, догађаји, свједочанства)*, (Бањалука: Филозофски факултет и Удружење историчара Републике Српске Милорад Едмечић, 2025), 15–17. Даље у тексту: Б. Бранковић, *Српски*.

⁷⁸² „Телеграми „Застави““, *Застава*, 31. 3/12. 4. 1876. „Новије“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1876. Један дописник наводи да је у шуме Грмеча и Рисовца побјегло 20.000 душа. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876.0

⁷⁸³ Као четовође у овој војсци се уз познатог Радосављевића и Грубора помињу још и Стево Костић, Вид Милановић и Тодор Судчевић. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 3/6. 4. 1876

⁷⁸⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1876. „Дописи“, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876.

⁷⁸⁵ Исто. У борби су се посебно истакли Стево Маринковић, Танасије Смиљанић, поп Давид Грубор, Вид Милановић, Перо Крецо, Васиљ Марић и Мића Тркуља. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1876.

⁷⁸⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 4/16. 4. 1876. На основу рачунања свих чета тога краја из дневника Игњата Васића добио би се приближан или већи број. Времена разлика у ова два прорачуна је мало дужа од два мјесеца *Дневник Игњата Васића*, 77.

⁷⁸⁷ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 7. 4/19. 4. 1876. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁷⁸⁸ Устаничко освајање Унца је по дописницима прошло доста мирно. Устаничке вође су наредиле да се беговски чардаци не смију дирати. На то су бегови Филиповићи и Куленовићи позитивно реаговали. Кореспонденција која је вођења указује и на устаничке мотиве за овакву одлуку. Они прокламују да су устали против неправде, нечовечности и мрака. Још једном се подвлачи да се беговат сматра старим српским племством и као такви се позивају у заједничку борбу. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876.

даље напредовања ка Грахову.⁷⁸⁹ Тамо су их и сачекале вијести о судбини коју су проживјели остављени у Унцу. Због стања у Унцу и пошто су стигле новости да је Муктар-паша из Херцеговине послао појачање Бабић и Узелац су морали одустати од наступања према Грахову.⁷⁹⁰

Након овога дио устаника је пружио и дјелимично успјешан отпор турском надирању у Црвљивици.⁷⁹¹ Послије Црвљивице, извјештава *Застава* одлучено је да се устаничке снаге раздјеле и наставе са „четовањем и крстарењем“.⁷⁹² Тим се завршио период масовнијих устаничких удара на западном ратишту. Једна од успјешних нових чета била је она Стеве Маринковића, који је пружао отпор на граници царстава у близини мјеста Селиште и Небљуса.⁷⁹³ Сем те помиње се и мања чета Николе Ђаковића која се одијелила од Бабића.⁷⁹⁴ У мају најжешћа борба десила се код Бјелаја. На то мјесто Голуб Бабић је

Иронијно је да су приликом контранапада бихаћки и крупски Турци спалили Унац, а са њим и беговске чардаке. В. Красић, *Устанак*, 128–129.

⁷⁸⁹ Након што су заузели Унац устаници су добијали све више подршке па је и то вјероватно утицало на вође да наставе ка Грахову. Један примјер је долазак уважених бихаћких трговаца Јове и Ђорђа Калабића, Илије Савановића, Видака Мандића и Раде Берића са својих 60 другова у Бабићеве јединице. „Српски устанак у Босни“, *Застава*, 23. 4/5. 5. 1876. В. Красић, *Устанак*, 142.

⁷⁹⁰ Осим тога недостатак муниције и оружја, као и изузетно жесток турски одговор на Унцу били су кључна препрека даљем напредовању, в. В. Красић, *Устанак*, 130.

⁷⁹¹ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 5. 5/17. 5. 1876. В. Чубриловић, *Босански*, 136.

⁷⁹² Исто

⁷⁹³ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 5. 5/17. 5. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1876. Половином и крајем маја на том простору десиле су се мање борбе. Прва битка је уствари била реакција на турску потјеру која је попраћена бројним злочинима. Значајан допринос у устаничкој побједи су уз Маринковића дали и Шпиро Тодоровић, Марко Грујичић и Вучен Марјановић. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 5/2. 6. 1876. Касније се бој одиграо и у околини мјеста Штрпци. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876. О дјеловању ових јединица почетком јуна, в. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 6/30. 6. 1876. В. Красић, *Устанак*, 142.

⁷⁹⁴ „Дописи“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876.

напао због бројних злочина које су турски силници починили у околини.⁷⁹⁵ Тамо је по свједочењу книнског дописника страдало 200 Турака.⁷⁹⁶

Крајем априла све учесталији су били гласови који су говорили о могућности устаничког напада на Бању Луку,⁷⁹⁷ који су се касније показали само као пука шпекулација. Помињало се чак 4000 људи под вођством Голуба Бабића,⁷⁹⁸ а уз њега се као команданти наводе и Грубор, Гавран Танкосић и Миле Бабић.⁷⁹⁹ Иако у овим плановима није споменут, својом активношћу се у то доба посебно истиче Васа Пелагић. Он је по читавом вилајету разаслао посланице, које су по оцјени *Заставе* уродиле плодом.⁸⁰⁰ Осим његовог писања занимљив је и устанички проглас упућен Бошњацима мухамеданске вјере. У новим приликама устаници су још једном позвали своје земљаке да им се придруже у борби против власти.⁸⁰¹ У западним и сјеверним крајевима Босне несумњив је полет са доласком прољећа. Приче о устаницима, мањим бојевима, збјеговима учестали су као никад прије. За

⁷⁹⁵ „Телеграм „Застави““, *Застава*, 16. 5/28. 5. 1876. По писању истог дописника Турци су 26. маја напали хришћанске избјеглице у Осјечници. Ненаноружани људи су покушали да нађу спас у планини. Они који нису успјели у томе, а међу њима је било и дјеце, су трагично завршили. Напад на Бјелај је био потакнут овим догађајима. Њего осветнички карактер значао је и страдање цивилног становништва. То дописник не скрива и биљежи да је „дјеце и жена (нехотице) турски много је пало“. „Дописи“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876. М. Екмечић, *Устанак*, 294. Индикативно је да су по једном допису овај злочин извршили бегови Куленовићи и Филиповићи. То су исти они чије су чардаке устаници поштедјели приликом заузећа Унца. Могуће је да је ова чињеница додатно продубила устанички бијес и узроквала освету. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 5/31. 5. 1876. У овој борби су учествовали бивши аустријски официри Ацо Радосављевић и Мане Корица, те Триво Амелица. Исто. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 6/21. 6. 1876.

⁷⁹⁶ Поједини наводе чак 500 мртвих Турака. „Новије“, *Застава*, 21. 5/2. 6. 1876. Није чест случај да један анонимац уђе и изађе са историјске позорнице у свега неколико дана. Био је то случај са горе поменутиим трговцем Вид(аком) Мандићем који је погинуо у овој борби. „Телеграм „Застави““, *Застава*, 16. 5/28. 5. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876.

⁷⁹⁷ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876.

⁷⁹⁸ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876. У другом чланку се помиње цифра од 6000 људи, зато их обе треба узети са резервом. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876.

⁷⁹⁹ „Новије“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876.

⁸⁰⁰ Наведен је и њихов задржај, односно обећања која је у име Србије дао Пелагић. Она су подразумијевала равноправност вјероисповјести, слободу штампе, општинску самоуправу, увођење само једног пореза не већег од 8 форинити и именовање и муслимана и хришћана за званичнике. По представљеном да се наслутити да су ове понуде прије биле лично Пегаићеве, него српске владе. „Српско устанак у Турској“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876. Пелагићеве наредбе се помињу и касније. Једна од њих је и најстрожа забрана нападања мухамеданских жена, дјеце и цамија. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 21. 4/3. 5. 1876.

⁸⁰¹ „Бошњацима мухамеданске вјере“, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1876. Мало је вјероватно да је истинито, али по једној новости ове прокламације су оставиле такав утисак да су поједини муслимани у Новоме, Крупи и Јајцу одбијали да ступе у војску. „Новије“, *Застава*, 7. 5/19. 5. 1876.

шуме у Поуњу каже се да чувају по 1500 до 2000 људи и да их Турци упркос напорима не могу савладати.⁸⁰²

Крај априла и почетак маја пролазио је у знаку низа мањих устаничких успјеха. Прво је поп Стеван у селу Клековци крајем мјесеца поразио Турке, казнивши их за злочине који су исти нетом прије починили.⁸⁰³ Да би се након овог уочи и на Ђурђевдана чуло за побједу широм Мотајице, Козаре, Рисовца и Просаре.⁸⁰⁴ Тамо су побједу оствариле имале чете Амелице, Давидовића и Веиновића.⁸⁰⁵ Подно Грмеча, Сухопоља и Моштанице турске снаге су побиједили Нинко Гак, Пеко Живковић и игуман Хацић.⁸⁰⁶ Код Кључа успјешно се са Солиман пашом борила чета попа Карана.⁸⁰⁷ У таквом ратоборном духу је баш тих дана у *Застави* објављена и кратка пјесмица: „Бежите Турци зарана, ето вам попа Карана!“⁸⁰⁸

У ранијим мајским бројевима помињу се и мање битке на простору око Кључа.⁸⁰⁹ Касније током истог мјесеца биљежи се и изузетна устаничка активност у западним и сјеверним крајевима ратишта.⁸¹⁰ Најзначајнији бојеви у том периоду су Шевићев на Чорковачи и Деспотовићев на Козари. Да устанак букти и у бужинском крају говори се и крајем маја.⁸¹¹ Нешто касније из тог рејона је јављено да се Илија Шевић успио одбранити од турског напада и прећи у контраофанзиву.⁸¹² Резултат тога је по писању новинара

⁸⁰² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 18. 4/30. 4. 1876. Централна власт је активно радила на пацификацији тог простора са задатком да устанике истера из својих „шумских тврђава“. Послије акције Везил-бега, из Сарајева је послан и лива Фазил-паша са 12 буљука војске. Ни један ни други нису имали успјеха. „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876.

⁸⁰³ Исто

⁸⁰⁴ „Новије“, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876. „Телеграми „Застави““, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876.

⁸⁰⁵ „Новије“, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876.

⁸⁰⁶ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 5/14. 5. 1876.

⁸⁰⁷ По првим наводима овај бој је био изузетно крвав и Турака је настрадало око 450, а устаника око 400. „Нови Сад 1. маја“, *Застава*, 2. 5/14. 5. 1876. Други извор говори да устанички губици нису велики. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 5/14. 5. 1876.

⁸⁰⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876. В. Чубриловић, *Босански*, 140.

⁸⁰⁹ „Новије“, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1876.

⁸¹⁰ Помињу се акције Илије Шевића, Ђоке Карана, Нинка Гака, Трије Амелице, Стеве Маринковића, Николе Бајића, Николе Ловрића, као и она коју је спровео „Фрањо официр“. „Новије“, *Застава*, 12. 5/24. 5. 1876. Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 5/4. 6. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876.

⁸¹¹ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 11. 5/23. 5. 1876. Могуће је да се овдје мисли на војевање игумана Хацића који се у овом крају налази у слично вријеме „Новије“, *Застава*, 12. 5/24. 5. 1876.

⁸¹² Турци су кренули да униште устаничке чете, али су их сачекали добро ушанчени противници. Након борбе од три сата, Турци су се дали у бјег отишавши све до мјеста Језерски. Тамо су их сачекале чете Саве Црногорца и Макевића, које су им задале нове снажне губитке. Исто. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876. У истом броју се сазнаје да су се Турци који су након ове битке сколнили у Бужим напоследку

Заставе 250 Турака који су остали на бојном пољу.⁸¹³ Слично се десило и на Козари. Тамо се као вођа устаничких јединица од 800 људи помиње Деспот Деспотовић.⁸¹⁴ Кретање турских снага је раније разоткривено па су и ту спремно дочекани.⁸¹⁵ У овој битци поражени Турци су изгубили 112 другова.⁸¹⁶ Осим Деспотовића као један од устаничких вођа из приједорског краја касније је споменут „Остоја Јајчанин“.⁸¹⁷

Почетком маја стижу и извјештаји о подизању устанка у травничком крају. Право изненађење је било да је предводник побуњеника био фра Фрањо из манастира Гучја Гора.⁸¹⁸ Како дописник саопштава осим Мусића ово је једини римокатолички свештеник који се подигао против Турака. Изненађење је изазивало и то што се овај округ сматрао једним од најмирнијих. Први сукоб Травничана под вођством поменутог фрањевца са турским снагама десио се код села Подкрај.⁸¹⁹ У овој борби устаници су извојевали побједу.⁸²⁰ Предводника травничке побуне не треба помијешати са његовим имењакром Фрањо Балентовићем који је војевао у грмечком крају. Они су у *Застави* углавном наведени само по имену па то може створити додатну забуну. Балентовић је заједно са Тривом Бундалом, попом Караном, Нинком Гаком и Ристом Дукићем био један од устаничких вођа на простору Грмеча.⁸²¹ Он је настрадао током битке код села Арапуша.⁸²² Тренутак смрти

предали устаницима. „Новије“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876. Шевићев одред се често повезивао са Петром Карађорђевићем, али су новинари ову причу оштро демантовали помињући у негативном свјетлу дјеловање Карађорђевића. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 5/31. 5. 1876. Досадашњи резултати историографије доказују да је Шевић био Карађорђевићев замјеник у чети. Ипак ово нужно не значи да су њих двојица били у добрим односима, пошто су постојале и приче о завјери коју је ковао Шевић против свих заповједника. В. Чубриловић, *Босански*, 132.

⁸¹³ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876.

⁸¹⁴ Исто. Осим Деспотовића четовође у овој борби су били Ђенадија, Марко Бајалица, игуман Хацић, Милош Родић и Пано Николић. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 6/16. 6. 1876.

⁸¹⁵ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876. По једном извјештају Турци из Дубице су пошли у потјеру на устанике опијени ранијом прославом у част именовања новог султана Мурата. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 6. 6/18. 6. 1876.

⁸¹⁶ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876. Ово је једна од реалнијих процјена, мада постоје и оне о више стотина страдалих Турака. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 6/16. 6. 1876. У овој борби погинуло је и рањено 60 устаника. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 6/25. 6. 1876.

⁸¹⁷ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876.

⁸¹⁸ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876.

⁸¹⁹ Исто

⁸²⁰ Исто

⁸²¹ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 6/16. 6. 1876.

⁸²² „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 13. 6/25. 6. 1876

преокренуо је ток те борбе па су усташе тешким напором ипак успјеле да надвладају турске снаге.⁸²³

Као и претходног мјесеца вођење дипломатских преговора није умањило спровођење бројних злочина над цивилним становништвом. Посебна бруталност је забиљежена крај села Чађавица приликом покушаја преласка неколико породица преко Уне на сигурно.⁸²⁴ Тамо их је дочекао један аустроугарски официр са савјетом да се врате кући. Осим савјета он је по писању дописника огласио знак турским снагама о овом покушају бијега. На обалама Уне сачекала их је турска редифа и тамо сасјекла на десетине људи изузевши једну жену и једну дјевојку.⁸²⁵ У крупском крају је крајем марта такође поменут низ злочина. Један искрен допис из Рисовца даје јединствену приказ како су злочини узроковали да се мирна раја побуни.⁸²⁶ Послије бројних зулума у околини Крупе,⁸²⁷ он говори да је преломни догађај био масовни злочин који је извршио ага Хади-Поздеревић.⁸²⁸ Након што је кајмакам прочитао ферман којим су обнародоване султанове реформе, ага је љутито насрнуо на самог кајмакама, а након тога и на окупљену рају. Видјевши да им реформе не нуде никакву сигурност хришћани су се повукли у збјег на планину Рисовац.⁸²⁹ Тако су од мирне раје настали устаници у селима крај Босанске Крупе.

О тешком стању и малим, али учесталим пребјезима говори се и за простор дервентске, бијељинске, градачачке и брчанске нахије.⁸³⁰ Из Заваља стиже телеграм да је: „Бјеснило турско превршило мјеру, мирну живу дјецу на ножеве натичу, дјевојке безчасте.

⁸²³ Исто

⁸²⁴ „Дописи“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁸²⁵ Само мушкараца погубљено је 70, а укупан број убијених и оних који су се утопили у ријеци је ,процјењен на преко 200. Исто „Новије“, *Застава*, 23. 3/4. 4. 1876. Накнадни допис помиње девет преживјелих, али не помиње аустроугарског официра који одбија избјеглице. Тај извор је аустроугарске провенијенције. „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 31. 3/12. 4. 1876.

⁸²⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 3/6. 4. 1876.

⁸²⁷ Исто. Наведено је чак девет индивидуалних злочина: „Тако погibe лицем на богојављене у Крупи, кнез сувајски Илија Крчмар ходeћи у ђумет да преда мирију, а уби га оца Муловдић у сред града. Тако да погibe Лука Штрбац од дервиша Кабљегића; тако погiboше од објести турске: Јово Обишић ходeћи на пазар, Тодор Стојановић код свога тера, Јован Штрбац у својој кући. Тако силом одведоше и потурчише ђевојку ђују шћер Јовице Ђурибрка из Јасеновице, тако заробише ђевојку Саву Мандићеву, осрамотише силомице ђевојку Јеку шћер Илије Сантраћа и Јању жену Јакова Крчмира“.

⁸²⁸ Исто

⁸²⁹ Исто

⁸³⁰ „Дописи“, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

Тако уводе реформе“.⁸³¹ Злочин је забиљежен и у засеоку Црноводе, које је било мирно и ван устанка, али су мјесни Турци искористили прилику и лаковјерност сељака те их 16 посјекли.⁸³² Насиље је понегдје вршено на чистој вјерској основи о чему говори примјер из Сарајева. Све фрустриранија улема наговорила је пашу да нареди скидање звона са православне цркве.⁸³³ Ни други највећи град у Босни и Херцеговини није био ослобођен интрига. Тако је једно убиство лако могло постати повод за погром хришћанског становништва Бање Луке.⁸³⁴ Како *Obzorov* дописник пише, а *Застава* преноси, за Велики петак један хоџа је у овом граду убио софту (ученик исламске вјерске школе, прим. аут).⁸³⁵ Држао га је све до недјеље у намјери да његово тијело одвуче у хришћанска насеља како би се за његову смрт оптужило тамошње становништво. Само хоџином непромишљеношћу и великом срећом откривено је да хришћани не стоје иза злочина.⁸³⁶ Ниједан број од почетка устанка не врви информацијама о злочинима попут броја 70 из маја 1876. године. У њему су забиљежена разна врста насиља од Новог⁸³⁷, преко Дервенте,⁸³⁸ па све до Добоја и Тешња.⁸³⁹ Допис из Книна у једном од првих јунских бројева *Заставе* пун је сцена турских злочина од којих је један наводно закључен са узвиком злочинца: „ето вам реформа Андраши ћаура“.⁸⁴⁰ Несумњиво дописник их таксативно набраја баш како би доказао овај

⁸³¹ „Телеграми „Застави““, *Застава*, 9. 4/21. 4. 1876.

⁸³² „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 25. 4/7. 5. 1876.

⁸³³ „Нови Сад, 29. априла“, *Застава*, 30. 4/12. 5. 1876.

⁸³⁴ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 5/24. 2. 1876. Нешто другачије о овом догађају пише и *Заставин* дописник из Босне, в. „Дописи“, *Застава*, 16. 4/28. 4. 1876. Он даје и додатне примјере турског насиља у том крају.

⁸³⁵ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 12. 5/24. 2. 1876.

⁸³⁶ Исто

⁸³⁷ На подручју Новог и Приједора убијени су један неименовани сељак, затим В. Стегић, Гавро Прсан, Јово Шобан и Јово Болтић. Убијена је и породица Илије Павића. Васи Досенићу су ископане очи и одузет му је новац, „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 5/21. 5. 1876.

⁸³⁸ У овом крају је поменуто је убиство једне неименоване жене. Иако злочин није масован као у другим мјестима сликовит приказ страдања мајке једног новорођенчета вјерно доказује увећан турски фанатизам. Исто

⁸³⁹ У Добоју и околини страдали су Ђуро Гашић, Павле Алаџић, Јово Стрипкић (како наводи извор далеки рођак Васе Видовића, прим. аут), Панто Јовић и Петар Стрјежић. Као извршитељ злочина наведен је Усо Нукић, ортак по злу чувеном Тешњаку Сабит ефендији. „Дописи“, *Застава*, 9. 5/21. 5. 1876.

⁸⁴⁰ Међу свим наведеним издваја се убиство свештеника и крштаваног дјетета приликом обреда крштења. „Дописи“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876. Још један бруталан злочин је забиљежен у „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 2. 6/14. 6. 1876.

закључак,⁸⁴¹ односно чињеницу да промјене и изједначавање положаја хришћанског и муслиманског елемента у Османском царству није могуће.

Вијести о немирима у Бугарској, а онда и њихова пуна потврда узроковали су усхићење у редакцији *Заставе*. За тему овог рада посебно је занимљива једна непотврђена информација из Задра. По њој у град су приспјели изасланици бугарских побуњеника који су пожурили даље да се састану са далеко искуснијим устаницима из босанског вилајета.⁸⁴² На међународном нивоу гласови подршке су стизали и крајем прољећа 1876. године. Тако дознајемо да је током марта у Манчестеру одржан митинг подршке устаницима, након чега је у истом мјесту формиран и хуманитарни одбор.⁸⁴³ Један од далеких и неочекиваних мјеста из којег су такође стигле ријечи подршке и емпатије је Сент Луис.⁸⁴⁴ Одатле се група Чеха обратила *Obzoru* како би њихове добре жеље упутили устаницима.

Како се јун ближио крају, информација из босанског вилајета је било све мање. По неколико некадашњих дописа из Босне сада су уступали мјесто онима из Београда, Ћуприје, Ужица, Чачка и Неготина. Очигледно је постало да ће српске кнежевине поћи у рат против Османског царства. Као отворено питање остало је кад ће се то десити, али се од Видовдана пуно очекивало. Задње јунско издање *Заставе* је означила новост која је својом важношћу превазишла све дотадашње спољнополитичке догађаје. Након годину дана борбе и страдања у Босанском вилајету, у том 90 броју, као посебан додатак штампана је толико чекана „Прокламација моме драгом народу књаза српског Милана М. Обреновића IV“.⁸⁴⁵ Овим актом је и званично почео рат Кнежевине Србије са Османским царством, чиме је отворено ново поглавље Велике источне кризе. Свега неколико дана је прошло, а сличан

⁸⁴¹ То је чест мотив приликом описа злочина. Примјер је и свједочење о монструозном иживљавању над селяком Васом Пувачом из околине Бихаћа. При крају дописа наглашава се „Ево Европо па види плода од твојих реформа, ево ти мира, кога ти хоћеш да уздржиш. Можел бити ужаснијег и страховитијег дела, имали игђе под небом већијех тирана и бјеснијех псина него што су нечовечни Турци, које ти заштићујеш? Европо, ти немаш срца! Европо ти немаш осећаја! Европо стиди се постати даље на оном мјесту, које ти остали народи свијета рад твоје лажне цивилизације уступише! Ти хваљена, просвећена, хришћанска Европо са крштеним рукама гледаш овака крвава тиранија а нећеш да чујеш мученичке ваје!“ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 23. 4/5. 5. 1876.

⁸⁴² „Новије“, *Застава*, 26. 5/7. 6. 1876.

⁸⁴³ „Преглед новина“, *Застава*, 27. 4/9. 5. 1876.

⁸⁴⁴ „Преглед новина“, *Застава*, 28. 4/10. 5. 1876.

⁸⁴⁵ „Прокламација“, *Застава*, 18. 6/30. 6. 1876. Симболично већ у идућем броју објављена је вијест да је на скупштини босанских усташких војвода на Козари Милан проглашен кнезом Босне. „Новије“, *Застава*, 20. 6/2. 7. 1876.

проглас је поново објављен. Овај пут његов потписник је био кнез Никола. Након годину дана неисцрпног рада и борбе, којој сте могли свједочити у претходним редовима, Милетић је ове одсудне вијести дочекао у угарском притвору. На тај начин завршено је једно важно поглавље у прошлости његовог народа.

8. Закључак

Све употребљено и анализирано у раду *Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)* је само главни дио овог историјског извора који говори о разнородним, али битним збивањима. Навести све оно што је *Застава* писала у само осамнаест мјесеци о поменутом простору био би готово немогућ задатак.⁸⁴⁶ То би било изазовно постићи и када би се такво дјело ограничило искључиво на збирку историјских извора која би била сачињена само од пренесеног текста без икаквих додатних коментара, тумачења, појашњења и закључака. Количина материјала је основни разлог за овакву појаву. Међутим пошто у овом историјском извору има знатан број текстова који се понављају и преплићу, те оних који су слични или готово идентични питање њиховог одабира заправо само по себи не представља проблем него нужност. То у свом обимном раду прихвата и Капицић напомињујући да при одабирању грађе није много материјала елиминирао.⁸⁴⁷ Ово је уједно и повод да се на самом крају још једном истакне природа ове врсте грађе. Она је скоро неисцрпна. Такав закључак не треба да буде обесхрабрење, него мотив будућим истраживачима да се враћају *Застави* и додатно обрете пажњу на њено проучавање.

Временски оквир који обухвата наше истраживање је веома необичан из перспективе читаоца *Заставе*. Кратко уводно подозрење услед бројних изневјерених очекивања замјенило је усхићење проткано надом да је коначна борба за народно ослобођење и уједињење отпочела. Борбе и страдања још једном су доказали да ће за своје националне циљеве Срби плаћати скупу цијену. Почетна првенствено социјална побуна временом је добила карактер националне револуције. Ипак без отворене реакције Београда и Цетиња почетни оптимизам је нагло прерастао у очајање. Узрок томе су бројни прикази насиља, апели за помоћ устаничкој нејачи као и дописи који говоре о масовном избјегличком покрету. У таквим околностима сарадници *Заставе* су настојали на све начине да олакшају несретној сабраћи и помогну унесрећенима. Њихова акција је била под сталном присмотром

⁸⁴⁶ При том потребно је додати да у самој *Застави* постоји још значајан материјал који је са већим временским одмаком говорио о 1875. и 1876. години у босанском вилајету. Тако су се на примјер на десетогодишњицу од окончања устанка 1888. године у овом листу почела објављивати сјећања једног од устаничких вођа, Петра Узелца. Б. Теиновић, *Важнија*, 603.

⁸⁴⁷ Х. Капицић, *Застава*, 15.

угарских власти, која је на све начине настојала да отежа пружање било какве помоћи. Кобни ударац био је хапшење Светозара Милетића. Уклањањем вође нити *Застава* нити његов покрет више нису имали историјску улогу као прије. О запаженој појави сталног смјењивања повољних и лоших вијести и трајној неуравнотежености извјештавања током Велике источне кризе најбоље говори стање настало током наведеног догађаја. Истовремено са вијестима о Милетићу, читаоци с у истим издањима могли пронаћи прогласе о коначном уласку српских кнежевина у рат са Османским царством. Тако је осјећај велике брига узрокован Милетићевом судбином, могао код савременика замијенити трачак наде потакнут почетком одсудног рата.

У раду је представљено извјештавање *Заставе* током прве фазе побуне у босанском вилајету. Све оно што је *Застава* извјештавала настојали смо да подвргнемо историјској критици користећи доступне изворе и референтну литературу. На поједине проблеме смо употребљавајући овај метод одговорили, али одређена питања остају и даље отворена. Пошто је без обзира на кратак временски оквир који се посматра обухват интересовања овакве врсте штампе веома широк, појединоцима можда није посвећена сва неопходна пажња. То понегдје и није било могуће јер досад доступни извори и научна продукција нису дали довољно података. Такви догађаји остају као уникатне појединости из прошлости које чекају суочавање са будућим историографским резултатима и новим испитивањима истраживача. Осим оваквих примјера *Застава* је обимно и из бројних перспектива писала о добро познатим историјским догађајима. Настојали смо да не нарушавајући хронолошки ток наратива представимо оно најзначајније. Уз то додатно смо нагласили и оно по чему се писање овог листа разликује у односу на постојећи корпус научног сазнања.

Догађаје, личности и појаве о којима је писала *Застава* представили смо у форми синтезе, на тај начин склапајући једну јединствену цјелину која говори потпуно о босанском вилајету током првих година Велике источне кризе. На тај начин читалац има ријетку прилику да чита о четовању „од Мораче до Уне“.⁸⁴⁸ Такође и из биографске перспективе рад нуди ријетко широк опсег детаља из живота најразличитијих личности. Тако се на истом мјесту може читати и о најславнијим устаничким вођама попут Љубибратића, о необичним

⁸⁴⁸ Владимир Ћоровић, „Херцеговачки устанак 1875. године“, у *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), 5–19.

авантуристима као што су Миодраговић и Далматов, о италијанским револуционарима и идеалистима, о судбини Мис Ирби у првим мјесецима устанка или трагичном крају многих мало познатих појединаца који су страдали као жртве „вишка историје“. На нивоу спољног дјеловања, заинтересовани имају прилику да још једном потврде спознаје о већ научно добро истраженим догађајима попут Берлинског меморандума, али и да можда по први пут чују мало помињане цртице као што је вијест о ирском солидарству са хришћанском рајом Босне и Херцеговине. Оваквим излагањем испуњен је други синтетски циљ којем се тежило приликом настајања овог рада

Још значајније читаоцима је приказана природа листа *Застава*. Ко су њени оснивачи и ствараоци садржаја? Који су били њихови политички свјетоназори? Шта их је инспирисало? Зашто су заступали поједине политике и како је то утицало на њихов новинарски рад? Како се свакодневница угарског дијела Црно-жуте монархије одражавала на њихово политичко дјеловање? Какав је изузев српског народа био њихов однос према осталим учесницима Велике источне кризе? Да ли је лист био тенденциозан и да ли је говорио истину? Зашто се у појединим текстовима може примијетити апатија, а у појединим еуфорија? На који начин су аутори *Заставе* имали личног удјела у колоплету крупних историјских збивања? Одговоре на ова и бројна ненаведена питања могуће је пронаћи на минулим странама. Са тим је испуњен и примарни задатак истраживања. Наравно са правом се може претпоставити да је понегдје остало и ненамјерних превида, те да тема није сасвим исцрпљена. Уз садашњу временску ограниченост рада који завршава са половином 1876. године, ово представља његов главни недостатак. У том смјеру потребно је побољшати и наставити даље истраживање, како би се добио један заокружен увид на збивања у босанском вилајету током Велике источне кризе. То је уједно и дугорочна намјера аутора са тежњом да дјело које је пред вама буде само темељ једног свеобухватнијег остварења.

9. Библиографија

Периодика

1. *Застава* <https://pretraziva.rs/pregled/zastava>
2. *Орао*
3. *Slovenski narod*
4. *Српски дневник*

Остали извори

1. Балбо, Чезаре. „Наде Италије“. У *Дијалог прошлости и садашњости*. Уредник Милорад Екмечић, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002), 229–234.
2. *Бечкеречки програм, периодичка и архивска грађа*. прир. Слободан Милин. (Зрењанин: Историјски архив Зрењанин, 2019).
3. Вуковић, Гавро. *Мемоари војводе Гавра Вуковића*. прир. Слободан Томовић. (Цетиње: Обод, 1996).
4. Војводић, Јагода. „Стање Босанског устанка у јесен 1875. године“. *Зборник Матице српске за историју* 47–48 (1993) 155.
5. Грујић, Коста. *Дневник из Херцеговачког устанка* (од 6 августа до 16 октобра 1875 године) Припремио Петко Луковић. Београд: Војни музеј ЈНА – Посебна издања, 1956.
6. Gjurjević, Martin. *Мемоари са Балкана (1858–1878)*. (Sarajevo, 1910).
7. *Дневник Игњата Васића, проте лозничког*. књига I, (Шабац: Либерална штампарија, 1889).
8. Жерајић, Милан. „Невесиње у 1874–1875. години.“. У *Споменица о Херцеговачком устанку* (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), 71–87.
9. Зимонић, Стеван. „Мемоари. Рад за устанак херцеговачки 1875. год.“. У *Споменица о Херцеговачком устанку*. (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), 88–102.
10. Јакшић, Алекса. „Припреме за устанак“. У *Споменица о Херцеговачком устанку*. (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), 103–110.

11. Irijart, Šarl. *Bosna i Hercegovina, putopis iz vremena ustanka 1875–1876.*, odgovorni urednik Milosav Popadić, (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1981).
12. К. Никола. *Политички списи*. Одговорни уредници Димитрије Јоветић и Бранко Бањевић, (Цетиње-Титоград: Обод, 1989).
13. Капицић, Хамдија. „Застава“ о Босни и Херцеговини I-IV. (Сарајево: Свјетлост, 1953).
14. Ljubibratić, Savo – Kruševac, Todor. „Prilozi za proučavanje hercegovačkog ustanka 1875–1878“. *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine IX* (1960), 149–171.
15. Pavelić, Ante. *Doživljaji*, (Zagreb: Naklada Starčević, 1996).
16. Radenić, Andrija, prir. *Dnevnik Benjamina Kalaja 1868–1875*, (Beograd, Novi Sad: Istorijski institut, 1976).
17. Ристић, Јован. *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878 I*. Београд: Штампарија код „Просвете“, 1896.
18. Šamić, Midhat. *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću*. (Sarajevo: „Veselin Masleša“, 1981).

Монографије

1. Badrov, Bonifac. *Fra Lovro Karaula (Prilog povijesti bosanskih Franjevaca)*. (Sarajevo: Isl. dion. Štamparija, 1925).
2. Берић, Душан. *Српско питање и политика Аустроугарске и Русије: 1848–1878*. (Београд: Гутенбергова галаксија, 2000).
3. Бранковић, М. Бошко, Милошевић, Боровоје, Субић, Радован, *Српски устаници у Босанском вилајету 1875–1878. године (учесници, догађаји, свједочанства)*, (Бањалука: Филозофски факултет и Удружење историчара Републике Српске Милорад Едмечић, 2025).
4. Blaisdell, Donald C. *European Financial Control in The Ottoman Empire*, (New York: Columbia University Press, 1929).
5. Вукчевић, Мило. *Црна Гора и Херцеговина уочи рата 1874–1876*, (Цетиње: Народна књига, 1950).
6. Grandits, Hannes. *Multikonfesionalna Hercegovina: vlast i lojalnost u kasnoosmanskom društvu*. (Sarajevo: Institut za istoriju, 2014).

7. Дебидур, Антонин. *Дипломатска историја Европе од отварања Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814–1878) II.*, (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1934).
8. Екмечић, Милорад. *Стварање Југославије 1790–1918 2.* (Београд: Просвета, 1989).
9. Екмечић, Милорад. *Устанак у Босни 1875–1878.*, (Нови Сад: Православна реч, Архив Војводине, 2021).
10. Јовановић, Слободан. *Влада Милана Обреновића I–II.* (Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кона А. Д., 1934).
11. Ковачевић, Душко М. *Русија у међународним односима 1856–1894: од Кримског рата до савеза са Француском*, (Београд: Службени гласник, 2012).
12. Ковачевић, Душко М. *Светозар Милетић: Живот и политика (1826–1901)*, (Београд: Завод за уџбенике, 2009).
13. Ковић, Милош. *Дизраели и Источно питање*, (Београд: Сlio, 2007).
14. Красић, Владимир. *Устанак у Босни од 1875. до 1878 год.*, приредио Радован Субић (Бања Лука: Удружење архивских радника Републике Српске, Архив Републике Српске, 2021).
15. Крестић, Василије Ђ. *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914.*, (Нови Сад: Матица српска, 1980).
16. Маленчић, Родољуб. *Милетић*, (Нови Сад: Матица Српска, 1996).
17. Мантран, Робер, *Историја Османског царства*, (Београд: Сlio, 2022).
18. Милитар, Трива. *Др. Светозар Милетић и његово доба*. (Нови Сад: Штампарија „Застава“ Д. Д, 1926).
19. Милутиновић, Коста Н. *Светозар Милетић*, (Загреб: Нова Европа 1939).
20. Микавица, Дејан. *Светозар Милетић*, (Нови Сад: Прометеј, Радио-телевизија Војводине, 2016).
21. Микавица, Дејан. *Политичка идеологија Светозара Милетића*, (Нови Сад: Stylos, 2006).
22. Поповић, Васиљ. *Европа и српско питање у периоду ослобођења 1804–1918.*, (Београд: Геца Кон А. Д, 1940).
23. Miller, William. *The Ottoman Empire 1801–1913*, (Cambridge: Univeristy Press, 1913).

24. Пејановић, Ђорђе. *Становништво Босне и Херцеговине*, (Београд: Српска академија наука, 1955).
25. Пелагић, Васа. Историја босанско-ерцеговачке буне, у свези са српско и руско-турским ратом (штудија за народ и државнике). (Будимпешта: Штампарија Виктора Хорњанског, 1879).
26. Петровић, Никола. *Светозар Милетић (1826–1901)*, (Београд: Нолит, 1958).
27. Пророковић, Ристо Т. Невесињска буна 1874. и почетак устанка у Херцеговини 1875. године. (Београд: Штампарија Светозара Николића, 1905).
28. Радан, Лазар. *Требињци војводе устанка у Источној Херцеговини (1875–1878)*, (Требиње: Задужбина „Кнез Мирослав Хумски“, 2025).
29. Радан, Лазар. *Устанак у Источној херцеговини 1875–1878*. (Требиње: Задужбина кнез Мирослав Хумски, 2023).
30. Радовић, Д. Б. „Јован Ристић: биографија државника“. Докторска дисертација, (Универзитет у Београду, Филозофски факултет, 2020).
31. Радоичић, Мирко С. *Херцеговина 1875–1878.*, (Невесиње: Општински одбор Савеза бораца НОР-а, 1961).
32. Рајић, Сузана. *Спољна политика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*. (Београд: Српска књижевна задруга, 2015).
33. Rupp, George Hoover. *A Wavering Friendship: Russia and Austria 1876–1878*. (Cambridge: Harvard University Press, 1942).
34. Стајић, Васа. *Светозар Милетић*, (Београд: Југо – исток, 1938).
35. Скерлић, Јован. *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*. (Београд: Српско новинарско удружење, 1911).
36. Теиновић, Братислав. *Српски устанак у Босни 1875–1878*, (Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006).
37. Тепић, Ибрахим. *Босна и Херцеговина у руским изворима (1856-1878)*, (Сарајево: „Веселин Маслеша“, 1988).

Чланци

1. Алкесић-Пејковић, Љиљана. „Италијански добровољци у Херцеговини, Црној Гори и Србији 1875–1876“. У: *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и*

- Црногораца*. Одговорни уредник Петар Качавенда (Београд: Институт за савремену историју, 1996), 27–43.
2. Берић, Душан. „Почетак Херцеговачког устанка 1875. године“. У *Зборник за историју Босне и Херцеговине 1*. Уредник Милорад Екмечић (Београд: Српска академија наука и уметности наставна средства, 1995), 203–235.
 3. Бешлин, Бранко. „Срби из Хабзбуршке монархије учесници у босанско-херцеговачком устанку и Српско-турским ратовима 1875–1878“. У *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*. Одговорни уредник Петар Качавенда (Београд: Институт за савремену историју, 1996), 21–25.
 4. Васин, Горан. „Светозар Милетић и устанак у Босни и Херцеговини (1875–1876)“. *Serbian Studies Research* 4 - 1 (2013), 151–172.
 5. Вуксан, Душан. „Црна Гора и Херцеговачки устанак, по подацима из Цетињског архива“. У: *Споменица о Херцеговачком устанку*. (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), 27–44.
 6. Голијанин, Момчило. „Стојан Ковачевић и херцеговачки устанци (1821–1911)“. У *Невесињска пушка*, Уредник Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 221–233.
 7. Екмечић, Милорад. „Дипломатске припреме рата Србије против Турске“. У *Дијалог прошлости и садашњости*. Уредник Милорад Екмечић, (Београд: Службени лист СРЈ, 2002). 251–278.
 8. Екмечић, Милорад. „Историјски значај устанка у Босни и Херцеговини 1875–1878“. У *Радови из историје XIX века* (Београд: БИГЗ, 1997), 203–255.
 9. Екмечић, Милорад. „Улога дон Ивана Мусића у Херцеговачком устанку 1875–78. године“. У: *Радови из историје XIX века* (Београд: БИГЗ, 1997), 173–202.
 10. Јовановић, Јован. „Учешће руских добровољаца у Херцеговачком устанку 1875–1878.“. У: *Славно доба Херцеговине*. Уредник Стево Ћосовић. (Београд: Свет књиге, 2005), 171–209
 11. Кос, Ангелика. „Михаило Љубибратић – вођа Херцеговачког устанка“. У: *Невесињска пушка*. Уредник Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 55–78.

12. Крестић, Василије. „Бечкеречки програм“. *Глас одељења историјских наука* 18 (2018), 9–18.
13. Крестић, Василије. „Светозар Милетић и Хрвати“, У: *Актуелност мисли Светозара Милетића*. Редактори Михаило Марковић и Драган Симеуновић. (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 47–67.
14. Lajos, Máté. „„Ustaška pjesma“ kao ustaška himna“. *Časopis za suvremenu povijest* 54-1 (2022), 139–168.
15. Луковић, Петко. „Борбе за Требиње у августу 1785. године“. У: *Славно доба Херцеговине*. Уредник Стево Ћосовић, (Београд: Свет књиге, 2005), 68–91.
16. Lužija, Stojanka. „The Herzegovinian Uprising According to the memories of Albin Hugo Kutschbach“. *Српски историјски часопис VIII-8* (2025), 183–201.
17. Максимовић, Милена. „Херцеговачки устанак и Источно питање, библиографија радова“, У: *Ђоровићеви сусрети, Херцеговачки устанак 1875–1878*. Уредник Драга Мاستиловић. (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2015), 403–410.
18. Мандић, Вук. „Светозар Милетић и Босна и Херцеговина“, у *Срби у Хабзбуршкој монархији и Османском царству XVIII-XX век*. Уредници Владан Гавриловић, Боровоје Милошевић, (Нови Сад: Филозофски факултет, 2023), 193–222.
19. Марковић, Михаило. „Милетићева национална политика и балканско питање“. У: *Актуелност мисли Светозара Милетића*. Редактори Михаило Марковић и Драган Симеуновић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 7–21.
20. Маџар, Божо. „Покушај пацификације Херцеговачког устанка 1875. посредовањем представника европских држава“. У: *Славно доба Херцеговине*. Уредник Стево Ћосовић (Београд: Свет књиге, 2005), 125–146.
21. Милутиновић, Коста. „Јужнословенске концепције Михаила Полита-Десанчића“. *Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине XXXIV* (1983), 79–99.
22. Милошевић, Боровоје. „Светозар Милетић и устанак у Босни и Херцеговини 1875–1878. године“. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске IV- 4* (2012), 131–141.
23. Микавица, Дејан. „Херцеговачки устанак и Источно питање у светлу политике српских либерала у Аустроугарској 1875–1878: Светозар Милетић, Новосадска

- Застава, Лаза Костић“. У: *Ђоровићеви сусрети, Херцеговачки устанак 1875–1878*. Уредник Драга Мاستиловић, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2015), 47–86.
24. Новак, Грга. „Гарибалди и Херцеговачки устанак“. У: *Славно доба Херцеговине*. Уредник Стево Ћосовић (Београд: Свет књиге, 2005), 211–219
25. Опачић, Петар. „Србија и босанско-херцеговачки устанак 1875–1878. године, осврте на важне догађаје 1875–1876 Михаило Љубибратић – вођа Херцеговачког устанка“. У: *Невесинска пушка*. Уредник Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 85–106.
26. Перовић-Невесински, Радован. „Ударац на невинску касабу (17. августа 1875.)“. У *Споменица о Херцеговачком устанку*. (Београд: Одбор за подизање невинског споменика, 1928), 61–65.
27. Пилиповић, Радован. „Устанички покрет код Срба у североисточној Босни 1875–1876. године“. У: *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*. Главни уредник Бране Микановић (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 65–77.
28. Попов, Чедомир. „Српски национални програм Светозара Милетића“. У *Актуелност мисли Светозара Милетића*. Редактори Михаило Марковић и Драган Симеуновић, (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1997), 33–47.
29. Поповић, Васиљ. „Европа и Херцеговачки устанак од 1875“. У: *Славно доба Херцеговине* Уредник Стево Ћосовић (Београд: Свет књиге, 2005), 115–124.
30. Поповић, Васиљ. „Средина и прилике из којих се развила невинска буна“. У: *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невинског споменика, 1928), 1–14.
31. Поповић, Радомир Ј. „Београдско јавно мњење и устанка у Босни и Херцеговини 1875/76. године“. *Српски историјски часопис VIII-8* (2025), 89–114.
32. Продановић, Јаша М. „Др. Светозар Милетић (1826–1901)“, *Српски књижевни гласник I* (1901), 136–137.
33. Радан, Лазар. „Избјеглице са простора Источне Херцеговине током устанка (1875–1878)“. *Српски историјски часопис VIII-8* (2025), 229–251.

34. Савић, Александар М. „За ослобођење и уједињење – добровољачке чете из Србије у устанку у Босанском вилајету 1875. године“, *Српски историјски часопис VIII-8* (2025), 115–136.
35. Скоко, Саво. „Напад херцеговачких устаника и црногорских јајоша на Невесиње 29. августа 1875.“. У: *Невесињска пушка*. Уредник Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 35–54.
36. Скоко, Саво. „Сјајне победе херцеговачких устаника на Муратовици 1875–1876.“. У: *Невесињска пушка*. Уредник Душан Берић (Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 107–135.
37. Стајић, Васа. „Војводина и Херцеговачки устанак“. У: *Споменица о Херцеговачком устанку* (Београд: Одбор за подизање невестињског споменика, 1928), 15–26.
38. Субић, Радован. „Вилијам Стилман и Херцеговачки устанак (1875–1878)“. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске IV-4* (2012), 144–159.
39. Субић, Радован. „Између цара и књаза. Српски устанак у Херцеговини 1875–1876“. У *Концепти национализма и патриотизма у српском политичком дискурсу: Средњи век, нови век, савремено доба I*, Приредили Смиља Марјановић-Душанић и Александар З. Савић, (Београд: Филозофски факултет, 2025), 363–377.
40. Субић, Радован. „Страни путописци о „вођи“ Херцеговачког устанка Мићи Љубибратићу“. У: *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*. Главни уредник Бране Микановић (Бања Лука: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, 2016), 113–115.
41. Теиновић, Братислав. „Аустроугарске „задње намере“ у подизању католика на устанак у Херцеговини лета 1875“. *Политичка ревија (XXX) XXII-74* (2022), 65–87.
42. Теиновић, Братислав. „Важнија домаћа литература и историографија о устанку у Босни 1875–1878. године“. *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске II- 2* (2010), 601–614.
43. Теиновић, Братислав. „Голуб Бабић и Милета Деспотовић: скице за биографије устаничких вођа у Босни 1875–1878.“. *Култура полиса 45–XVIII* (2021), 223–224.

44. Теиновић, Братислав. „Заборављено име из устанка у Босни 1875. године: Душан Вучковић, краћи животопис са коментаром“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске* V-5 (2013), 417–425.
45. Тепић, Ibrahim. „О финансијском положају Босне и Херцеговине у саставу османског царства од 50-тих до 70-их година XIX столјећа у свјетлу руских извора“. *Прилози* 37 (2008), 11–29.
46. Тунгуз-Перовић, Данило. „Андрашијеви планови против Црне Горе и Србије“. У *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928). 120–122.
47. Тунгуз-Перовић, Данило. „Невесињска пушка“. У *Споменица о Херцеговачком устанку*, (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928). 45–54.
48. Ћоровић, Владимир. „Херцеговачки устанак 1875. године“. У *Споменица о Херцеговачком устанку*. (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928). 5–19.
49. Урић, Ненад. „Васо Видовић – Политички вођа Босанског устанка 1875–1878. године“, У *Устанак Срба у Херцеговини и Босни 1875–1878. године*. Главни уредник Бране Микановић (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928) 77–113.
50. Фундић, Душан. „'Томе никад нисмо тежили' Аустроугарска дипломатија и окупација Босне и Херцеговине (1875–1878)“. *Српски историјски часопис* VIII-8 (2025), 11–36.
51. Hauptmann, Ferdo. „Internacija hercegovačkog ustaničkog vojvode Miće Ljubibratića u Grazu (Gracu) god. 1876/77.“. *Прилози* 14–15 (1978), 363–371.
52. Целер, Мартин „Активности Ј. Ј. Штросмајера у вези с источном кризом“, *Прилози* 11-12 (1975–1976), 63–78.
53. Чубриловић, Васа. *Босански устанак 1875–1878*. (Београд: Службени лист СРЈ, 1996).
54. Шупић, Петар. „Борбе са Турцима“. У: *Споменица о Херцеговачком устанку*. (Београд: Одбор за подизање невесињског споменика, 1928), 111–117.

Интернет извор

1. <https://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/27>
2. https://digitalna.nb.rs/view/URN:NB:RS:SD_1890D04151DA9AE6920CE90A324B539F
3. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:spr-RERCKDSM>
4. <https://pretraziva.rs/pregled/zastava>
5. <https://pretraziva.rs/pregled/spomenica-o-hercegovackom-ustanku-1875-godine>

10. Биографија

Вук (Слободан) Мандић је рођен 3. фебруара 1997. године у Градишци. У Бањалуци је завршио основну школу и Гимназију. Основне студије је завршио 2023. године на Филозофском факултету Универзитета у Бањалуци. Те године уписао је постдипломске студије Националне историје новог вијека на поменутом факултету, под менторством доц. др Радована Субића. Током студирања био је предсједник Савеза студената и организатор више активности. Одговорни је уредник једног броја часописа *Ноема*. Објавио је неколико радова и био је учесник на домаћим и иностраним стручним скуповима. У међувремену био је наставник историје и латинског језика у Гимназији Бања Лука.

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНОГ МАСТЕР/МАГИСТАРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора мастер/магистарског рада **Вук Мандић**

Датум, мјесто и држава рођења аутора **03. 02. 1997, Градишка, БиХ**

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања

Филозофски факултет УНИБЛ, Историја, 2023.

Датум одбране завршног/дипломског рада аутора

28. 2. 2023.

Наслов завршног/дипломског рада аутора

Светозар Милетић и Босна и Херцеговина

Академско звање коју је аутор стекао одбраном завршног/дипломског рада

Дипломирани професор историје, 240 ЕЦТС

Академско звање које је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада

Мастер историје, 300 ЕЦТС

Назив факултета/Академије на коме је мастер/магистарски рад одбрањен

Филозофски факултет УНИБЛ

Наслов мастер/магистарског рада и датум одбране

Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876), 18. 12. 2025.

Научна област мастер/магистарског рада према CERIF шифрарнику **Н 240**

Имена ментора и чланова комисије за одбрану мастер/магистарског рада

1. **Доц. др Радован Субић**
2. **Проф. др Боривоје Милошевић**
3. **Проф. др Жељка Шајин**
4. **Доц. др Стојанка Лужија**

У Бањој Луци, дана 11. 12. 2025.

Декан

КОМИСИЈА ЗА ОЦЈЕНУ МАСТЕР РАДА

Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)

КАНДИДАТА ВУКА МАНДИЋА

НАУЧНО-НАСТАВНОМ ВИЈЕЋУ

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА

УНИВЕРЗИТЕТА У БАЊОЈ ЛУЦИ

На сједници Наставно-научног вијећа Филозофског факултета одржаној 18. јуна 2025. године, на основу Рјешења бр. 07/3.1044-40/25, именовани смо у Комисију за оцјену мастер рада **Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)** кандидата Вука Мандића.

Комисију чине:

1. Др Стојанка Лужија, доцент, предсједник
2. Др Боровоје Милошевић, редовни професор, члан
3. Др Жељка Шајин, ванредни професор, члан
3. Др Радован Субић, доцент, члан-ментор

Након увида у мастер рад, Комисија доноси сљедећи

ИЗВЈЕШТАЈ

Увод

Мастер рада **Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)** кандидата Вука Мандића садржи 141 страну ћириличног текста а научни апарат укупно 848 напомена/фуснота. Рад не садржи табеле, графиконе, фотографије нити било какве прилоге.

Садржај мастер рада по насловима и поднасловима изгледа овако:

1. Увод	1
2. О Застави (1866–1929)	9
3. „Опасни знаци на истоку“ (јануар–јун 1875. године)	22
4. „Је ли мајка родила јунака?...“ (јул–септембар 1875. године)	34
5. „Помоћ, браћо, помоћ!“ (октобар–децембар 1875. године)	72
6. „Кад се почне снег топити“ (јануар–март 1876. године)	94
7. „Дакле мира ради рат!“ (април–јул 1876. године)	111
8. Закључак	128
9. Библиографија	131
10. Биографија	141

Преглед извора и литературе, материјал и метод рада

Устанак у босанском вилајету избио је прво у јулу у Херцеговини да би мјесец дана касније захватио и остатак овог османског посједа. Привукао је пажњу српске, јужнословенске затим европске па и свјетске јавности. У низу листова који су извјештавали о дешавањима, која су представљала прву фазу Велике источне кризе, издваја се лист *Застава*. Први број овог новосадског листа изашао је 21. фебруара 1866. године а посљедњи шездесет три године касније. У међувремену, државе су пропадале, нестајале су једне и нестајале друге империје и свијет је преживио до тада незапамћен ратни сукоб. *Застава* и њено уредништво пролазило је кроз разне фазе, углед, утицај и домет овог гласила се мијењао. Прва деценија рада можда је, по значају који је имао за српски народ расејан у више држава и туђих царстава, његова најсвјетлија тачка. Значај *Заставе* као историјског извора препознали су многи аутори и позивали су се на њене текстове у својим истраживањима разних тематских и хронолошких питања српске историје. Међутим, не с фокусом какав је имао кандидат Вук Мандић. Он је проучавањем хронолошки јасно дефинисаног периода понудио до сада најдетаљнију слику дешавања у пуном географском обиму босанског вилајета.

Кандидат је примјењујући традиционалну историјску методологију и хронолошки приступ критички приступио анализи извјештавања листа *Застава* од јануара 1875. године до средине наредне 1876. године. У том периоду, од календарског почетка 1875. године до ратних прокламација српских кнежевина, дошло је до промјене издавачке политике па је у број издања у недјељи повећан са три на четири. Изашло је укупно 267 бројева а аутор је на овај број додао још неколико издања *Заставе* која хронолошки претходе или јубиларно обиљежавају тему истраживања.

Дигитализацијом *Заставе* лист је постао шире доступан истраживачима и кандидат се минуциозно упустио у подухват које су претходне генерације историчара до сада само дјелимично урадиле. Највећу пажњу *Застави* је посветио Хамдија Капицић, он је у периоду од 1953. до 1956. објавио капитално дјело „*Застава“ о Босни и Херцеговини*. У четири тома сабрао је и објавио изводе у којима се помиње Босна и Херцеговина. Осим кратког уводног дијела није истраживао, нити анализирао текстове уз резултате тадашње историографије. Кандидат је напротив користио широк спектар извора и научних радова. Поред три друга

листа и низа објављених извора користио је и радове који су листу *Застава* приступили као историјском извору. Рад Дејана Микавице „Херцеговачки устанак и источно питање у светлу политике српских либерала у Аустроугарској 1875–1878: Светозар Милетић, Новосадска *Застава* и Лаза Костић“ у *Зборнику Ђоровићеви сусрети, Херцеговачки устанак 1875–1878*, (Гацко: СПКД „Просвјета“, 2015), 47–86. Овај рад на 40 страница даје пресјек најбитнијих догађаја у Херцеговини од 1875. до 1878. године о којима је *Застава* писала. Дио рада везан за новине обухвата мањи дио текста и јасно је географски омеђен. Кандидат је препознао маркантну уредничку улогу Светозара Милетића (1826–1901) па је консултовао радове Боривоја Милошевића „Светозар Милетић и устанак у Босни и Херцеговини 1875–1878. године“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске IV* (2012), 131–141, и Горана Васина „Светозар Милетић и устанак у Босни и Херцеговини (1875–1876)“, *Serbian Studies Research 4* (2013), 151–172. Такође се ослонио и на друга референтна научна дјела па библиографија његовог мастер рада укупно садржи четири новине, 18 објављених извора, 37 монографија и 54 научна чланка.

Резултати и научни допринос истраживања

Кандидат је у свом раду представио писање листа *Застава* о збивањима у босанском вилајету током првих осамнаест мјесеци Велике источне кризе (1875–1878). Њен уредник и власник Светозар Милетић (1826–1901) био је политички лидер српског народа у Аустро-Угарској. Милетићево основно идеолошко начело било је рад на народном ослобођењу и уједињењу. Због тога је *Застава* исцрпно пратила и извјештавала о збивањима у босанском вилајету. Кандидат је представио, анализирао и критички сагледао писање листа од почетка 1875. године до објаве рата Османском царству од стране кнежевина Србије и Црне Горе јула 1876. године. Те вијести су се поклопиле са политичким уклањањем Светозара Милетића којег су власти ухапсиле и осудиле. Кандидат је представио Милетића, сам лист, његову садржину и идеје које су инспирисале његове творце. Након тога је у главном дијелу рада хронолошки је у пет дијелова раздијелио, кроз поглавља именована по насловима вијести, извјештаје и перспективу Заставе у наведеном периоду. Настојао је да истовремено проникне у мотиве дјеловања сарадника и да процијену величину утицаја *Заставе* на ондашње јавно мњење.

Свјестан да је готово немогуће навести све оно што је *Застава* о простору босанског вилајета писала током тих осамнаест мјесеци кандидат је појединостима посветио мање пажње. Фокус је ставио на уводно подозрење услед бројних изневјерених очекивања затим на усхићење проткано надом да је коначна борба отпочела. Затим на борбе и страдања које су показале да ће за своје циљеве Срби опет платити скупу цијену. Приказана су бројна османска насиља над хришћанским живљем, разни апели за помоћ и дописи о масовном избјегличком покрету. Пажња је посвећена и поједицима који су тада изашли на историјску позорницу. Све што је *Застава* извјештавала настојао је подвргнути историјској критици кориштењем доступних извора и референтне литературе. Наравно, у мјери у којој су доступни извори и научна продукција понудили довољно података. Нагласио је оно по чему се писање овог листа разликује у односу на постојећи корпус научног сазнања. Догађаје, личности и појаве о којима је писала *Застава* представио је у форми синтезе, на тај начин склапајући једну јединствену цјелину која говори потпуно о босанском вилајету. Застава је тада била у свом зениту. Уклањањем Милетића *Застава* више није имали ранију историјску улогу. Кандидат је уочио да се брига за будућност прикривала тако што су, истовремено са вијестима о Светозару Милетићу, читаоци могли пронаћи прогласе о коначном уласку српских кнежевина у рат са Османским царством. Осјећај велике бриге и страха узрокован његовим падом, покушао се код савременика замјенити трачком наде да ће почетак прижељкиваног рата најавити ново доба.

Кандидат је одабиром занимљивих подналова, добро структурисаним радом и разумљивим стилем написао мастер рад који јасно показује да се о периоду устанка Срба у Херцеговини и Босни и 150 година касније може још много тога открити. Тиме је српској историографији указао на нове стазе којима ће можда и сам ходити.

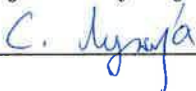
Закључак и приједлог

На основу раније наведеног, Комисија доноси закључак да је кандидат Вук Мандић након успјешно завршених испитних обавеза током мастер студија професионално приступио истраживању и писању мастер рада **Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)**. Уложио је велики истраживачки напор и критички приступио кориштењу овог дневног листа као историјског извора а затим своју анализу и резултате истраживања синтетички уобличио. Комисија са задовољством предлаже да Научно-наставно вијеће Филозофског факултета усвоји Извјештај и кандидату омогући одбрана мастер рада.

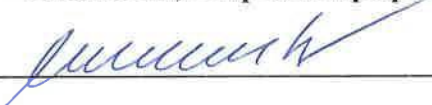
У Бањој Луци, 2. децембар 2025.

КОМИСИЈА:

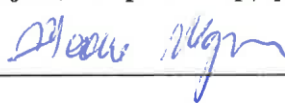
Доц. др Стојанка Лужија председник

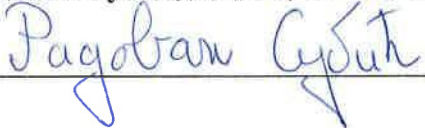
Проф. др Боровоје Милошевић, ванредни професор

Проф. др Жељка Шајин, ванредни професор, члан

Доц. др Радован Субић, доцент, члан-ментор

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је
мастер/магистарски рад

Наслов рада „Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)“

Наслов рада на енглеском језику „The Newspaper Zastava on the Bosnian Vilayet (1875–1876)“

- ☒ резултат сопственог истраживачког рада,
- ☒ да мастер/магистарски рад, у цјелини или у дијеловима, није био предложен за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- ☒ да су резултати коректно наведени и
- ☒ да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци 11. 12. 2025.

Потпис кандидата

Бук Мандић

**Изјава којом се овлашћује Филозофски факултет
Универзитета у Бањој Луци да мастер/магистарски рад учини јавно доступним**

Овлашћујем **Филозофски факултет/ Академију умјетности Универзитета у Бањој Луци** да мој мастер/магистарски рад, под насловом **Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)**

који је моје ауторско дјело, учини јавно доступним.

Мастер/магистарски рад са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату, погодном за трајно архивирање.

Мој мастер/магистарски рад, похрањен у д и г и т а л н и р е п о з и т о р и ј у м Универзитета у Бањој Луци, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце

Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- 3. Ауторство - некомерцијално - без прераде**
4. Ауторство - некомерцијално - дијелити под истим условима
5. Ауторство - без прераде
6. Ауторство - дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци 11. 12. 2025.

Потпис кандидата

_____

Изјава 3

**Изјава о идентичности штампане и електронске верзије
мастер/магистарског рада**

Име и презиме аутора **Вук Мандић**

Наслов рада **Лист „Застава“ о босанском вилајету (1875–1876)**

Ментор **Доц. др Радован Субић**

Изјављујем да је штампана верзија мог мастер/магистарског рада идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци 11. 12. 2025.

Потпис кандидата

Вук Мандић